

Den globala utmaningen och jämlighetens grunder

Om en socialdemokrati på toppen av tidens våg

Av Anders Nilsson & Örjan Nyström

RAPPORT NR 31/2011:
DEN GLOBALA UTYMANINGEN OCH JÄMLIKHETENS GRUNDER
UTGIVEN I MARS 2011

ARBETARRÖRELSENS TANKESMEDJA
BARNHUSGATAN 16 3 TR
111 23 STOCKHOLM
ARBETARRÖRELSENSTANKESMEDJA.SE
INFO@TS.LO.SE

FÖRFATTARE: ÖRJAN NYSTRÖM OCH ANDERS NILSSON
TRYCK: LO-TRYCKERIET STOCKHOLM 2011
ISBN: 978-91-976756-9-7

Innehåll:

Förord:	4
1. Inledning	6
2. Globaliseringen och strukturomvandlingen	16
3. En ny arbetslivspolitik – strukturpolitiska utmaningar	76
4. Jämlikhet och strukturomvandling	95
5. Slutord	136
<i>Appendix: Vad har socialdemokraterna att lära av Karl Marx?</i>	<i>140</i>

Förord

Socialdemokratins politiska ledarroll när det gäller sysselsättningen har försvagats under lång tid. ”Jobben” blev den viktigaste frågan i valet 2006, men det var Moderaterna som genom sin nyuppfunna definition av ”utanförskapet” och ”arbetslinjen” kom att sätta ramarna för debatten. Inför valet 2010 misslyckades Socialdemokraterna med att göra villkoren i arbetslivet till en huvudfråga. Trots en arbetslöshet som letat sig upp kring 7-8 procent, handlade valrörelsen om allt annat än det som just nu händer på arbetsmarknaden.

Arbetarrörelsens Tankesmedja tar nu initiativ till en rapportserie som behandlar frågan om full sysselsättning. Rapporterna ingår i ett större projekt med samlingsrubriken ”Socialdemokratins utmaningar”. Ambitionen är att ur olika perspektiv försöka diskutera vad som händer i arbetslivet och på arbetsmarknaden; vilka jobb som växer fram och hur människor påverkas när arbetslivets villkor förändras. Kan vi komma tillbaka till full sysselsättning? På vilka sätt kan sysselsättningen främjas? Vad typ av efterfrågepolitik och utbudspolitik krävs, och vilken politik är möjlig att föra idag? Vilken roll spelar utbildning och den ekonomiska politiken? Hur ser det nationella handlingsutrymmet egentligen ut? Och hur förändras villkoren för dem som i dag befinner sig i arbete med den radikala nedmontering som sker inom a-kassa och sjukförsäkring?

Vi har bett utredare, forskare, debattörer och arbetarrörelsen närstående personer att bidra med kortare eller längre rapporter på detta breda och viktiga tema. Vår förhoppning är att rapporterna ska få en bred spridning inom arbetarrörelsen och sporra till förnyade diskussioner om hur socialdemokratien kan återta det politiska initiativet när

det gäller arbetsmarknadens funktionssätt. Socialdemokratin är i trängande behov av en både konkret och principiell debatt kring dessa centrala frågor. För innehållet i varje rapport ansvarar respektive författare. Men för att sparka igång en bred diskussion, är vi många som bär ansvaret.

I denna rapport, skriven av **Anders Nilsson** och **Örjan Nyström**, efterfrågas det som kallas ett ”strukturcykelperspektiv” på politiken. Det reser frågor om politikens konsekvenser på flera decenniers sikt och hur mer grundläggande förskjutningar i ekonomin och samhället formar just vår tids aktuella strukturomvandling. Strukturpolitik handlar om att se helheten av de olika politiska förslag som läggs fram; att binda ihop arbetsmarknadspolitik, bostadspolitik, utbildningspolitik, näringspolitik, miljöpolitik, lönebildning osv. till en helhet som tillsammans främjar det samhälle man vill skapa.

En socialdemokratisk reformistisk politik måste ta avstamp i en sådan mer långsiktig och djuplodande förståelse av samtidens utmaningar för att hamna rätt, på både kort och lång sikt.

Stockholm i mars 2011

Arbetarrörelsens tankesmedja

Kajsa Borgnäs

Projektledare

Anne-Marie Lindgren

utredningschef

1. Inledning

I karaktäristiken av socialdemokratins kris är ett återkommande tema både i media och i partiets inre debatt att partiet ”inte förmått följa med sin tid”. En sådan kritik retar en ömtålig nerv i den socialdemokratiska självuppfattningen. Historiskt sett har socialdemokratien alltid satt en ära i att befinna sig i modernitetens frontlinje med en politik i pakt med framtiden. När den paktens nu sägs vara bruten tenderar man att ha väldigt bråttom att hitta tillbaka till det där framtidståget som alla säger har gått partiet förbi.

Följden är att socialdemokratien under senare decennier ofta blivit offer för ytliga och oroligt flackande bilder av vart samhället är på väg. Det har varit alltför mycket Kairo Futures och diverse trendiga PR-konsulter, och alltför lite självständigt analysarbete på samhällsvetenskaplig grund. På så vis har socialdemokratins syn på samhällsutvecklingen färgats av schablonbilder av ett ”postindustriellt samhälle”, som i grund och botten härstammar från det vid det här laget drygt kvartssekellånga borgerliga problemformuleringsprivilegiet i svensk offentlighet.

Mot den bakgrunden är det en kärnfråga i arbetarrörelsens idédebatt idag hur vi ska gå till väga för att undvika att motståndslöst drunkna i alla dessa mondäna trendanalyser som erbjuds i media. Nästan undantagslöst mynnar de ut i förnyelsekrav som handlar om att, som det heter, ”slakta heliga kor”. Att följa med sin tid har blivit liktydigt med att offra grundläggande värderingar om jämlikhet, rättvisa och demokrati på de mediala framtidsbildernas altare.

Ett paradoxalt drag i denna förment framtidsinriktade diskurs om att ”följa med sin tid” är att den i praktiken opererar i ett oerhört kortsiktigt tidsperspektiv. Under 2010 års valrörelse nådde detta hittills osedda proportioner, då hela frågan om vad som var möjligt och omöjligt att göra i politiken avgjordes av vad man kallade ”reformutrymmet i nästa års budget”. Överhuvudtaget är det slående vilken avgörande betydelse olika konjunkturprognoser med på sin höjd några års räckvidd fått, som återkommande publiceras av såväl statliga institut som banker och intresseorganisationer. Om det är större följsamhet i förhållande till dem det handlar om när det gäller att följa med sin tid så gäller det att hålla rumpen styv i svängarna.

I den allmänna opinionen växer en motvilja mot kortsiktigheten i hela detta sätt att bedriva och grunda sin politik. Sammanvävd med den är växande

kommunitära reaktioner mot politik som instrument för ekonomiska privatintressen ("vad kommer du/din familj att tjäna på detta förslag", som det brukar heta i kvällstidningarna). Istället efterfrågar man social gemenskap och en värdebaserad politik som syftar att förvalta och utveckla något gemensamt, med sikte på samhället som helhet. Det finns ett växande behov av större långsiktighet i hela samhällsdebatten, bortom konjunkturprognoser, budgetplaner och värderingar av politik utifrån vad den ena eller andra gruppen tjänar eller förlorar på det ena eller andra förslaget. Det är därtill reaktioner som inte nöjer sig med att politikerna bara passivt ska "följa med sin tid". De avkrävs också trovärdiga handlingsplaner för att ta kommando över en samhällsutveckling som man upplever som osäker och hotfull.

Att fånga upp och ta fasta på sådana reaktioner torde vara av avgörande betydelse för socialdemokratin när det gäller att ta sig ur nuvarande krisituation.¹

Den strukturcykliska ansatsen

Det är således hög tid att ställa frågan: vad menas egentligen med att "följa med sin tid"? Vart ska vi rikta blicken för att få "tiden" – en helhetsbild av den pågående samhällsförändringen – i synfältet? Varifrån utgår det där framtidståget, och hur kan vi skaffa oss en någorlunda trovärdig bild av vart det är på väg?

En ledtråd till svaret på de frågorna finns i den forskningstradition som försökt förstå samhällsutvecklingen i termer av strukturcykler. Detta perspektiv utgår från iakttagelsen att kapitalismen alltsedan skiftet mellan 1700- och 1800-talen genomgått ett antal fasförskjutningar som markerar slutet på något gammalt och början på något nytt. Mellan dessa fasförskjutningar har löpt utvecklingscykler med flera decenniers varaktighet, som karaktäriseras av en systematisk samverkan mellan ett antal långsiktiga, för varje utvecklingscykel specifika krafter.²

Denna ansats bryter med flera utmärkande drag i den i samhällsdebatten gängse synen på ekonomisk utveckling. Där utgår man vanligen från den neoklassiska ekonomins grundläggande harmonimodeller, där ekonomin underförstått alltid tenderar mot jämvikts- och balansförhållanden. Detta baseras på ogrundade antaganden om individuell rationalitet och nyttoximering som drivkraften för människors handlande. Strukturcykelansat-

sen har istället fokus riktat mot återkommande obalanser som det centrala karaktärsdraget i den ekonomiska utvecklingen, något som oundvikligen kulkastar alla fromma trosföreställningar om rationalitet och kalkylerbarhet.³

Ett annat dominerande drag i samhällsdebatten som strukturcykelperspektivet bryter med är inriktningen på de mer kortcykliska svängningar i den ekonomiska utvecklingen som åstadkoms av konjunkturrörelserna, vars rytm ligger i spannet fem till sex år. Inte minst i vänsterdebatten har detta perspektiv länge spelat mycket stor roll. Där har hela grunden till socialdemokratins oförmåga att bedriva en offensiv reformpolitik och till arbetarrörelsens allmänna försvagning påstått vara att man övergivit den form av kontracyklisk penning- och finanspolitik som bär John Maynard Keynes märke, och som påstås ha varit den avgörande faktorn bakom 1950-70-talens fulla sysselsättning och framgångsrika reformoffensiv. Som vi närmare ska argumentera för i fortsättningen menar vi att detta synsätt inte bara är dåligt underbyggt som historisk analys. Det är också missriktat på så sätt att det anlägger ett alltför begränsat perspektiv på reformismens möjligheter.

Strukturcykelperspektivet reser istället ett utvecklingsperspektiv om 20 till 30 år som ram för den politiska diskussionen, och det ställer ett helt sammanhang av ekonomiska, tekniska, sociala och kulturella förändringar i blickfånget.

Hur de fasförskjutningar som åstadkommer den mer långsiktiga, cykliska dynamiken uppkommer och utvecklas finns det olika uppfattningar om i forskningen.⁴ Utan att fördjupa oss i denna diskussion konstaterar vi att det delvis handlar om mikroekonomiska skov på företagsnivå i form av tillämpning av ny teknik, nya varor eller kombinationer av varor och nya arbets- och företagsorganisationer. En annan ”fasförändrande” kraft är då nya länder dras in i den globala ekonomin och skapar nya marknadsvillkor – här spelar de så kallade *catch-up*-effekter som vi kommer närmare in på i det följande stor roll.⁵ När dessa förändringar uppkommer ”i flock” – Schumpeters term var ”innovationssvärmar” – grundläggs långtgående spridningseffekter i de institutionella förhållandena i samhället.

Den sammantagna effekten av dessa förändringar är vad vi brukar kalla strukturuomvandling. Men detta begrepp missuppfattas ibland. Strukturuomvandlingen uppfattas som en neutral, konstant faktor som hela tiden pågår som ett slags jämntjockt bakgrundsbrus i den ekonomiska utvecklingen. Det strukturcykliska perspektivet anvisar en annan bild: varje fas av struk-

tuumvandlingen har en unik karaktär, präglad av de samlade effekterna av den ”innovationssvärm” som drev fram den. Det sker en spårväxling som betyder att nya och annorlunda utvecklingsmönster uppkommer. Exempelvis kan konjunkturriörelserna få olika egenskaper och rytm – fluktuationerna mellan låg- och högkonjunktur kan ju vara mer eller mindre branta och täta. Likaså kan omstruktureringarna på arbetsmarknaden få olika karaktär, som vi ska återkomma till nedan.

Vårt svar på frågan vad socialdemokratien ska göra för att kunna ”följa med sin tid” är sålunda, att en första förutsättning är att skaffa sig en bred och djupgående analys av den aktuella fasen av struktuumvandling.

Från strukturanalys till strukturpolitik

Det strukturcykliska perspektivet erbjuder samtidigt en metod för att utforma en reformistisk politik på en annan grund och med ett annat tidsdjup än det gängse i socialdemokratiens debatt. Det riktar politikens blickfång in mot ett medellångt tidsperspektiv någonstans mitt emellan konjunkturprognosen och den politiska visionen. Det är just i detta medellånga tids-
spann som vi enligt vår mening hittar reformismens själva livsluft. Det är sålunda inte minst avsaknaden av ett sådant tidsperspektiv som kvävt socialdemokratiens reformistiska fantasi under de senaste decennierna.

Den aktuella strukturcykelns utvecklingsdrag drar upp gränserna för politikens möjligheter. Det finns, som redan Marx framhöll, ingen mäktigare utvecklingskraft i det kapitalistiska samhället än struktuumvandlingen. En politik som ignorerar denna kraft eller försöker tillämpa koncept som går den emot är dömd att misslyckas. Ett sådant synsätt är, kan man säga, själva inbegreppet av talesättet att politik är ”det möjligas konst” – politik inte bara som att *vilja* utan också att *kunna*.

Betyder detta att vi anvisar en snävt ekonomistisk och deterministisk politisk logik?

Utän tvivel finns det starka tendenser till determinism i dagens politiska klimat. Mycket av den retoriska kraften i talet om socialdemokratiens oförmåga att ”följa med i tiden” har i själva verket en stark deterministisk tendens. Här sägs pågå en utveckling i omvärlden som är principiellt opåverkbar, och där man bara har att anpassa sig eller dö. Trendanalytikerna tar patent på att ofta i mycket stor detalj definiera denna utveckling och vilka anpassningar

den utkräver. Sedan löper den logik amok som en gång summerades i vad som brukar kallas *Thomas' teorem*, uppkallad efter en amerikansk sociolog verksam i Chicago på 1920-talet: "om människor definierar en situation som verklig blir den verklig till sina konsekvenser".

Den strukturcykliska forskningsansatsen har ibland kritiserats just för att främja ett deterministiskt tänkesätt. När dess resultat redovisas i form av tabeller över hur de olika faserna avlöst varandra sedan tidigt 1800-tal förefaller det ibland som om ekonomin rör sig i en given bana som planeterna kring solen. Men de cykliska banornas längd och utvecklingsmönster ser vid närmare betraktande olika ut under olika tidsperioder. Strukturcykelperspektivet berättar bara att varje fas av kapitalismens utveckling karaktäriseras av en systematisk samverkan mellan ett antal tidsspecifika, långsiktiga utvecklingskrafter. I praktiken kan dessa krafter och deras samverkan fullt ut bara identifieras och definieras i efterhand. I framtidspektivet blir allt betydligt osäkrare. Teorier som sysslar med så komplexa politiska, sociala och ekonomiska sammanhang som det här handlar om klarar inte att urskilja orsakssamband och tidsförlopp på en nivå som gör det möjligt att prognostisera, och därmed determinera bestämda utfall av en pågående spårväxling. Här kan finnas determinerande faktorer i vissa avseenden, men inte i andra, och vilketdera som är fallet är omöjligt att säga med säkerhet på förhand.

Det politiska handlingsutrymmet är således aldrig givet. Det finns, som vi ska se, drag i den nuvarande strukturuomvandlingen som försvårar förverkligandet av arbetarrörelsens jämlikhets- och demokratiseringsideal. Men det finns också andra drag som ger fäste och dragkraft för dem – för reformer som förmår *rida på strukturuomvandlingens våg*. Möjligheten av det senare alternativet och ambitionen att övervinna det förra var vad som vägledde Gösta Rehn och Rudolf Meidner, då de på grundval av en analys av strukturförändringarna i "den fulla sysselsättningens epok" kunde formulera den politik för ökad jämlikhet och maktförskjutning i samhället som (långt mer än keynesiansk konjunkturpolitik) satte sin prägel på arbetarrörelsens framgångar under de första efterkrigsdecennierna.⁶

Att finna sådana ingångar idag är det andra steget om man med bevarade samhällsförändrande reformambitioner vill "följa med sin tid". Vi vill i det sammanhanget lansera begreppet *strukturpolitik* som ett samlande namn på den breda politiska ansats som strukturcykelperspektivet anvisar.

En strukturpolitisk ansats går utöver gränsdragningarna mellan politikens

olika rotelområden och deras indelningar av det institutionella systemet. Man måste anlägga ett brett perspektiv som förmår fånga upp helheten av de politiska åtgärder varmed samhällets institutioner (stat, kommun, organisationer osv.) möter och hanterar den aktuella fasen av struktururomvandling. Den strukturpolitiska ansatsen handlar alltså inte bara om den ofta framhållna nödvändigheten av att förena näringspolitik och arbetsmarknadspolitik. Även andra områden såsom utbildningssystem, bostadsförsörjning, miljöpolitik, lönebildning, vård och omsorg osv. måste vävas in. En samlad strukturpolitik kan det först bli när man på ömse sidor av de stuprör där de olika politikområdenas verksamheter utövas utgår från en gemensam analys av struktururomvandlingens utmaningar, problem och möjligheter, och utifrån denna gemensamma utgångspunkt försöker samordna sina insatser.

Det blandekonomiska perspektivet

Den strukturcykliska ansatsen fäster uppmärksamheten vid diskontinuiteterna inom ramen för en konstans, ett bestående system – kapitalismen.⁷ Det betyder att här också finns en kontinuitet knuten till mer allmänna utvecklingsdrag hos detta system. Det finns en genomgående historisk tendens i hela den serie strukturcykler som kapitalismens genomgått sedan 1800-talet.

Det genomgående förändringsmönster vi talar om var redan Karl Marx på spåren. Han skrev i slutet av *Kapitalets* första band om hur kapitalismen formas av en motsägelsefull process av samtidigt församhälliligande och privat tillägnelse.⁸ Detta spänningsförhållande i samhällsutvecklingen har sedermera tagit sig vägar som Marx omöjligtvis kunde föreställa sig. Men som grundläggande tankefigur har hans synsätt haft stor betydelse för det sätt varpå vi i det följande analyserar den pågående struktururomvandlingen.

Med begreppet församhälliligande menade Marx att de alltmer utvecklade bytesprocesserna och den alltmer komplicerade arbetsfördelningen gjorde att banden av ömsesidiga beroendeförhållanden inom ekonomin och samhällslivet tättnar och kräver en alltmer avancerad institutionell ordning för att hållas samman. Välfärdssystem, lagstiftning, byråkrati, avtalsregler, finansiella system, ekonomisk planering och reglering (inom *både* privat och offentlig sektor), är uttryck för detta, liksom framväxten av olika former av kollektiva ägandeformer; för att inte tala om den mer och mer

avancerade kultur av social och politisk tillit som krävs, och som blir synlig först när den saknas. Församhälleligandets krafter verkar genom samtliga strukturcykler, om än på varierande sätt – så skedde också under den period av nyliberalism och avreglering vi i dag har bakom oss.⁹

Likadant är det med den privata tillägnelsen, som befinner sig i ett spänningsfyllt förhållande till församhälleligandet. Tillägnelseförhållandena handlar om hur produktionsresultatet i samhället återförs, fördelas och förbrukas i olika former av bytesprocesser, reproduktions- eller fördelningssystem. I Marx´ framställning – och det är kanske här som hans föreställningsvärld ter sig som mest föråldrad – beskrevs tillägnelseförhållandena i ett tämligen snävt perspektiv som en fråga om kapitalets exploatering av arbetarklassen. Men i det synsätt vi vill anlägga – och det är kanske här vi avlägsnar oss mest från den marxistiska traditionen – vetter begreppet mot vidare sammanhang som inte bara har med förhållandet mellan arbete och kapital i produktionsprocessen att göra, utan med bytesrelationerna mer allmänt. I detta vidare perspektiv vill vi knyta tillägnelsebegreppet till de nya relationer som utvecklas mellan individ och samhälle under kapitalismens utveckling. I en utvidgad och moderniserad tolkning kan Marx´ begrepp *privat tillägnelse* rentav i stora stycken översättas i det (förvisso diffusa) talesättet om den fortgående *individualiseringen* i det moderna samhället.

Man skulle kunna tro att församhälleligandets krafter gör individen till en alltmer viljelös lekboll i händerna på ett anonymt, oöverskådligt och ogenomträngligt samhällsmaskineri – och det ligger förvisso en sanning i detta. Men samtidigt öppnar tillägnelseförhållandena för en individuell frihetsfär som saknades i det äldre samhället. Lönearbetet drar upp en råkång mellan samhällets/arbetsgivarens tid och egen tid. Det skapar en dimension av tillvaron som man själv förfogar över. Samtidigt har stigande produktivitet frigjort ett ökat materiellt välstånd som på en växande konsumtionsmarknad ökar människors ekonomiska handlingsfrihet.

Till den egna tiden kommer en egen ekonomi där var och en, hög som låg, på ett helt annat sätt än förr deltar i den samhälleliga bytesprocessen, köper och säljer, lånar och sparar, väljer och vrakar på en oavbrutet växande marknad för både varor, tjänster och kapital. På så sätt skapas förutsättningar för den växande mångfald av livsstilar och livsideal som vi brukar förknippa med begreppet individualisering.¹⁰ I en viss mening kan man rentav tala om att församhälleligandet *frigör* sådana individualiserande krafter. Ett påtagligt exempel är hur välfärdsamhällets utveckling ökat den individuella

friheten genom människors ökade oberoende av arbetsmarknadens fluktuationer.¹¹

Också denna sida av kapitalismens utveckling löper genom hela dess historia, men tar sig säregna former under dess olika strukturcykler.

Med sitt mer begränsade perspektiv på spänningen mellan produktions- och tillägnelseförhållanden trodde Marx att den hade en revolutionär sprängkraft som bara kunde upplösas genom en total samhällsomvandling. Ett nytt, socialistiskt samhällssystem skulle se dagens ljus. Inom den reformistiska socialdemokratien växte emellertid ett delvis annat synsätt fram där man menade att den i det kapitalistiska samhällets mitt drev fram företeelser som utvecklades efter en annan logik än privatkapitalistisk profitmaximering och borgerlig rätt.¹² Utvecklingen gick mot en slags blandekonomi med rum för både marknad och folkstyre.

Vi kan i ett större historiskt perspektiv se hur denna blandekonomi utvecklats, hur å ena sidan kapitalbildningen gradvis frigjort sig från privatägandets band, samtidigt som arbetskraftens beroende av marknadskrafterna försvagats genom dekommodifierande reformer. Inom ramen för strukturcyklernas dynamik frigör blandekonomins spänningsförhållande mellan församhälleligande och privat tillägnelse ständigt nya samhällsförändrande krafter som en reformistisk politik för ökad jämlikhet, demokratisering och individuell frihet kan anknyta till.

Vad det gäller är att identifiera dem och väva in dem i en reformstrategi i strukturcykelns medellånga tidsperspektiv på ett sätt som stärker de socialistiska krafterna som de ovan definierats.

*

Så lyder vårt svar på den inledande frågan: vad innebär det att ”följa med sin tid”? Det är samtidigt en metodanvisning när det gäller hur man ska gå tillväga för att forma politiken i ett längre tidsperspektiv än det gängse i socialdemokratiens debatt. Steg ett är att analysera strukturuomvandlingen, steg två att formulera en samordnad strukturpolitik. Det följande bör betraktas som en tillämningsövning.

Vi gör naturligtvis inga anspråk på att presentera en fullständig analys av den nuvarande strukturcykeln, ännu mindre en överblick över strukturpolitikens hela område. Den första delen är huvudsakligen av beskrivande karaktär, ett försök att ringa in den nuvarande strukturuomvandlingens viktigaste karaktärsdrag och problemområden, även om den inte kan undgå att

gå in på en del följer av denna analys på några centrala politikområden. Den andra delen riktar fokus mot arbetslivet som reformpolitisk arena och några centrala utmaningar för strukturpolitiska ingrepp där. Den avslutande, tredje delen kommer in på några mer renodlat ideologiska värderingsfrågor kring rättvisa och jämlikhet.

footnoter till kapitel 1.

1 För en diskussion om de komunitära reaktionernas bakgrund och betydelse, historiskt och idag, se andra kapitlet i vår bok Reformismens möjligheter, Stockholm: Premiss 2008.

2 Begreppet strukturcykler har myntats av den svenska ekonomisk-historikern Lennart Schön. För en grundläggande teoretisk diskussion se hans bok Omvandling och obalans, Stockholm: Finansdepartementet 1994, för en tillämpning se En modern svensk ekonomisk historia - tillväxt och omvandling under två sekel Stockholm: SNS 2000, t.ex. sid 30-31. Strukturcykelansatsen utgår från en forskningstradition som går tillbaka till den sovjetiske ekonomen Nikolai Kondratiev som var först med att uppmärksamma de långa vågorna (varför de ibland kallas Kondratiev-cykler). Från Kondratiev utgår två olika riktningar. Den ena har fokus på olika basinnovationer och teknikersystem med Joseph Schumpeter som ledande namn. Den andra, med belgaren Ernst Mandel som framträdande företrädare, anknyter till Marx' teori om kapitalismens återkommande svårigheter att upprätthålla en tillräckligt hög profitkvot.

3 Vi återkommer till denna fråga i ett senare sammanhang i samband med en diskussion om skillnaden mellan "risk" och "knightiansk osäkerhet", se avsnittet "Globalisering, innovation och knightiansk osäkerhet".

4 En kortfattad översikt av diskussionen finns i Lars Pålsson Syll, Den dystra vetenskapen, Stockholm: Atlas 2001, sid 128 ff.

5 En banbrytande studie i detta ämne var Moses Abramowitz' 'Catching Up, Forging Ahead, and Falling Behind', Journal of Economic History Vol. XLVI No 2, juni 1986.

6 Upplevelsen av att utvecklingen är determinerad långt bortom alla påverkansmöjligheter är särskilt framträdande i retoriken kring globaliseringsbegreppet.

Här finns det anledning att påpeka att den nationalstatliga rörelsefriheten torde vara mycket större på strukturpolitikens område än vad gäller den kontraktytiska penning- och finanspolitik till vilken man i vänsterdebatten hyser så stora förhoppningar.

7 Det är slående hur olika perspektiven på denna diskontinuitet varit beroende på ur vilket politiskt perspektiv den betraktats under tidernas gång. Från vänster har man sett de återkommande, krisartade fasförskjutningarna som systemets dödslockor och gång på gång proklamerat att kapitalismen - genom klassmotsättningarnas skärpning, genom marknadstillväxtens avbrott, genom prof-itkvotens fall - nått sin utvecklingsgräns. I kontrast till detta ivriga spanande efter systemets kollaps kan man naturligtvis också fästa sig vid en annan sida av kapitalismen, nämligen dess remarkabla förmåga att ta sig ur sina kriser och skapa fram nya kort ur ärmen så att spelet kan återupptas på ny, oförutsedd basis - och de möjligheter till systemförändrande reformer detta öppnat dörren för. Båda synsätten kan med viss rätt hämta argument ur Marx´ analyser.

8 Se det 24:e kapitlets avslutande, sjunde avsnitt: Den kapitalistiska ackumulatio-nens historiska tendens.

9 Detta är ett centralt tema i den analys av kapitalismens utveckling sedan 1970-talet vi gör i boken Den sociala demokratins andra århundrade - pussel-bitar till en ny reformistisk strategi, Stockholm: Atlas 2005.

10 Den privata tillägnelsens krafter analyserar vi närmare i Den sociala demokratins andra århundrade, Stockholm: Atlas 2005, där andra sidor framhävs, exempelvis det fördjupade genomslaget detta innebär för den borg-erliga rättens logik, liksom elementet av social illusion som skapas då den ökade individuella rörelsefriheten skymmer blicken för de samhälleliga beroendeförhål-landen och det komplexa institutionella ramverk som vi alla är invävda i.

11 Håri ligger grunden till den paradox som Henrik Berggren och Lars Trädgårdh i sin bok Är svensken människa? (Stockholm: Norstedts 2006) kallar "den svenska statsindividualismen".

12 Spår av detta synsätt saknas inte heller i Marx´ ofullbordade analys, exem-pelvis i det 27:e kapitlet i Kapitalets tredje band, där han i avsnittet om kredit-systemets utveckling skriver om hur det inom kapitalismens ram växer fram socialistiska element - hans formulering av det vi numera brukar benämna "blandekonomi".

2. Globaliseringen och strukturomvandlingen

Sveriges exportberoende större än någonsin

Under de senaste femton åren har Sveriges handel med omvärlden ökat kraftigt. Exporten uppgår nu till ungefär 50 procent av BNP, vilket är en betydande ökning från 30 procent år 1990 och 23 procent år 1960. Utrikeshandelns andel av BNP bland OECD-länderna är i genomsnitt omkring hälften av Sveriges nivå. Vi har en av världens mest öppna och konkurrenssutsatta ekonomier som är starkt exponerad för marknadsdriven strukturomvandling.

Även om exporten av tjänster har ökat så dominerar handeln med varor stort. Betydande delar av tjänsteexporten är dessutom integrerad med varuexporten, som t.ex. då Ericsson tecknar serviceavtal i samband med försäljningen av telekommunikationssystem. Sveriges beroende av varuexporten har aldrig varit större än idag.

Det kan tyckas paradoxalt att varuexportens andel av BNP är större än någonsin samtidigt som sysselsättningen allt mer har kommit att bestå av tjänsteproduktion, antingen skattefinansierad eller för den inhemska marknaden. Förklaringen är delvis de höga förädlingsvärdena i den kunskapsintensiva exportindustrin, men också att stora delar av den privata tjänsteproduktionen – transportsektorn och producenttjänster – i själva verket levererar in-satser till varuförädlingen.

Det ofta upprepade påståendet att vi har lämnat industrisamhället bakom oss och trätt in i tjänstesamhället är en sanning med modifikation.

Varuexporten genererar företagsvinster och arbetstillfällen, men dess främsta betydelse för samhällsekonomin är att den finansierar importen. Vart vi än riktar blicken i det svenska samhället - i arbetslivet och den ekonomiska produktionen eller i hushållen och privatlivet - är importinnehållet stort. Om vi inte skulle klara att i den internationella konkurrensen upprätthålla och förnya en export som kan finansiera de stora importbehoven, så får det allvarliga konsekvenser för det svenska välståndet och välfärden.

Ny expansionsfas i världsekonomin

Den snabba tillväxten för utrikeshandeln i åren efter 1994 står i samband med ett fasskifte i världsekonomin. Under den efterkrigstida expansionsfasen under 1950- och 60-talen ökade världshandeln snabbare än världens BNP. Sedan föll världshandelns ökningstakt under 1970- och 80-talen till att i stort sett följa BNP-tillväxten, samtidigt som denna halverades jämfört med efterkrigsdecennierna. Men sedan mitten av 90-talet har världshandeln åter ökat avsevärt snabbare än världens BNP, på samma gång som denna har återfått en hög tillväxttakt. Den internationella finanskrisen med epicentrum i Förenta staterna medförde en hastig och abrupt nedgång under 2009, men nu ökar världshandeln återigen snabbare än BNP.

Den pågående expansionsfasen för världsekonomin utmärks av en kraftig ökning av utländska direktinvesteringar (FDI). Det är när ett företag i ett land köper upp ett befintligt företag i ett annat land för att driva det vidare i egen regi, eller investerar i ett *joint venture* för produktion tillsammans med en inhemsk partner i det andra landet, eller bygger en ny anläggning för egen drift i utlandet. År 1980 uppgick stocken av samlade utländska direktinvesteringar i världen till 700 miljarder US-dollar, 1990 till 2 081 miljarder US-dollar, 2000 till 7 443 miljarder US-dollar och 2009 till 17 743 miljarder US-dollar.¹³

Huvuddelen av FDI sker mellan de avancerade industriländerna samt från dessa till Kina, som sedan 2003 är det enskilda land som är störst mottagare av FDI. Under de allra senaste åren har även flödet av FDI från Kina till andra delar av världen ökat snabbt. Ett exempel är Geely Automobiles köp av Volvo Personbilar.

Den kraftiga expansionen av FDI är ett uttryck för en världsomspännande strukturuomvandling och en ny internationell arbetsdelning. Under 1950- och 60-talen var världsmarknadens aktörer huvudsakligen exportföretag med produktion i ett land. Utrikeshandeln bestod av råvaror och färdiga industrivaror. Under 1970- och i synnerhet 80-talet blev företagen alltmer transnationella med produktionsanläggningar i flera länder. Samtidigt ökade handeln med industriella insatsvaror, under denna tid i stor utsträckning som intertransaktioner inom koncerner med dotterbolag i olika länder. I början av 1990-talet forcerades dessa trender. Produktionen fragmentiserades över gränserna genom långt driven *outsourcing* och *outshoring*. Specialiseringen blev allt snävare inriktad på smala segment av insatsvaror för

annan industriell tillverkning i världsomspännande kedjor och nätverk av fristående företag.

Parallellt med detta inträffade en omfattande tjänstefiering av insatser i varuförädlingen genom avknoppning av olika specialistfunktioner till externa leverantörer, t.ex. tekniska konsulter och finansiella tjänster, samt inte minst genom den starka ökningen av transporter. Avknoppningen omfattar även andra tjänster som ligger utanför vad företagen definierar som kärnverksamheter, t.ex. lokalvård och fastighetsskötsel, vilket tidigare utfördes i egen regi och nu handlas upp externt.

Ett centralt drag i den pågående globala strukturomvandlingen är Kinas starka uppgång. I två tusen år var landet en ekonomisk, teknisk och kulturell stormakt. I början av 1800-talet svarade Kina för omkring en tredjedel av världens BNP. Därefter inträffade vad kineserna själva kallar de värsta hundraåren i landets långa historia - en bråddjup nedgångsperiod av instabilitet, invasioner och inbördeskrig. År 1980 svarade Kina för endast två procent av världens BNP. Därefter har ett formidabelt uppsving ägt rum med en genomsnittlig tillväxt om cirka tio procent per år.

Utvecklingen har drivits av utländska direktinvesteringar för exportorienterad tillverkning, samtidigt som regimen har lyckats bevara landets politiska oberoende och suveränitet.¹⁴ I dag svarar Kina för nära 15 procent av världens samlade produktion. Landet passerade 2009 Tyskland som världens största exportnation och gick i följd om Japan som världens andra ekonomi till volymen. Frågan är inte om utan när Kina passerar Förenta staterna som världens största ekonomi.

Kina slår nu in på en ny tillväxtmodell där den inhemska konsumtionen får ökad tyngd i kombination med en inriktning på produktion med högre kunskapsinnehåll, förädlingsvärde och kvalitet.¹⁵ Från att på ett kvarts sekel ha förvandlats från fattigt bondeland till världens verkstad har nu Kina ställt in sikten på att – återigen – bli världens hjärna. Årligen utexamineras 400 000 kinesiska ingenjörer. Landet investerar mest i världen i forskning för miljöanpassad ny teknik och högre energieffektivitet.¹⁶ I följd gick den inhemska personbilsförsäljningen om Förenta staternas och Kina har därmed blivit världens största marknad för personbilar med 13 miljoner sålda bilar per år jämfört med drygt 10 miljoner i USA. Av 1,3 miljarder kineser har i dag nära hälften en mobiltelefon. Samtidigt präglas Kina alltjämt av svår miljöpåverkan, regionala obalanser och stora inkomstklyftor.

Från Push till Pull

Produktionens dubbla rörelse av fragmentisering och allt tätare sammanvävning över gränserna har möjliggjorts av den nya informations- och kommunikationstekniken. Under de senaste tjugo åren har en digital och global infrastruktur av helt nytt slag etablerats, vars fortsatta utveckling och tillämpningar är omöjlig att förutse. Takten i den digitala teknikens utveckling är mycket hög och accelererar, samtidigt som den revolutionerar kunskapsproduktionen inom alla andra vetenskaps- och teknikområden.

Inom framställningen av såväl varor som tjänster har teknikutvecklingen skapat förutsättningar för en övergång från standardiserad och stegvist organiserad produktion till flexibel och finfördelad styrning av sammanhängande flöden. Det har medfört att betydande produktivitetsvinster har kunnat förenas med starkt ökade variansmöjligheter i produktionen. Anorlunda kan detta beskrivas som ett skifte från *push*-strategier till *pull*-strategier. Utvecklingen går i riktning mot att företagen inte längre i stordrift tillverkar enhetliga produkter som *skjuts* fram från stapelplats till stapelplats i produktionskedjan för att slutligen nå en marknadsplats och erbjudas köparna. Istället tenderar processen allt mer att dras av ett initialt och specialiserat kundval genom ett oavbrutet *just in time*-flöde i mångtaliga leverantörsled.

Ett viktigt steg i denna utveckling togs med *Toyota Production System* och andra japanska produktionsmodeller (ofta omnämnt som *Lean production*) som successivt utvecklades under efterkrigstiden för att hushålla med knappa resurser efter krigets förödelse. Först ut med en renodlad och fullt genomförd *pull*-strategi var det kinesiska teko-företaget *Li & Fung*, som på 1990-talet började orkestrera mycket omfattande underleverantörskedjor i ett försäljningsstyrt extremt flexibelt och flödesorienterat modulsystem.

Tankefiguren om en övergång från *push*- till *pull*-strategier är inte bara tillämplig inom produktionen av varor och marknadsförda tjänster utan kan användas för att förstå ett brett spektrum av pågående samhällsförändringar. Det handlar således inte bara om att varje fordon som i dag lämnar bilfabrikerna på Hisingen, lastvagnar såväl som personvagnar, redan var sålt innan tillverkningen sattes igång efter kundens specifikationer och val av utrustning. Tankefiguren kan tillämpas också t.ex. på den modell för ökat självbestämmande som införs inom äldreomsorgen i Göteborg, där insatserna i ökad utsträckning ”dras fram” av brukarnas önskemål och behov

från dag till dag, i stället för att ”skjutas på plats” av en biståndsbedömares beslut om vilka tjänster som regelbundet ska utföras.

Ett annat exempel från Göteborg är strävan inom vuxenutbildningen att individualisera och skraddarsy utbildningsinsatserna efter kartläggning och validering av den enskilde deltagarens redan informellt och formellt inhämtade kunskaper och färdigheter. Det är raka motsatsen till att som förr deltagaren fick foga sig i ett utbud av hela och odelbara kurser i en trappa av utbildningsnivåer som obligatoriskt skulle följas från lägre steg till högre, lika för alla oavsett livserfarenheter och förkunskaper.

Ytterligare exempel från ett helt annat område är TV-tittaren som inte längre tar emot program efter en förutbestämd statisk tablå, utan antingen själv väljer ur en *online*-repetoar av en stor mängd samtidigt tillgängliga inslag eller rentav formar sitt eget drama i ett interaktivt, animerat datorspel. På liknande vis är det allt fler som *drar* till sig den information man anser sig behöva genom *Google* och Internet i stället för att prenumerera på standardutbudet i en morgontidning eller regelbundet följa nyhetsprogram i etermedia. Den digitala infrastrukturens möjligheter till *pull* på informations- och kunskapsinhämtningens område kan associeras med Rickard Sänders ord om folkbildningens karaktär – ”Bildning är icke en anrättning som man köper färdiglagad. Här gäller att envar lagar sin kost själv”. (*Mångfald eller Enfald*, 1937)

Övergången från *push* till *pull* tycks vara en generell trend i dagens samhälle. En analys av dynamiken i den fas av marknadsdriven struktur-omvandling vi befinner oss i måste ta en av sina utgångspunkter i detta. Att sättet att organisera den ekonomiska produktionen bildar mönster som präglar också andra samhällliga sammanhang är inget nytt utan tvärtom regel i utvecklingen. I ett tidigare skede av industrialismen kom taylorism och standardiserad stordrift att stå som mönster för organisationen av samhällliga aktiviteter också på andra områden.

Det kan tyckas som de borgerliga partiernas politik för ”valfrihet” i välfärdstjänsterna svarar väl mot denna tidens trend. Delvis är det nog så men *pull*-karaktären undermineras av en överordnad strävan att med politiska medel inrätta en skattefinansierad skyddszon för privat företagsamhet med god lönsamhet, något som kan ses som en reaktion på globaliseringens ökade konkurrenstryck på den öppna marknaden. Inom t.ex. äldreomsorgen läggs i den borgerliga valfrihetsmodellen tonvikt på att brukaren ska kunna välja vilket företag som ska sköta städningen, inte möjligheten att överskrida de givna alternativen och bestämma att idag ska det inte städas alls utan istäl-

let behöver krukväxterna skötas. Härvidlag är den socialdemokratiska Göteborgsmodellen för ökat självbestämmande inom äldreomsorgen en mer renodlad pull-modell än den borgliga valfriheten.

Med tankefiguren *push* och *pull* borde det inte vara svårt för socialdemokraterna att frigöra sig från en gången tids organisationsformer och skapa nya modeller för välfärdstjänsterna som på toppen av tidens våg mer solidariskt svarar mot människors efterfrågan och behov än den borgerliga privatiseringspolitiken med dess starka byråkratkapitalistiska inslag, dvs. strävan att berika privata företag med offentliga medel. Det osunda och för en öppen marknadsekonomi främmande med denna typ av politiskt inrättad privat företagsamhet framgår av de anmärkningsvärt höga vinstnivåerna jämfört med företag som inte finansieras med skattemedel. Avkastningen på totalt kapital uppgick 2007 till 19 procent i sjukvårdsföretag, 16 procent i utbildningsföretag och 14 procent i omsorgsföretag att jämföra med 10 procent för samtliga privata företag.¹⁷

Samtidigt ska man veta att resultaten för dessa företag ofta är bättre än vad som framgår av boksluten. I *Attendo*, som är den största privata aktören inom äldreomsorgen, och *Capio*, störst inom privat sjukvård, har ägarna miljardbelopp i aktieägarlån. De får tillbaka räntor i bästa sms-låneklass. I *Attendos* fall var aktieägarlånen på 2,3 miljarder kronor år 2008. Ägarna tog ut en ränta på 15 procent och kunde därmed plocka ut 345 miljoner kronor. Samma lån hade kostat cirka 150 miljoner kronor i räntor om det tagits upp på den öppna marknaden. Ägarna kunde alltså skära emellan 194 miljoner kronor. I *Capios* moderbolag *Ygeia* finns aktieägarlån på 3,6 miljarder kronor till 13 procents ränta. Ägarna kunde plocka ut 468 miljoner för något som hade kostat hälften att låna på marknaden. Dessa överföringar till ägarna redovisas inte som vinster.¹⁸

Ökad konkurrens och starkare konsumentmakt

Karl Marx beskrev den kapitalistiska marknadsekonomins alienering av människor i två instanser. Som producent främmandegörs hon som lönearbetare vilken inte äger frukten av sitt arbete, och som konsument främmandegörs hon en gång till av att som kund möta frukterna av sitt och sina likars arbete i form av varor vilka hon måste återerövra genom ett köp. Men i den marknadsekonomiska tillvaron som lönearbetare och kund finns också,

vilket Marx inte riktigt uppfattade, portar till individuell frihet genom livets uppdelning i arbetstid och *egen tid att fritt förfoga över*, och möjligheten att träffa egna val på marknaden vilket skapar förutsättningar för *olika livsstilar och personliga uttryck*. I dessa förhållanden finns den samhälleliga grundvalen för den stegrade individualismen i vår tid.

Samtidigt är människan både som lönearbetare och kund inbegripen i mak-tordningar som till en del påverkas av utbud och efterfrågan på marknaden, till en del av samhälleligt inrättade institutionella ramverk. I tider av arbet-skraftsbrist, starka kollektivavtal och utbyggda välfärdssystem har lönta-garna en starkare ställning och större individuell frihet gentemot arbetsgivarna jämfört med perioder av arbetslöshet, svag facklig organiser-ing och klen välfärd. I tider av mångfaldig konkurrens och rättsäkerhet har kunden en starkare ställning på marknaderna för varor och tjänster än när monopol eller oligopol behärskar utbudet och konsumenträtten är svag.

Drivkraften för den generella *pull*-trenden i dagens samhälle synes vara den stegring av konkurrensen som följer av globaliseringen i kombination med den nya teknikens ökade möjligheter till samtidigt ökad produktivitet och diversif-iering av produktionen. Kampen mellan företagen om marknadsandelar tvin-gar dem att ständigt anpassa sitt utbud till köparnas allt mer otrogna och skiftande preferenser. Resultatet är en allt *starkare konsumentmakt*.

Denna ökade makt utövas av de enskilda konsumenterna under viss opin-ionsbildande påverkan, t.ex. för miljövänliga eller *fair trade*-produkter. Samtidigt utsätts konsumenterna för marknadsföringens kraftfulla manipu-lationer. Frågan är om det inte finns en arena för en bred folklig in-tressegemenskap att göra sig gällande i en ny konsumentrörelse i ett rationalistiskt nytto- och rättviseperspektiv för att *ge pull*-krafterna ett or-ganiserat och mera politiskt uttryck. Om en sådan ny folkrörelse ska bli framgångsrik måste den naturligtvis byggas upp med tidens kanaler för in-formationsutväxling och interaktion mellan människor.

Rehn-Meidnerska modellen

Jämsides med ökningen av konsumenternas makt på marknaderna för varor och tjänster innebär globaliseringens tilltagande konkurrenstryck och den allt snabbare tekniska utvecklingen att konsumenterna i deras egenskap av löntagare tenderar att polariseras i grupper vars ställning på arbetsmark-naden försvagas eller förstärks.

Det senare tar sig flera olika uttryck som skiljer sig från efterkrigstidens strukturomvandling. För att förstå den nya tidens dynamik kan det vara lämpligt att se den i relief mot de gångna decenniernas. Under 1950- och 60-talen verkade strukturomvandlingen på två sätt: (1) *extensivt* genom utslagning av hela branscher med lägre produktivitet och förädlingsvärden, t.ex. småskaligt jord- och skogsbruk och teko-industri, och (2) *intensivt* genom ett förändringstryck i expanderande sysselsättningar att gå från äldre, småskaliga produktionsformer till mer tekniskt avancerad stordrift.

Den snabba produktivitetstillväxten under denna tid betingades av en *catch up*-effekt, det vill säga att Sverige och andra delar av västvärlden hämtade in Förenta staternas stora tekniska och industriella försprång. Samtidigt genererade under dessa decennier först Marshallhjälpen och sedan det kalla krigets rustningar i förening med *Bretton Woods*-systemets valutarelationer ett starkt efterfrågetryck i hela västvärlden.

Det var för att möta den tidens strukturomvandling som den socialdemokratiska Rehn-Meidnerska modellen med dess solidariska lönepolitik och aktiva arbetsmarknadspolitik utformades. Lönepolitiken syftade till att likvärdigt arbete skulle ha samma pris oavsett var på arbetsmarknaden det utfördes. Det innebar att takten i den marknadsdrivna strukturomvandlingen forcerades. Sysselsättningar med svag produktivitet och låga förädlingsvärden gavs ingen respit genom att tillåtas betala lägre löner än andra delar av arbetsmarknaden, och slogs ut i snabb takt av löneutvecklingen.

Samtidigt var den aktiva arbetsmarknadspolitikerna effektiv för att fånga upp de *kollektiv* som därmed – med tidens utvecklingsoptimistiska språkbruk – blev friställda för omställningsinsatser till branscher med högre förädlingsvärden och produktivitet. På dessa delar av arbetsmarknaden verkade den centralt normerade lönebildningen i motsatt riktning – den stimulerade sysselsättningen genom att hålla tillbaka lönehöjningar som annars bristen på arbetskraft och den goda lönsamheten skulle ha gett upphov till.

Utfallet för arbetarrörelsens samlade politik för att möta strukturomvandlingen blev därmed att tillväxttakten drevs upp och kakan att dela på blev större *samtidigt* som löneskillnaderna i samhället minskade och jämlikheten ökade.

Modellen fungerade väl under 1950- och 60-talen även om ”strukturrationaliseringarna” och ”centraliseringen” väckte reaktioner på sina håll, i synnerhet i avfolkningsbygder. Den var avsevärt sämre skickad att handskas med tillväxtens stagnation och de återkommande kriserna med stigande

arbetslöshet under 1970- och 80-talen, och särskilt den mycket djupa krisen i början av 1990-talet. När inte efterfrågan på världsmarknaden längre levererade full sysselsättning hade inte arbetarrörelsen något politiskt recept för att komma till rätta med detta. Den dåvarande chefen för Arbetsmarknadsstyrelsen Göte Bernhardsson har i efterhand konstaterat att den aktiva arbetsmarknadspolitiken inte klarade att hantera en arbetslöshet över tre procent.

Avgörande för framgången under 1950- och 60-talen var den långa expansionsfasen för kapitalismen i hela västvärlden i decennierna närmast efter det andra världskriget. ”Den fulla sysselsättningens politik” var inte en inhemsk keynesiansk stimulanspolitik för att *åstadkomma* full sysselsättning som en del har kommit att tro i efterhand. Tvärtom syftade dess strukturellt inriktade modellansats till att skapa en institutionell inramning för strukturomvandlingen som skulle hålla tillbaka de starka tendenserna till överhettning och ökade klyftor i en situation med stor efterfrågan från utlandet och stark brist på arbetskraft på delar av arbetsmarknaden. Det var inte en politik som verkade i perspektiv av de kortvågiga konjunkturörelserna utan dess syfte var att hantera den långa våg av expansion som följde på andra världskriget.

Vid sidan av den solidariska lönepolitikens disciplinering av lönebildningen och den utbudsorienterade arbetsmarknadspolitiken vilade modellen på en tredje pelare: fast valuta och restriktiv finanspolitik. Med dessa strama tyglar blev den marknadsdrivna strukturomvandlingen, i vår tid den starkaste samhällsförändrande kraft som finns, en motor för både stabil tillväxt och för ökad jämlikhet i ett medellångt tidsperspektiv.

En fjärde pelare, som inte brukar räknas som en del av den Rehn-Meidnerska modellen, men som var av stor betydelse för dess funktionalitet, var uppbygget av den generella välfärdspolitiken. Denna befordrade rörligheten på arbetsmarknaden genom att sociala förmåner och trygghetsinrättningar inte längre knöts till innehavet av en viss anställning eller tillhörighet till en särskild bransch. Samtidigt förstärkte välfärdspolitiken den minskade lönespridningens jämlikhetsfrämjande effekter och utsträckte dem i hela samhället.

Pull-revolutionen i svenskt arbetsliv

När den drygt tjugoåriga stagnationsperiod som avlöste den efterkrigstida expansionsfasen bröts i mitten av 1990-talet var det inte en återkomst till de förhållanden som rådde under 1950- och 60-talen. Strukturomvandlingens dynamik hade förändrats. Även om den nordiska socialdemokratiska välfärds- och arbetsmarknadsmodellens förening av social rättvisa och effektivitet framstod som framgångsrik i internationell jämförelse, så var dess resultat i Sverige knappast tillfredställande när det gällde att hantera denna nya dynamik.

När expansionsfasen inleddes visade alla bokslut röda siffror i Sverige. Devalveringspolitiken under 1980-talet hade avskärmat industrin från omvandlingstrycket från omvärlden och frambringt ett skyddat drivhusklimat där lönsamhet kunde upprätthållas trots att produktivitetstillväxten var låg. Men politiken byggde upp starka spänningar i samhällsekonomin och var inte varaktigt stabil.

Återgången till fast valutaregim i inledningen av 1990-talet framkallade en skarp kostnadskris för exportsektorn - samtidigt som en inhemsk finansiell kris detonerade med full kraft. Förödelsen blev kraftig. Konkurer drog fram som gräsbränder genom näringslivet, arbetslösheten ökade dramatiskt och i ett följande skede drabbades den offentliga sektorn av väldiga underskott. Det blev startskottet för en hastig och brutal strukturomvandling av det svenska arbetslivet.

Den tvingande nödvändigheten att komma bort ifrån de röda siffrorna i boksluten i både näringsliv och offentlig sektor formade ett synnerligen starkt tryck att driva upp effektiviteten i hela samhällsekonomin. Till skillnad från efterkrigsdecennierna fanns nu inga lättillgängliga vinster genom överföring av arbetskraft från omoderna sektorer till moderna med högre produktivitet. Däremot fanns en stor potential till produktivitetökningar i befintliga selsättningar, dels som en följd av det svaga omvandlingstrycket under 1980-talet som hade gett utrymme för betydande slakheter i både privat och offentlig sektor, dels genom den nya IT-tekniken som just i dessa år fick sitt genombrott på bred front.

Man kan beskriva den övergång till mager, strömlinjeformad och flödesstyrd arbetsorganisation som i en kraftfull svallvåg efter 1990-talsskrisen drog fram över hela det svenska arbetslivet som en revolution i riktning mot *pull* i ett *push*-organiserat samhälle.

I de offentliga förvaltningarna drevs förändringarna av stora sparbetning i förening med en övergång från centraldirigerad anslagsfinansiering (*push*) till interna köp och sälj-system med decentraliserat budgetansvar och prestationsbaserad internfakturerings (*pull*). Inom varuproduktionen och privat tjänstesektor genomfördes *pull*-orienterade produktionsomläggningar under intryck av *Lean production*-konceptet, oftast i tappning från Förenata staterna med betoning på de ”hårda” inslagen i kombination med *benchmarking* mot *best practice* och en strävan efter genomsynlighet, kontroll och styrning av produktionen ovanifrån.¹⁹

Dessa inflytanden av amerikanska managementmetoder är egentligen oförenliga med de japanska förebilderna för *Lean*-konceptet och deras betoning av att alla kreativa krafter och kompetenser i arbetsorganisationen ska mobiliseras till engagemang för egna initiativ *underifrån* för att åstadkomma ständiga vardagsförbättringar i produktionsprocessen.²⁰

Institutionella ramverk för strukturomvandlingen

Push och *pull* kan inte diskuteras i termer av att det ena är gott och det andra ont. Tankefiguren beskriver trender och tendenser som objektivt har stor inverkan på produktionens och samhällslivets organisation, oavsett vad man tycker om dem. Man kan hävda att mycket ont följde på 1990-talets *pull*-revolution i Sverige. Men det samma kan sägas om de starka *push*-krafter som verkade i tidigare skeden av industrialismens utveckling. Harry Bravermans *Arbete och monopolkapital* är en klassisk studie av den *push*-orienterade taylorismens degradering av arbetet. Samtidigt har produktionsprocessernas utveckling genom olika faser fört med sig en kraftig stegring av den materiella levnadsstandarden, såväl under de *push*-orienterade efterkrigsdecennierna som i den *pull*-orienterade expansionsperiod som inleddes i mitten av 1990-talet.

Det handlar om olika faser av den marknadsdrivna strukturomvandlingen. Kapitalismens historiska rörelse är, som Marx konstaterade, motsägelsefull. Den bär med sig tendenser till skärpt exploatering och rovdrift av arbetskraften *samtidigt* som arbetets samhälleliga karaktär stärks. Det senare kan beskrivas som ett socialistiskt element i förändringen. Utifrån sin utsiktspunkt i mitten av 1800-talet tolkade Marx denna iakttagelse i ett systemskiftesperspektiv. Men den faktiska utvecklingen har frambringat en

blandekonomi med både kapitalistiska och socialistiska inslag. Det ger förutsättningar för en reformistisk social ingenjörskonst med syftet att förskjuta tyngdpunkten i denna blandning i en riktning som ökar jämlikheten, samhällsgemenskapen och den individuella friheten.

Det kan åstadkommas med institutionella ramverk för den marknadsdrivna strukturomvandlingen som förstärker de sidor i utvecklingen som verkar i socialistisk riktning och försvagar de som verkar i motsatt. Den Rehn-Meidnerska modellen i förening med den generella välfärdspolitikerna under efterkrigstiden i Sverige torde vara det mest framgångsfulla exemplet på detta i den socialdemokratiska reformismens hittillsvarande historia.

Inriktningen att överlagt utforma en institutionell ram för marknadsekonomin delade den Rehn-Meidnerska modellen med den tyska ordoliberalismen. Den senare låg till grund för *Soziale Marktwirtschaft* och det västtyska undret under efterkrigstiden. Modellen har därefter haft stort inflytande på utformningen av institutionerna på EU:s inre marknad. Skillnaden är att ledorden för ordoliberalismen är stabilitet och sunda konkurrensförhållanden, medan den svenska efterkrigsmodellen hade ett mer dynamiskt anslag av att främja strukturomvandling, modernisering och inkomstutjämning.²¹

Insider/outsider-mekanismen i strukturomvandlingen

Som vi påpekade ovan kom den *pull*-revolution i det svenska arbetslivet som följde på 1990-talskrisen att i privat sektor präglas av en strävan till ökad genomsynlighet, kontroll och styrning av produktionen *ovanifrån* för att driva upp effektiviteten. I offentlig sektor blev förloppen annorlunda. Beslut om omorganisationer och sparbetning togs i allmänhet centralt, medan budgetansvar och uppgiften att finna vägar att klara verksamhetsmålen med färre resurser decentraliserades till ”svarta lådor” i arbetsorganisationens första linje.²²

I båda fallen torde det ha lett till betydande förluster av känsla av sammanhang i arbetsorganisationerna i kombination med ökade prestationskrav.²³ Resultatet blev en kraftig ökning av långtidssjukskrivningar och förtidspensioneringar som tog sin början i 1990-talets andra hälft. Det fanns inte längre plats i arbetslivet för dem som inte presterade 100 procent och var dåligt

rustade att hantera den stress som det intensiva förändringstrycket orsakade. Arbetsgivare, fack, försäkringskassa, sjukvård och de drabbade själva medverkade i en utstötningmekanism av medikalisering av anpassningsproblemet som egentligen inte i första hand var av medicinsk natur, helt enkelt därför att det var den lösning som stod till buds i de individuella fallen.

De ökade prestationskraven i förening med en tydligt förhöjd riskaversion hos arbetsgivarna innebar samtidigt att barriärerna in till arbetsmarknaden för dem som av ett eller annat skäl hamnat utanför blev höga. Vad Moderaterna kom att kalla ”utanförskapet” tilltog ytterligare av att flyktingströmmen till Sverige ökade kraftigt till följd av inbördeskriget i f.d. Jugoslavien och stridigheter och politisk förföljelse i Irak, Iran, Somalia och Afghanistan.

Vad detta i grund och botten handlade om var att strukturuomvandlingen för ökad produktivitet och större förädlingsvärden tog sig former som den institutionella inramningen av arbetsmarknaden – genom arbetsmarknadspolitik, socialförsäkringarna och former för lönebildning som etablerats under tidigare decennier – inte kunde hantera på ett sätt som ökade jämlikheten, samhällsgemenskapen och den individuella friheten.

Vi har i andra sammanhang kommit till slutsatsen att Sverige drabbades av en *insider/outsider*-mekanism som är besvärlig att komma tillrätta med – och som socialdemokratin haft svårt att erkänna i hela dess vidd, antagligen eftersom det riskerar att leda till ett ifrågasättande av två system som får betecknas som den svenska arbetarrörelsens kronjuveler. Det handlar om kollektivavtalssystemet och den generella välfärdspolitik. ²⁴

En jämförelse med Förenta staterna kastar ljus över detta. Lagstiftade minimilöner är där avsevärt lägre än de svenska kollektivavtalens lägsta löner. Samtidigt saknas offentliga försörjningssystem utan bortre parenteser av det – i internationell jämförelse – tämligen generösa och lättåtkomliga slag som tidigare fanns i Sverige. För att överleva tvingas människor som av ett eller annat skäl har hamnat i arbetsmarknadens utkant att arbeta till löner som motsvarar deras marknadsattraktion. Det resulterar i ett skikt av arbetande fattiga som inte sällan måste ha flera anställningar, oftast på deltid, för att klara livets nödtröft. Den tidigare kombinationen i Sverige av ett starkt kollektivavtalssystem och den generella välfärdspolitik kan sägas ha prisat marknadssvaga personer ut till de offentliga försörjningssystemen.

Den aktiva arbetsmarknadspolitik, som hade varit effektiv när det gällde omställningen av de kollektiv som ”friställdes” av den extensiva struktur-

omvandlingen under den förra expansionsperioden under 1950- och 60-talen, tycktes irrelevant när det gällde denna *individuella* utsortering ur befintliga sysselsättningar, som i stor utsträckning kom att administreras av Försäkringskassan.

Den främsta förklaringen torde vara att utstötningmekanismerna var anorlunda och gav upphov till en problematik på det individuella planet som de traditionella arbetsmarknadspolitiska åtgärderna inte var ägnade åt att hantera. Till bilden hör även att arbetsmarknadspolitiken under trycket av de stora volymerna under 1990-talskrisen hade utarmats och mera kommit att inriktas på att kvalificera för ny ersättningsperiod från a-kassa än att ombesörja omställning till nytt arbete, helt enkelt för att det fanns för få lediga arbetstillfällen i förhållande till mängden arbetslösa.

Av betydelse i sammanhanget var att arbetskraften när konjunkturen vände ökade snabbare än den i perioder starka jobbtillväxten, både genom stora tillkommande årskullar och genom inflyttning från utlandet. Mellan 1990 och 2009 ökade befolkningen i yrkesaktiv ålder i Sverige med hela 550 000 personer (SCB). Samtidigt hade utbildningssystemet med Kunskapslyftet och högskolans expansion byggts ut på ett sätt så att det vid sidan av undervisningsfunktionen också fungerade som en konjunkturstyrd arbetskraftsreservoar. Så snart det vände på arbetsmarknaden strömmade människor från studier till att söka arbete. Arbetslösheten förblev därmed på en tämligen hög nivå också i högkonjunkturer.

På motsatt sätt kan *en del* av förklaringen till de speciella förhållandena under efterkrigstiden med en ihållande brist på arbetskraft sökas i det faktum att det var då de små årskullar som makarna Myrdal 1934 hade skrivit om i boken *Kris i befolkningsfrågan* bemannade arbetsmarknaden. Det finns en diskussion om sysselsättningen i ett vänsterperspektiv som ensidigt fixerar blicken på efterfrågesidan och helt blundar för arbetskraftsutbudets betydelse i sammanhanget.

Lösa förbindelser på arbetsmarknaden

Parallellt med *pull*-revolutionens utstötning av dem som inte presterade 100 procent i de nya slimmade arbetsorganisationerna fick det starka trycket att öka kostnadseffektiviteten också en annan följd. Inte bara lager av in-satsvaror och färdiga produkter reducerades enligt *just in time*-konceptet. En sådan strävan riktades också mot arbetskraften.

Det ledde till expansion för vad man kan kalla en *spotmarknad* för arbetskraft, som gav möjligheter för en flexibel insats av arbete efter produktionsväxlingar. Under 1990-talet ledde det till en betydande ökning av bruket av tidsbegränsade anställningar, timanställningar och personluthyrning samt också substituering av anställda med uppdragstagare med F-skattebevis.²⁵

Övergången från *push* till *pull* kan i detta avseende beskrivas som ett skifte från en stabilitetsregim till en flexibilitetsregim på arbetsmarknaden. Detta kan ses i två perspektiv, dels utifrån de nya produktionssystemens inre logik, dels i ljuset av den yttre omständighet som den ökade arbetslöshetens förskjutning av maktrelationerna på arbetsmarknaden medförde.

Det finns en märklig paradox här. Överflöd på arbetskraft i samhället ger arbetsgivarna förutsättningar att hushålla med arbetskraften som en knapp resurs och befördrar flexibilitetsregimer vilket ytterligare ökar arbetslösheten, medan brist på arbetskraft i samhället sannolikt skulle bli en drivkraft i den andra riktningen. Då får arbetsgivarna ett intresse att hålla reserver av arbetskraft för att ersätta frånvaro och klara produktionstoppar, dvs. en stabilitetsregim som under dessa omständigheter förstärker bristen på arbetskraft.²⁶ Vi har här att göra med förhållanden på arbetsmarknaden som sätter ljus på det faktum att rationaliteten på mikro- och makronivå i den ekonomiska produktionen kan gå stick i stäv. Här finns utan tvivel ett område för innovativ social ingenjörskonst som skulle kunna vara till fördel både för näringslivet och för löntagarna.

Som vi påpekade är det emellertid inte bara yttre faktorer som utbud och efterfrågan på arbetsmarknaden som är i kraft här. Det ligger i de pull-orienterade produktionskonceptens inre logik att hantera arbetskraften som ett flöde som ska finjusteras för att maximera effektiviteten. Inom industrin har så kallad 80/120-bemannning blivit vanlig i tillverkningsledet. Den fasta arbetsstyrkan står för 80 procent av normal produktionskapacitet och bemanningsföretag svarar för ett flexibelt svängrum om ytterligare upp till hälften så många arbetstimmar. Det ökade bruket av fristående konsulttjänster för specialistfunktioner är ett uttryck för samma *pull*-tendens, att dra fram just de resurser som behövs för ögonblicket.

I offentlig och privat servicesektor har användningen av tidsbegränsade anställningar och timanställningar kommit att svara för en betydande del av personalförsörjningen. Här handlar det i stor utsträckning om ungdomar och unga vuxna. Drygt hälften av alla anställda i åldersgruppen 20 till 24 år

har tillfälliga anställningar i Sverige, vilket är en dubbelt så hög andel som genomsnittet för OECD-länderna.²⁷

Danske Bank har undersökt unga vuxnas (18-27 år) levnadsvillkor i olika länder.²⁸ I jämförelse med övriga skandinaviska länder har ungdomar i Sverige den lägsta genomsnittliga inkomsten - 915 euro/mån jämfört med 1 312 för unga danskar och 1 340 för unga i Norge. Det kan till inte ringa del förklaras av den högre andelen tidsbegränsade anställningar för unga – 53,4 procent i Sverige jämfört med 32,4 i Norge och 23,6 i Danmark – som gör att många unga i Sverige växlar perioder av förvärvsarbete med arbetslöshetsepisoder med låga inkomster. Undersökningen visar också att svenska unga vuxna i högre grad bor kvar hos föräldrarna (29 procent) än unga vuxna i Danmark (13 procent) och Norge (17 procent). Den stora förekomsten av tillfälliga anställningar för unga försvårar övergången till vuxenlivets oberoende.

Detta får ses som ytterligare ett exempel på hur den institutionella inramningen för arbetsmarknaden inte längre frambringat ett socialt acceptabelt utfall för strukturomvandlingen.

Man kan ställa sig frågan varför bruket av tillfälliga anställningar är större i Sverige än i flertalet andra OECD- och EU-länder. En förklaring som ofta förs fram av näringslivets organisationer är att turordningsreglerna i lagen om anställningsskydd (LAS) får företagare att undvika tillsvidareanställningar. Troligen är det så, men frågan är om inte det ihärdigt framförda budskapet har större inverkan på företagares beteende än de arbetsrättsliga och faktiska omständigheterna. Det tycks som att små och medelstora företagare ofta har fått en felaktig föreställning om vilket åtagande en tillsvidareanställning egentligen innebär. I internationell jämförelse är det i Sverige snabbt, enkelt och billigt att säga upp tillsvidareanställda med hänvisning till arbetsbrist; en flexibilitet och handlingsfrihet för arbetsgivaren som balanseras av det skydd för godtycke som turordningsreglerna ger individen.²⁹

I offentlig sektor torde delegationsordningar som lägger ansvar och befogenheter för ekonomistyrning och personalrekrytering på första linjens chefer vara av betydelse för att centralt bestämda politiska målsättningar att minska utnyttjandet av timanställningar och vikariat ofta har begränsat genomslag.

I grund och botten kan det vara så att det mer omfattande bruket av tillfälliga anställningar i Sverige jämfört med flertalet andra länder inom OECD-

området och EU har sin mycket enkla förklaring i att lagstiftningen på detta område är mer liberal i vårt land än på de flesta andra håll.³⁰ En allmän trend till ett mer flexibelt bruk av arbetskraften i *pull*-orienterade produktionsorganisationer möter färre arbetsrättsliga hinder när det gäller tillfälliga anställningar – och dessa får därigenom starkare genomslag här. Samtidigt är trenden i hela EU att andelen visstidsanställningar ökar. En undersökning av Eurofound i fjol visade att nära 15 procent av alla arbetstillfällen i EU nu är tidsbegränsade, att jämföra med cirka 10 procent på 1990-talet.³¹

Det finns en inneboende motsättning i *pull*-orienterade produktionsorganisationers förhållningssätt till arbetskraften. Å ena sidan finns en strävan att hantera arbetsinsatser enligt *Just in time*-konceptet, dvs. på samma sätt som andra insatsvaror i produktionsflödet. Å den andra fordrar en renodlad och fullgången *pull*-organisation ett initiativ och ansvar underifrån som bara kan upprätthållas genom relationer av ömsesidig tillit. Det är en illusion att tro att man kan ha anställda som är lika angelägna att vara kvar och göra sitt bästa som de är beredda att ge sig av när de inte behövs. Detta är ytterligare en fråga som ställer uppgifter för en innovativ social ingenjörskonst som överbryggar motsättningar på ett sätt som på en och samma gång stärker löntagarnas ställning och löser kapitalismens problem. Vi återkommer till frågan om arbetsmotivation och konkurrenskraft längre fram.

Tredje sektor, RUT-avdrag, frizoner

Omfattningen och intensiteten i den våg av utstötning ur arbetslivet som inföll under i runt tal tio år efter 1995 får ses mot bakgrund av det låga omvandlingstrycket under 1980-talet och den mycket djupa krisen i 1990-talets inledning. Men då det i grunden handlar om globaliseringens stegring av konkurrensen och nödvändigheten att hålla en snabb takt i produktivitetstillväxten för att upprätthålla lönsamhet och internationellt sett höga löner, så finns det skäl att anta att en stark tendens till utrangering av arbetskraft som inte fullt ut motsvarar prestationskraven i *pull*-orienterade arbetsorganisationer kommer att hålla i sig, om än inte i lika dramatiska former som i svallvågen efter 1990-talskrisen.

Den lönenormerande roll för den internationellt konkurrensutsatta industrin som varit en hörnsten för lönebildningen i Sverige sedan 1950-talets början (med undantag för 1980-talet då modellen nästintill bröt samman i en allmän huggsexa som utlöstes av devalveringspolitiken) innebär att glob-

aliseringens starka omvandlingstryck sprids över hela arbetsmarknaden. Innebörden i den moderata ”nya arbetslinjen” är att förändringar av skatteuttag och ersättningar från trygghetssystemen ska frambringa en låglönesektor som kopplats fri från detta samband.

Även debattörer som står socialdemokratien nära har från olika utgångspunkter varit inne på tankar om en ny ”tredje sektor” på arbetsmarknaden (vid sidan av den privata och offentliga) med lägre ställda krav på produktivitet och förädlingsvärden, bl.a. Lars Ingelstam och Anders L. Johansson.³² Förespråkare för social ekonomi resonerar också i denna riktning. Det är emellertid svårt att se hur det skulle kunna förverkligas på ett sätt som är förenligt med arbetarrörelsens jämlikhetsideal.

Att fråga den internationellt konkurrensutsatta sektorns lönenormerande roll riskerar därtill inte bara att öppna upp för en låglönesektor utan också släppa loss okontrollerade löneökningar i andra inhemska sektorer, som utan större problem kan rulla över kostnaden på konsumenterna om det sker över hela linjen, exempelvis byggbranschen eller detaljhandeln, vilket i sin tur riskerar att leda till kompensatoriska lönekrav i den konkurrensutsatta sektorn som undergräver den internationella konkurrenskraften.

Man kan lägga märke till att den moderata politiken i frågan om nya jobb med lägre reservationslöner åtminstone hittills inte har levererat vad den har utlovat.³³ Efterfrågan på okvalificerad arbetskraft har avtagit avsevärt på svensk arbetsmarknad sedan 1970-talet och det tycks inte som skattesänkningar och lönepress genom ersättningssystemen är tillräckligt för att bryta denna starka marknadsdrivna trend. Det handlar dock inte bara om ”rena” marknadskrafter utan också om normer och kulturella drag som är annorlunda i Sverige än i t.ex. Förenta staterna.

RUT-avdraget har fått stor uppmärksamhet i den politiska debatten, men dess effekter för sysselsättningen är minimala. Även om vi skulle acceptera Almegas uppgifter om 10 000 nya jobb, så är det inte mer än två tusendelar av en arbetsmarknad med nära fem miljoner arbetstillfällen. Av de 14 280 personer som tvingades ut ur sjukförsäkringen vid årsskiftet 2009/10 hade endast 2,8 procent kommit i reguljärt arbete enligt Arbetsförmedlingens och Försäkringskassans uppföljning i oktober 2010.

Individuella fall av den nya moderata arbetslinjen som uppmärksammas i massmedia kastar ljus på det faktum att många som haft sin försörjning av samhället har haft det med full rätt. Det finns människor som är så sjuka eller funktionsnedsatta att det varken är möjligt eller önskvärt att de arbe-

tar, ett förhållande som den nya arbetslinjens förespråkare bortser ifrån. Men det råder heller inget tvivel om att många som av *pull*-revolutionen drevs ut i de offentliga försörjningssystemen både skulle vilja ha och kunna klara ett arbete om det var anpassat till deras förutsättningar. I en enkätundersökning som Försäkringskassan lät göra bland förtidspensionerade 2006 svarade 60 procent att så var fallet med dem.

Det hittillsvarande klena resultatet för den moderata arbetslinjen har givit upphov till olika förslag om ytterligare skattesänkningar för att stimulera sysselsättningen. De borgerliga partierna har t.ex. sagt sig vilja prova försök med ”ekonomiska frizoner” i storstädernas utsatta förortsområden, och inför valet 2010 förklarade sig de rödgröna överens om att sänka momsen för restaurangbranschen om de fick bilda regering.

När det gäller ”frizoner” för marknadssvaga grupper i avancerade industriländer finns en tämligen omfattande forskningslitteratur som belyser varför sådana sällan har levererat de resultat för sysselsättningen som dess tillskyndare har ställt i utsikt.³⁴ Generella skattesubventioner för vissa geografiska områden, branscher eller åldersgrupper är alltid mindre effektiva och mer kostsamma än subventioner som träffsäkert knyts till *individer* med sämre förutsättningar att hävda sig på arbetsmarknaden. Ibland kan man misstänka att förslag om ”frizoner” av detta slag i själva verket bottnar i en strävan att framkalla snedvridna konkurrensförhållanden på marknaden som driver fram krav på nya skattesänkningar för angränsande sysselsättningar – och så vidare i ett självförstärkande förlopp.

Dirigism, strukturreformism, skapande förstörelse

Samtidigt finns det en logik i tanken på en allmän skattesänkning för arbetskraftsintensiva sysselsättningar. Man kan nämligen ifrågasätta om likformiga skatter egentligen är lika. Ett företag med 15 anställda som omsätter 10 miljoner kronor och har en vinst om en miljon kronor får betala avsevärt mycket mer till staten än ett företag med samma omsättning och vinst som har tre anställda. Kombinationen av skatter och arbetsgivareavgifter gynnar företag med höga produktionsvärden per anställd. Det var rationellt under efterkrigstiden då det förstärkte effekterna av den solidariska lönepolitikens forcering av strukturuomvandlingen. Men är det så i dag?

Antagligen kan man på goda grunder ifrågasätta om skattesystemet har varit det bästa för att stimulera sysselsättningen under senare decennier. I realiteten ger det incitament till att hushålla snålt med arbetskraften och ersätta anställda med arbetsbesparande teknik. Den sammantagna samhälls-ekonomiska vinsten av drivkrafter för modernisering och ökad produktivitet i näringslivet reduceras naturligtvis om det samtidigt leder till ett undernyttjande av arbetskraften i samhället. Ändå kan nettot vara positivt, vilket var fallet med *pull*-revolutionen i åren 1994 till 2007. Mellan 1990 och 2007 ökade BNP i Sverige med drygt 50 procent samtidigt som antalet arbetstillfällen minskade med en kvarts miljon (SCB).³⁵

Svårigheterna med att konstruera ett konsekvent, tudelat skattesystem som ger ökat utrymme för arbetskraftsintensiva verksamheter samtidigt som omvandlingstrycket upprätthålls i andra sektorer av samhällsekonomin torde vara betydande. Jan Owen Jansson har presenterat en spännande och kreativ idéskiss i den riktningen, som dock lider av nackdelen att det är svårt att se hur en så radikal skatteväxling skulle vara realistiskt genomförbar i en marknadsekonomi med dagens öppna gränser. Om minskade skatteintäkter från arbetskraftsintensiv tjänstesektor ska kompenseras med höjda konsumtionsskatter på varor med låg priselasticitet, som Jansson föreslår, blir incitamenten starka för konsumenterna att införskaffa dessa varor från utlandet, t.ex. genom Internethandel.³⁶

Nu behöver man kanske inte föreställa sig en total och konsekvent omläggning av skattesystemet. Arbetskraftsintensiva verksamheter kan stimuleras av mindre omfattande punktvisa ingrepp, som exempelvis det rödgröna förslaget om sänkt moms för restaurangbranschen. Men ur strukturereformistisk synvinkel finns bestämda fördelar med ett konsekvent skattesystem. Till skillnad från *dirigistiska* tillväxtmodeller där staten med direkta ingrepp på marknaderna styr allokeringen av produktionsresurser och utbud, så är den strukturereformistiska ansatsen att skapa ett institutionellt ramverk, en fast samhällsekonomisk ordning inom vilken konkurrensen och prisbildningen får fritt spelrum att utveckla marknadsekonomin dynamik som motor för strukturomvandling och tillväxt, samtidigt som det institutionella ramverket har utformats på ett sätt som i ett medellångt tidsperspektiv driver utvecklingen i en riktning som realiserar de reformistiska ambitionerna.³⁷ Det var så den Rehn-Meidnerska modellen fungerade.

Det handlar således om att den institutionella ordningen ska upprätthålla ett sunt företagsklimat som präglas av den fria konkurrensen iskalla vindar, där

företag som inte är tillräckligt framgångsrika att vinna kundernas gunst utan pardon slås ut. Denna inriktning delar den socialdemokratiska strukturreformismen med den tyska ordoliberalismen, dock inte med den franska dirigismen och dess dragnin till politiskt skyddad och stimulerad företagsamhet. Strukturreformismen och ordoliberalen är överens med den österrikisk-amerikanske nationalekonomen Joseph Schumpeter om att det är i den ”skapande förstörelsen” som marknadsekonomins överlägsna utvecklingskrafter döljer sig. Det är den som skapar tillfällena för vad Schumpeter kallade ”*the entrepreneur spirit*”, inte ett skyddat drivhusklimat av allmänt gynnsamma villkor för företagande.

Man kan i sammanhanget inflika att företagare för det mesta är mycket bra på att begripa vad som skulle gynna de egna affärerna, men usla rådgivare när det handlar om vad som skapar ett dynamiskt företagsklimat. Det är inget att förvånas över att företrädare för restaurangbranschen finner goda argument för justeringar av skattesystemet som skulle gynna just deras bransch, eller att företrädare för RUT-företag med patos för de mindre lyckligt lottade i samhället försvarar de skattesubventioner som riktats mot just deras bransch. Frågan är dock varför politiken ska manipulera den fria prisbildningen för att styra bort konsumtion från varor och tjänster som konsumenterna är villiga att köpa utan särskilda skatterabatter till områden som kräver detta.

Svaret som ges är att varje omsatt krona i dessa verksamheter har större effekt för sysselsättningen än i andra branscher. Men ett olikformigt skattesystem som upprättar skyddszoner för företagsamhet som inte skulle överleva i den fria konkurrensen är i princip lika skadligt för den samhällsekonomiska utvecklingen som skyddstullar i samma syfte. Med undantag för några specialfall som motiveras av folkhälsoskäl (t.ex. alkohol och tobak) eller miljöhänsyn (t.ex. bensin) är sakskalet starka för ett likformigt och konsekvent skattesystem som en del av en stabil och förutsägbar institutionell inramning av marknadsekonomin.³⁸

Det har varit en styrkepunkt för den svenska arbetarrörelsen att både dess fackliga och politiska grenar alltsedan Saltsjöbadsavtalet 1936 haft en positiv syn på den strukturomvandling som följer av den tekniska utvecklingen och konkurrenstrycket i en öppen marknadsekonomi. Men för att denna hållning ska accepteras av fackföringsmedlemmar och socialdemokratiska väljare krävs en institutionell inramning som kan hantera strukturomvandlingens både omedelbara och långsiktiga följder på ett sätt som står i överensstämmelse med arbetarrörelsens ideal. Omedelbart genom att den som direkt drabbas och mis-

ter arbetet fångas upp i väl fungerande omställningssystem till ny säker mark, och långsiktigt genom att strukturomvandlingen frambringa ett mer jämlikt samhälle med större individuell frihet.

Anledningen till att skyddszoner för verksamheter som inte är tillräckligt livskraftiga för den fria konkurrensen nu diskuteras även i socialdemokratiska kretsar (även om inte frågan om t.ex. RUT ställs på detta oskrymtade sätt) är att vi inte klarade att tillfredställande hantera strukturomvandlingens följder under *pull*-revolutionen efter 1990-talets kris. Såväl utslagningen som klyftorna ökade, vilket torde vara en viktig del av förklaringen till att socialdemokratin förlorade regeringsmakten 2006.

Diskussionen om hur den socialdemokratiska politiken bör utvecklas kan emellertid inte bara föras utifrån vad som syns i backspegeln. Under tjugo år har den svenska arbetsmarknaden präglats av överskott av arbetskraft i förhållande till mängden arbetstillfällen. Som vi har framhållit ovan menar vi att *en del* av förklaringen till detta är att utbudet av arbetskraft har vuxit snabbare än den i perioder tämligen starka jobbtillväxten. Nu är vi emellertid på väg mot ett skifte i befolkningsutvecklingen som innebär att utbudet av arbetskraft kommer att stagnera i ett medellångt tidsperspektiv.³⁹

Om detta sammanfaller med en fortsatt lång våg av expansion i världsekonomin kommer villkoren för en socialdemokratisk strukturpolitik i syfte att främja tillväxt och jämlikhet att förändras radikalt. Knappast någon enskild faktor påverkar samhällsutvecklingen och relationerna på arbetsmarknaden på såväl makro- som mikronivå så mycket som om det råder brist eller överskott på arbetskraft. Att i detta läge verka för skyddszoner för produktion med låga förädlingsvärden skulle vara irrationellt och kontraproduktivt i förhållande till arbetarrörelsens ambitioner.

I själva verket ser vi här möjligheter att inte bara komma ur den *insider/outsider*-problematik som kommit att präglade det svenska samhället utan också att ta ett nytt historiskt steg i utvecklingen av en demokratisk, social och produktiv samhällsgemenskap som ger människor goda skäl att känna sammanhang i tillvaron. En förutsättning är dock att den långa våg av expansion i världsekonomin som inleddes i mitten av 1990-talet håller i sig och att vi i Sverige även fortsättningsvis förmår mobilisera kreativitet och förnyelsekraft nog för att ta tillvara globaliseringens möjligheter och undkomma dess hot.

Var i den långa vågen befinner vi oss?

Här hamnar vi på okänd mark. Framtiden är alltid fundamentalt osäker. Men den som vill utforma en framgångsrik reformistisk strukturpolitik kan inte undfly den svåra uppgiften att analysera hur världsmarknadens dynamik kan utvecklas i ett medellångt tidsperspektiv. Det gällde för den svenska modellens arkitekter vid tiden för det andra världskrigets slut – och det gäller än mer för oss i dag i denna globaliseringens tid när samhällsutvecklingen mer än någonsin tidigare är beroende av vad som händer i världsekonomin.

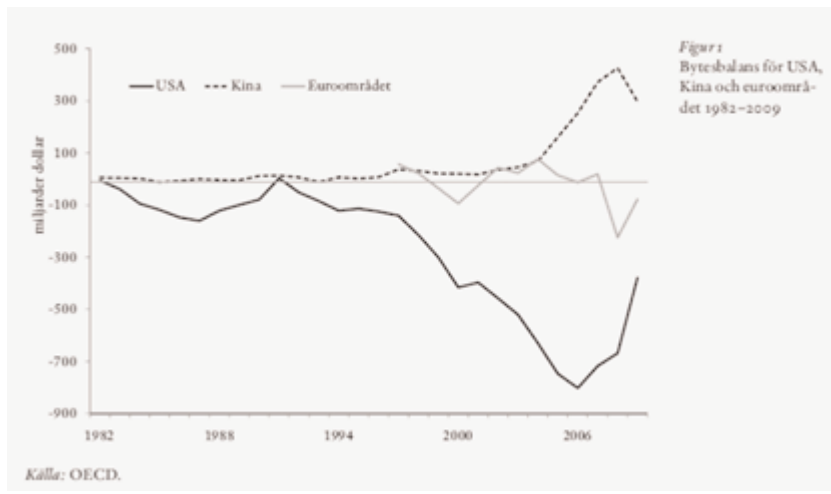
Samtidigt måste man vara klar över uppgiftens vansklighet och ha beredskap för omprövning av slutsatser om det visar sig skäl för det. När krigsslutet närmade sig i mitten av 1940-talet tycktes det mesta tyda på att freden skulle präglas av en ny lång våg av stagnation för den internationella ekonomin, som fallet hade varit efter det första världskriget. Det var mot den bakgrunden som *Arbetarrörelsens efterkrigsprogram* utformades 1944. Men i åren närmast efter kriget blev tecknen allt fler att utvecklingen var på väg i en annan riktning. När Rudolf Meidner och Gösta Rehn presenterade rapporten *"Fackföreningsrörelsen och den fulla sysselsättningen"* på LO-kongressen 1951 var utgångspunkten i stället att världsekonomin stod i början av en lång expansiv våg, en bedömning som visade sig riktigt.

Frågan i dag är om den expansiva våg som tog sin början i mitten av 1990-talet nådde sitt slut med den finansiella krisen 2008-2009 eller om denna var ett tillfälligt avbrott. Nedgången för världshandeln var extremt snabb och kraftig under de tre första kvartalen under 2009 (- 17,86 procent, - 18,17 procent och - 13,73 procent). Men raset bromsades upp under sista kvartalet (- 2,99 procent) och uppgången under de två första kvartalen 2010 har varit lika kraftfull som den tidigare nedgången (+ 15,72 procent och + 20,75 procent).⁴⁰

Samtidigt är de mycket stora internationella obalanserna ett orostecken (se figur 1).

De långa expansiva vågorna i världsekonomin har alltsedan den industriella revolutionen i Storbritannien i slutet av 1700-talet präglats av att betydelsefulla tekniska genombrott har slagit igenom i en del av världen och därefter sprids till andra länder och världsdelar med följande snabba tillväxtvinster där i form av *catch up*-effekter. Men det är inte tillräckligt med tekniska genombrott som skapar förutsättningar för ökad produktivitet.

Figur 1

Det måste också finnas ett efterfrågetryck som driver strukturomvandlingen i *catch up*-ekonomierna. Om så är fallet har det ofta tagit sig uttryck i form av obalanser i den internationella handeln. Ojämna bytesbalanser tenderar således att vara drivande för tillväxten i långa expansiva vågor.

Den långa våg som tog sin början i mitten av 1990-talet kan beskrivas som att Kinas *catch up*-utveckling på en övergripande nivå har finansierats av Förenta staternas stora underskott – samtidigt som de kinesiska överskotten har placerats i US-dollar och i sin tur finansierat USA:s underskott. Frågan är hur länge detta kretslopp är hållbart. Resultatet är en väldig skuldsättning för Förenta staterna.

Ett motsvarande kretslopp finns i mindre skala inom EU med bland annat Tyskland, Nederländerna och Sverige som överskottsländer och de s.k. PIIGS-länderna (Portugal, Italien, Irland, Grekland och Spanien) i en underskottsposition. Problemen har blivit akuta i Grekland och Irland då underskotten måste finansieras med upplåning, och finansmarknadens minskade förtroende för PIIGS-länderna har drivit upp räntorna. För att undvika statsbankrutter bland Euroländerna har EU med Tyskland i spetsen trätt in som förmedlare av lån till Grekland och Irland, vilket skjuter upp men inte löser problemen.

Frågetecken kan sättas för hur länge Portugal, Spanien och Italien förmår att omsätta sina lån. Här finns ett allvarligt hot mot sammanhållningen inom Eurozonen och valutaunionens hållbarhet. Samtidigt bedöms det politiska priset för att ge upp den gemensamma valutan, helt eller för några länder, som oacceptabelt högt. EU har hamnat i en kniptång vars grepp – som det ser ut nu – bara kommer att hårdna ju längre tiden lider.

Förenta staternas bokförda utlandsskuld är gigantisk, men landet har inte drabbats av svårigheter att klara skuldtjänsten som Grekland och Irland. Förklaringen är att USA:s svaga balansräkning är av en annan natur. I världsekonomin intar Förenta staterna en särställning genom US-dollarns funktion som internationell handels- och reservvaluta. Man kan säga att USA i valutan har sin viktigaste och mest inkomstbringande exportvara som inte syns i handelsbalansen. Under större delen av tiden efter det andra världskriget har Förenta staterna haft underskott i förhållande till omvärlden. Men detta har – för det mesta – uppvägts av den internationella efterfrågan på US-dollar. I tider av ekonomiska problem för USA, då en normal valuta skulle ha fallit i värde, har i stället priset på US-dollar tenderat att stiga, då Förenta staternas vikt i världsekonomin innebär att turbulens i den amerikanska ekonomin får internationella återverkningar – och då ökar efterfrågan från andra länder på placeringar i US-dollar som uppfattas som den trots allt säkraste tillflyktsorten i orostider.

Alltsedan den första dollarkrisen 1968 har röster höjts för att den amerikanska hegemonin i världsekonomin har nått sitt slut, men hittills har det inte besannats. US-dollarns ställning som världsvaluta har aldrig riktigt hotats. Förenta staterna har också gång på gång förnyat sin position som världens mest dynamiska och innovativa ekonomi. När USA tycktes vara på bankrutens rand efter Reaganårens underskottsdrivande rustningsoffensiv, så fick den nya digitala tekniken sitt genombrott, och den var i allt väsentligt en amerikansk skapelse. Fortfarande intar Förenta staterna en världsledande ställning inom forskning och utveckling, men frågan är om inte underskotten denna gång har blivit så gigantiska att slutet på det amerikanska århundradet verkligen nalkas. Kinas renässans som stormakt är en omständighet av central betydelse i sammanhanget.

Vid sidan av innovationskraften på det vetenskapligt-tekniska området har Förenta staterna också visat stor kreativitet på det finansiella området. Utvecklingen av nya finansiella instrument har i själva verket varit tätt sammanbunden med den digitala teknikens framåtskridande. Den globala strukturmöjliggöring av produktionens fragmentering och sammanvävning över

gränserna i *pull*-orienterade leverantörskedjor, som vi diskuterade ovan, hade inte varit möjlig utan framväxten av den nya digitala infrastrukturen – men heller inte utan de nya finansiella instrument som utvecklats parallellt med denna. Samtidigt har detta inneburit en dramatisk ökning av instabiliteten och riskerna i de finansiella systemen.

Finanskraschen i Förenta staterna 2008 hade sin grund i en handel med finansiella instrument som hade mångfaldigt de värden i form av bostadslån som fanns i botten. När bubblan av fiktiva tillgångar sprack visade det sig att de återförsäkringar i den internationella bankvärlden som skulle fungera som stötdämpare var synnerligen effektiva för att blixtnabbt sprida kapitalförstöringen från land till land.

Amerikanska röster gjorde tämligen omgående gällande att roten till det onda fanns i Kinas överskott i bytesbalansen och att det var detta som hade drivit fram USA:s underskott gentemot omvärlden, vilket pekades ut som den bakomliggande orsaken till finanskraschen. Men de amerikanska underskotten är av äldre datum än de kinesiska överskotten. Finanskraschen hade sin grund i dysfunktionell normbildning i en finansiell sektor som genom kapitalets församhälleligande har ställts utan ägarmakt och behärskas av förvaltare som tar irrationella risker med andras tillgångar.⁴¹

Förenta staterna tycks nu illa ute. Hushållens konsumtion svarar för två tredjedelar av dess BNP och är den viktigaste tillväxtfaktorn. Under mer än två decennier har hushållens konsumtionsökning till stor del varit lånefinansierad, men finanskraschen har försatt de amerikanska konsumenterna i ett läge där många har starka incitament eller tvingande skäl att öka sitt sparande för att reducera skulderna. Även om dynamiken i Förenta staternas ekonomi inte ska underskattas talar det mesta för att tillväxten – med amerikanska mått – kommer att vara svag eller måttlig under överskådlig tid. Samtidigt har finanskraschen med åtföljande recession och de enorma underskotten i bytesbalansen fått centralbanken att ställa sedelpressen i höghastighetsläge. I längden är det knappast hållbart.

Handelskrig eller en ny internationell handels- och reservvaluta?

I denna prekära situation riktar Förenta staterna alltmer uppfordrande krav på Kina att appreciera, dvs. skriva upp värdet, på sin valuta. Det är emellertid svårt att se att det skulle förbättra läget för den amerikanska ekonomin.

USA:s underskott är som påpekats av äldre datum än de kinesiska överskotten och det är knappast de senare som är drivande för de förra. Det finns inget som säger att konsumenterna i Förenta staterna skulle börja köpa amerikanska varor bara för att de kinesiska blev dyrare. Troligare är att importen skulle öka från andra länder i stället. Om inga andra åtgärder vidtas i USA kvarstår sannolikt underskottet medan delar av det motsvarande överskottet skulle förflyttas från Kina till andra tillväxtekonomier.

Kineserna har en poäng när de påpekar att vid sjukdom bör medicinen tas av den som är sjuk, inte tvingas på någon annan, dvs. att Förenta staterna måste börja ta itu med sina obalanser på hemmaplan (och kostsamma krigsäventyr i utlandet). USA har också misslyckats med att få stöd för sina krav på Kina bland övriga G20-länder.

Kinas nya tillväxtmodell innebär – om den blir framgångsrik – att överskotten successivt kommer att reduceras genom gradvis uppvärdering av valutan, ökad inhemsk konsumtion, minskat sparande och ett högre importinnehåll i en allt mer kunskapsintensiv export. I den bästa av världar blir Kina med en sådan utveckling ett nytt draglok i världsekonomin. Men kineserna är oroliga för att en plötslig uppskrivning av *yuan*-kursen gentemot US-dollar skulle få liknande konsekvenser som Plaza-överenskommelsen 1985, då Förenta staterna drev fram en 50-procentig appreciering av den japanska *yen*en, vilket blev en chock som den japanska ekonomin ännu inte återhämtat sig från. Dock är kineserna också oroliga för att deras väldiga innehav av amerikansk valuta – 2,85 tusen miljarder US-dollar vid årsslutet 2010 – ska reduceras i värde genom kursfall, något som antingen kan bli följden av ett okontrollerat krisförlopp eller väljas som en nödutgång av Washington.

Chefen för den kinesiska centralbanken Zhou Xiaochuan har i sammanhanget lanserat ett förslag som med all säkerhet är förankrat i Kinas högsta ledning. I korthet går det ut på att US-dollar ska ersättas som internationell handels- och reservvaluta av Internationella Valutafondens *Speciella dragningsrätter* (SDR). I dag är SDR en artificiell räkenskapsenhet som bara används av regeringar och internationella institutioner för mycket begränsade ändamål. Genom att göra SDR till en supranationell handels- och reservvaluta elimineras inte bara riskerna med att ha en kreditbaserad valuta som bas för ekonomiska transaktioner och kapitalbildning i hela världen, utan det öppnar också för nya möjligheter att hantera den globala likviditeten, sade Zhou i ett tal i mars 2009.⁴²

Samtidigt underströk han att en sådan övergång måste genomföras i ett långsiktigt tidsperspektiv och med hänsyn till intressena både hos dem som i dag använder den nuvarande internationella handels- och reservvalutan och dess utfärdare: ”När ett lands valuta inte längre används som värdeparameter för den globala handeln och referenspunkt för andra valutor, kan det landet använda sin växelkurs mycket mera effektivt för att komma till rätta med obalanser.”

Kineserna har inte i närmare detalj utvecklat hur en mekanism för att hantera likviditeten i global skala skulle kunna se ut. Men intressant här är den uppenbara parallellen med det förslag som John Maynard Keynes drev på *Bretton Woods*-konferensen 1944, då Förenta staterna och dess allierade lade upp ritningarna för hur den efterkrigstida världsekonomin skulle fungera. USA:s strävan på konferensen var att nå en uppgörelse om frihandel. Keynes, som var Storbritanniens delegat, hävdade att enbart ett frihandelsavtal snart skulle leda till en kollaps för den internationella handeln, eftersom inga andra länder skulle kunna hävda sig i konkurrensen med Förenta staternas överlägsna industri. Det måste finnas återflöden av likviditet i systemet, argumenterade han, som säkerställer att andra länder inte snabbt blir bankrutta utan får tillfälle att modernisera sin industri och kan delta i ett uthålligt internationellt handelsutbyte som är till ömsesidig fördel för alla parter.⁴³

Keynes föreslog en *International Clearing Union* (ICU), som skulle utfärda särskilda dragningsrätter, *bancor*, som en internationell handelsvaluta. ICU skulle därtill fungera som en bank för världshandeln genom att varje land hade ett konto där export krediterades och import debiterades. Om ett land vid årets slut hamnade på ett överskott som överskred en fastställd norm så skulle en del av detta överföras till en reservfond inom ICU, samtidigt som kursen mellan *the bancor* och landets valuta justeras för att uppnå bättre balans. Enligt samma mekanism skulle länder som gick med underskott få täckningsbidrag från reservfonden och sina nationella valutakurser justerade i den andra riktningen.

Förslaget om en sådan institutionell ram för omfördelning i världsekonomin var alltför radikalt och accepterades inte av Förenta staterna, som dock tog intryck av Keynes argumentation. I *Bretton Woods*-systemet för den efterkrigstida utrikeshandeln i väst lades en mot guld konvertibel US-dollar som bas, till vilken övriga valutor knöts med fasta, *undervärderade* kurser som kompenserade för Förenta staternas överlägsna industriella

konkurrenskraft. Behovet av likviditetsåterflöden erkändes av Washington och säkrades först med Marshall-hjälpen, för att i nästa skede upprätthållas av USA:s väldiga rustningsutgifter under det kalla kriget.

Systemet gavs emellertid upp 1971 och sedan dess har det inte funnits någon samordnad valutaregim för världshandeln, även om US-dollar har behållit sin roll som internationell valuta.

Den kinesiska ledningen har låtit förstå att förslaget om SDR som en ny handels- och reservvaluta är allvarligt menat och något som Kina har för avsikt att uthålligt verka för. USA har hittills ställt sig kallsinnigt, men inte lyckats få stöd av övriga G20-länder för sitt motförslag om en *Plaza 2*-överenskommelse om en revidering av nuvarande valutakurser i förhållande till US-dollar. Av betydelse i sammanhanget är att en mekanism för likviditetsåterflöden som är kopplad till IMF:s SDR skulle kunna vara en utväg för EU ur den annars till synes svårlösliga knipa med kraftiga inre obalanser som Euro-samarbetet hamnat i.

Försiktig optimism om fortsatt expansion

Det är inte svårt att teckna ett dramatiskt framtidsscenario av handelskrig och militära urladdningar i ett läge när maktbalansen förskjuts i världsekonomin. Vi väljer dock att inta en försiktig optimistisk hållning. Det finns så starka ömsesidiga ekonomiska beroenden mellan Förenta staterna och Kina att en rationell förhandlingslösning för att undvika ett kritiskt sammanbrott, som utan tvivel skulle vålla båda parter enorma skador, borde vara möjlig. Men på vägen dit kan det inträffa mer eller mindre allvarliga skärmytslingar, som kanske främst betingas av att båda regimerna har ett behov av att inte ge sina befolkningar intrycket av att man faller undan för den andra sidan.

Det betyder att vi antar att den långa våg av expansion som inleddes i mitten av 1990-talet kommer att hålla i sig ytterligare ett tag. Ser vi i backspeglarna de långa expansionsvågorna i industrialismens historia haft en varaktighet om i genomsnitt 20 till 30 år.

Tabell 1. Expansions- och stagnationsfaser 1790 – 1995

1790 – 1815	Expansion
1815 – 1844	Stagnation

1844 – 1873	Expansion
1873 – 1896	Stagnation
1896 – 1914	Expansion
1914 – 1917	Världskrig
1917 – 1939	Stagnation
1939 – 1945	Världskrig
1945 – 1973	Expansion
1973 – 1995	Stagnation
1995 –	Expansion

Dock är inget givet på förhand av någon deterministisk talmystik. Vad backspeglarna visar är en återkommande pendelrörelse mellan expansions- och stagnationsfaser med i tiden medellång varaktighet. Det finns ett rörelsemönster, men det faktiska utfallet och längden av respektive fas bestäms av unika omständigheter och förlopp i varje cykel. Mot bakgrund av Kinas historiska roll som en ekonomisk, teknisk och kulturell stormakt vars betydelse för utvecklingen under två tusen år knappast överflyglas av någon annan civilisation i det förflutna, kan dess nuvarande renässans efter en 150-årig nedgångsperiod visa sig vara en större tilldragelse än världskapitalismens sedvanliga fasskiften.

I dagens Kina finns en femtedel av jordens befolkning, att jämföra med en tolfedel i EU och en tjugondel i Förenta staterna. Utvecklingspotentialen i den kinesiska ekonomin kan knappast överskattas. Medan tillväxten blir allt mer intensiv i kustlandets storstäder finns enorma reserver för extensiv strukturuomvandling i inlandet. Men lika lätt som det är att teckna ett framtidsscenario med handelskrig och militära konflikter i världspolitiken är det att föreställa sig att uppgången i Kina utsätts för allvarliga störningar till följd av grava inhemska obalanser. Vad som trots allt ger anledning till viss tillförsikt är att Kinas ledarskap tycks väl medvetet om farorna. Vid presskonferensen efter den nationella partikongressen i mars 2007 yttrade premiärminister Wen Jiabao de numera berömda orden: ”Det största problemet med Kinas ekonomi är att tillväxten är instabil, obalanserad, okoordinerad och ohållbar.”

Den nya tillväxtmodell som Kina nu slår in på är utformad för att föra in mera av stabilitet, balans, koordination och hållbarhet i utvecklingen. En vanlig uppfattning bland utländska bedömare är att omställningen går för långsamt, men kineserna är försiktiga och undviker riskfyllda, stora och

snabba språng. Historien förskräcker, kan man säga. Dock visade regimen betydande handlingskraft med det väldiga stimulansprogram som utöstes under vintern 2008-09 för att minimera skadeverkningarna av finanskraschen i Förena staterna. Programmet har varit framgångsrikt och påskyndat övergången till den nya tillväxtmodellen. Inriktningen att öka den inhemska konsumtionen och växla om till produktion med högre kunskapsinnehåll innebär att Kinas roll i den internationella arbetsdelningen förändras.

Denna utveckling är redan igång. Den betyder dels att den kinesiska marknaden successivt svarar för en växande del av efterfrågan i världsekonomin både genom ökad konsumtion och ökat importinnehåll i exporten, dels att konkurrenstrycket från Kina förskjuts från arbetskraftsintensiv tillverkning till mer avancerade sysselsättningar. När Göteborgs hamn för något år sedan införskaffade nya containerkranar hämtades de från Shanghai, inte på grund av billigare tillverkningskostnader utan för att kineserna numera är världsledande när det gäller avancerad och digitalt styrd hamnlogistik – vilket inte är att undra på med tanke på de enorma godsvolymer som passerar kinesiska hamnar. *Ericsson* har inte längre något teknologiskt försprång till den kinesiska telekomjätten *Huawei* som visat sig konkurrenskraftig också på europeiska marknader. Sak samma håller på att hända *ABB* i förhållande till sina kinesiska konkurrenter.⁴⁴ Kina gör gigantiska FoU-investeringar i en målmedveten strävan att vinna en världsledande ställning när det gäller ny miljöanpassad teknik för energiproduktion, industriell tillverkning, transportsystem och stadsbyggnad.⁴⁵

Globalisering, innovation och knightiansk osäkerhet

Hur ska då vi i Sverige kunna hävda oss internationellt i en fortsatt våg av expansion i världsekonomin på ett sätt som främjar tillväxt, samhällsgemenskap, jämlikhet och individuell frihet, vilket måste vara målen för en socialdemokratisk strukturpolitik? Som påpekades inledningsvis är vi mer beroende av exporten än någonsin tidigare. Takten i den tekniska utvecklingen är i dag extremt hög. Produkters livslängd blir allt kortare. Samtidigt ökar konkurrenstrycket oupphörligt genom Kinas och andra tillväxtekonomiers avancemang i kunskaps- och värdekedjan. Det ställer stora krav på fortlöpande utveckling och förnyelse av exporten för att klara de

ekonomiska förutsättningarna för höga löner och välfärdsprogram med högt ställda ambitioner.

Villkoren på marknaden i en *pull*-orienterad global ekonomi med snabb teknikutveckling utsätts oregelbundet och disruptivt för plötsliga och omvälvande förändringar. I sammanhanget kan man skilja på *risk* och *knightsk* osäkerhet. En risk kan kalkyleras utifrån kända värden och sannolikheter, och med utgångspunkt i denna kalkyl kan man göra rationella val mellan möjliga och överblickbara alternativ och balansera risk mot säkerhet. Anorlunda är det om man konfronteras med osäkerhet i *knightsk* mening.⁴⁶ Då står man inför något helt nytt och okänt. I en sådan situation kan man varken vara säker på vilka ens egna intressen kan vara, vilka aktörer som kan påverka händelseutvecklingen eller vilka handlingsalternativen är. Övergången från *push* till *pull* och den starka ökningen av det innovationsdrivna konkurrenstrycket i den globala ekonomin kan beskrivas som en förskjutning av de faror som lurar på marknaden från risk till osäkerhet.

Spontant driver osäkerheten företagen till defensiva strategier, att koncentrera sig till kärnverksamheter, minimera kända risker och säkra kontroll över tillgångar och verksamheter som är vitala för överlevnaden, att inta ett kort tidsperspektiv med fokus på kvartalsresultat – att helt enkelt vara så reaktiva och anpassningsbara till marknaden som möjligt. Samtidigt är det de som lyckas med det motsatta, att offensivt *förändra* förutsättningarna på marknaden, som är vinnarna i den globala ekonomin. Det är en trend som vuxit sig allt starkare i flera decennier.

Några exempel är *Malcom McLeans* introduktion av containershipping på 1960-talet, *Visas* omdefinition av kreditkort till betalkort på 1970-talet, *Microsofts* och *Intels* innovationer för persondatorer på 1980-talet, det kinesiska företaget *Li & Fungs* nya strategier för orkestrering av underleverantörskedjor på 1990-talet – och på senare tid *Apples* omstrukturering av marknaden för mobiltelefoner med *Iphone* och tillhörande applikationer som snabbt har störtat *Nokia* från tronen.

I samtliga fall handlar det inte bara om en enskild framgångsrik produkt utan om skapandet av en ny marknadsarena med nya tredjepartsleverantörer, där interaktionen mellan olika aktörer med kompetenser av skilda slag för att genomföra en strukturförändrande *pull*-strategi spelar avgörande roll för framgången.

Exemplen ovan var epokgörande förelöpare, med undantag för *Apple* och *Iphone* som är nära nutid. I våra dagar har det blivit ett allmänt faktum att

i den globaliserade ekonomin tillhör framtiden dem som introducerar innovationer som offensivt strukturerar om marknaden och plöjer nya branschöverskridande fåror som får marken att rämna under tidigare framgångsrika affärsidéer och företag.

Företag som defensivt slår vakt om uppnådda positioner inom mogna kärnverksamheter riskerar att förr eller senare bli förlorare när marknaden plötsligt struktureras om av andra aktörer. Ett tidigt svenskt exempel är kontorsmaskinstillverkaren *Facit* i Åtvidaberg, som bildligt talat över en natt gick från att vara ett succéföretag till bankrutt när det japanska företaget *Hayakawa* lanserade den elektroniska räknaren. Ett annat och mer aktuellt exempel är det aktade Göteborgsföretaget *Hasselblad*, som hamnade i stora svårigheter när den digitala fototekniken fick sitt genombrott.

Allt talar för att förändringstrycket av våldsamma utbrott av oregelbundet inträffande skapande förstörelse kommer att öka. Tiderna lär inte återgå till vad som tidigare uppfattades som det stabila normaltillståndet mellan lågkonjunkturer. I stället slår strukturomvandlingen till likt oväntade, plötsliga och punktvisa missilattacker långt bakom de egna linjerna. Globaliseringen har fört med sig ett verkligt skifte – som emellertid också innebär att möjligheterna till snabb expansion aldrig varit större på en världsmarknad som är mera integrerad i dag än någonsin tidigare.

Starka mönster av samarbete på samhällsnivå är en betydande konkurrensfördel i dagens värld. Plattformar för samverkan mellan näringsliv, forskning och offentlig sektor skapar möjlighet för människor med erfarenheter från olika verksamheter och kunskapsområden att mötas. Det öppnar ögonen för nya perspektiv, sätter tankarna i rörelse och skapar förutsättningar för gränsöverskridande innovationer som sträcker sig utöver etablerade kärnverksamheter. Men det är inte bara en fråga om kreativitet. En ny idé blir en innovation först när den kommer i produktion. Bygget av en *pull*-plattform för utveckling och tillverkning av nya produkter i ett samspel mellan flera aktörer är också en fråga om att på neutral mark bygga ömsesidig tillit i nätverk som blir handlingskraftiga genom samverkan av de medverkandes olika materiella och immateriella resurser.

Sådana neutrala noder kan ställas till förfogande av samhället. Vi talar här om en ny sorts näringspolitisk infrastruktur, en stödjande institutionell inramning av marknadsekonomin för att främja forskning, lärande, kunskapsutbyte och innovation, där de offentliga insatserna inte handlar om att skapa skyddade zoner eller manipulera prisbildningen med skattepolitiken, utan

stärka näringslivets förmåga att på ett offensivt sätt möta den snabbt föränderliga efterfrågan på en pull-orienterad marknad som präglas av allt hastigare teknisk utveckling, allt hårdare konkurrens och en allt starkare konsumentmakt.⁴⁷

Kreativitet, ägarmakt och överskottets fördelning

Kreativitet tycks vara lösenordet för framgång i vår tid. Men som så många andra begrepp som finns så att säga mitt i tidens ström är det en dubbelnatur. Å ena sidan betecknar det något i högsta grad reellt och värdefullt – en förmåga att kombinera ting på ett oväntat sätt eller skapa helt nya ting med nya användningsområden, att frigöra sig från gamla begränsningar, ibland genom att gå runt dem, ibland genom att ändra på problemet så att de inte längre gäller. Å andra sidan är det ett av tidens *buzzwords*, vilka med en aura av utsagda, vaga metabetydelser beslöjar och fördunklar verkligheten, begrepp som villigt lånar sig till manipulativa syften, antingen för att förgylla tomt snicksnack med pretentiöst skimmer – eller för att dölja intentioner och intressen som inte tål exponering utan att döljas bakom en förtrollande förklädnad.

Kreativitet framstår som nyckeln till framgång i ett *pull*-orienterat samhälle – och därmed också till framgångens belöningar. Här börjar det osa katt.

Beräkningar av vinstkvoten, dvs. förädlingsvärdets fördelning mellan arbete och kapital, visar att denna har ökat till kapitalets fördel sedan omslaget från expansion till stagnation under 1970-talet, såväl i Sverige som i andra avancerade industriländer. I ett första skede kan man se det som ett utslag av den ökade arbetslöshetens förändring av styrkeförhållandena på arbetsmarknaden. I ett nästa skede blev 1980-talets avregleringar av den finansiella sektorn i hela västvärlden en kraft för skärpta avkastningskrav genom ”finanskapitalets dominans över det produktiva kapitalet”, en förklaringsmodell som särskilt har framhållits av kretsen runt den amerikanska marxistiskt och postkeynesianskt inspirerade tidskriften *Monthly Review*.

Man ska dock ha klart för sig att det under 1970- och 80-talens fas av långsam produktivitetstillväxt handlade om andelar av *stagnerande* förädlingsvärden. Vinstkvoten räknad som fördelningen mellan arbete och kapital tycks emellertid ha fortsatt öka med *pull*-revolutionen under och

efter 1990-talet, nu som en följd av att löneutvecklingen inte höll jämna steg med den starkt ökade arbetsproduktiviteten, i förening med stigande kapitalproduktivitet genom den flödesorienterade *Just in time*-produktionens minskade lagerhållning.

Om man i stället för att följa förädlingsvärdets fördelning mellan arbete och kapital studerar avkastningen av totalt kapital (ROA) framträder emellertid en annan bild. John Hagel, John Seely Brown och Lang Davison har granskat detta för det amerikanska näringslivet under senare decennier och funnit att avkastningskvoten kontinuerligt har *fallit*, trots att produktiviteten har ökat.⁴⁹

Hagels, Browns och Davisons förklaring är att en växande andel av vinsterna av ökad produktivitet numera tillfaller andra intressenter än kapitalägarna. Vinnarna i den internationaliserade *pull*-ekonomin är, menar de, dels konsumenterna som drar fördel av den starka prispress som följer av globaliseringens skärpta konkurrensförhållanden, dels "*de kreativa talangerna*" i företagen som kan kapa åt sig en större del av överskottet genom sin betydelsefulla roll för framgång i vår tids innovationsekonomi.

Richard Florida går ett steg längre i vad som faktiskt är en sorts klassanalys av den nya *pull*-ekonomin, enligt vilken gångna tiders sociala stratifiering tenderar att bli överspelad av en ny uppdelning av medborgarna i en höglöнад "kreativ klass" och en låglöнад "serviceklass".⁵⁰

Florida har nått viss ryktbarhet i Sverige, då han pekat ut just vårt land som världens mest kreativa ekonomi, bland annat till följd av en hög *gay*-faktor som han menar bidrar till ett innovativt storstadsklimat. Floridas skrifter innehåller en del träffsäkra iakttagelser av tidens trender och han har medverkat till att synliggöra att mångfald och tolerans kan vara tillväxtfrämjande. Men frågan måste ställas i vilken grad hans teori i själva verket är ideologiproduktion som legitimerar djupa klyftor mellan det nya kreativa herrskapet och dess enfaldiga tjänare.

Hagel, Brown och Davison sätter ljus på ett betydelsefullt förhållande i vår senkapitalistiska tid – ägarmaktens nedgång. Vi har kommit en bra bit på den vägen sedan C. Wright Mills i *The Power Elite* 1956 och John Kenneth Galbraight i *The Affluent Society* 1958 tecknade bilden av en uppstigande ny elit av anställda teknokrater inom *Big Business*, som inte hade makt till följd av ägande utan genom meritokratiska karriärer till institutionella kommandopositioner i affärlivet. I vår tid är privatkapitalisten som verkar med ett eget kapital på marknaden en praktiskt taget utdöd art. I de avancerade

industriländerna har den senkapitalistiska scenen tagits över av vad Marx kallade ”dirigenter av församhälleligt kapital”, till vilket ägandet är så diffust spritt att ägarmakten har upplösts i tomma intet, kvar finns bara förvaltare. Även små- och medelstora företagare som *de jure* är självägande befinner sig oftast i ett *de facto*-beroende till banker och deras anställda beslutsfattare.

Vänstern har i allmänhet tolkat vår tids så kallade *kvartalskapitalism*, dvs. det ansiktslösa kapitalets lättrorlighet som tvingar företagsledningarna att visa bästa möjliga resultat i varje kvartalsrapport, annars lämnas placeringen för en annan investering med bättre avkastning, som ett uttryck för *ökad* kapitalmakt. Man kan emellertid också göra den rakt motsatta tolkningen – ägarmakten har inte längre *voice* i verksamheterna som t.ex. tidigare generationer Wallenberg vilka styrde med järnhand, utan det enda kvarvarande sättet för ägandet att göra sig gällande är genom *exit*.⁵¹

Florida rättfärdigar framgången för marknadsekonomins nya vinnare med att de har kreativitetens vidunderliga gåva. Men han medger att denna inte alltid är en biljett till en välbärgad och urbant sofistikerad livsstil. I själva verket är det bara en del av dem som kan sägas vara kreativa som är framgångsrika i denna mening – samtidigt som man naturligtvis kan ifrågasätta om alla med höga inkomster verkligen är så banbrytande och nyskapande. Många genuint kreativa begåvningar – konstnärer, författare, musiker, kulturarbetare – hankar sig fram i små omständigheter, vilket Florida noterar. Dock drar han inte den näraliggande slutsatsen att det inte är *kreativiteten i sig* som är den avgörande faktorn för ekonomisk framgång i vår tid, utan *den institutionella positionen i arbetslivet*, tillhörigheten till en övre intressegemenskap som inte konstitueras av ägande av produktionsmedlen utan av *socialt kapital* i vad som ibland betecknas som *nätverks-samhället*.

Den övre medelklassens och fattigdomens återkomst

Under tidigare decennier sorterades strukturomvandlingens vinnare och förlorare kollektivt i yrkesgrupper vars ställning på arbetsmarknaden förstärktes eller försvagades av den tekniska utvecklingen och konkurrensen. Det gällde såväl för yrkesarbetare som för tjänstemän och experter. Som vi såg ovan ändrades detta mönster under *pull*-revolutionen och den intensiva

strukturomvandling som i Sverige svepte fram som en tsunami genom arbetslivet efter 1990-talskrisens jordbävning på arbetsmarknaden. Utstötningen verkade i hög grad på *individuell nivå*. Motsvarande tycks gälla också för vilka som i dag blir vinnare.

Det handlar inte längre så mycket om kollektiv vars värde stiger på arbetsmarknaden genom ökad efterfrågan på deras speciella yrkeskunskaper och kompetenser, utan snarare om *individer* som är framgångsrika i den nya *pull*-orienterade ekonomin och kan kapa åt sig en växande del av överskottet i ett samhälle där ägarmakten har försvagats. Denna tendens har föga förvånande gjort sig gällande tydligast i form av ökad lönespridning bland tidigare tämligen homogena tjänstemannagrupper och anmärkningsvärda incitaments- och bonusprogram i inkomstligans topp.⁵²

Med den institutionella inramning av strukturomvandlingen som arbetarrörelsen inrättade under efterkrigstiden blev det marknadsdrivna omvandlingstrycket en jämlikhetsfrämjande kraft som etablerade en intressegemenskap underifrån mellan arbetarklassen och stora delar av mellanskikten – *det stora löntagarkollektivet* som det kom att heta med ett samtida begrepp. Samtidigt var det en modell som mycket väl tjänade intressena hos den dåtida starka ägarmakten över storindustrin, de femton familjerna med huset Wallenberg i spetsen.⁵³

Exportindustrins ökade behov av arbetskraft klarades med återhållen löneglidning och de gyllene tillfällena på utlandsmarknaderna i den expansiva vågen efter kriget kunde tas tillvara väl. LO:s och SAF:s ordföranden Arne Geijer och Bertil Kugelberg reste tillsammans runt i världen och gjorde gemensamma framträdanden om hur förträffligt den svenska samförståndsmodellen fungerade. Det reformistiska samhällsbygget var under denna tid inte bara demokratiskt förankrat genom allmänna val utan också stadigt förtöjt i en historisk kompromiss mellan landets två maktkoncentrationer, den politiska och den ekonomiska, mellan arbetarrörelsen och det industriella storkapitalet.

Förlorarna, för visst fanns det sådana under rekordåren, var de som drev små och medelstora företag vilka skoningslöst slogs ut av strukturomvandlingen, och den övre medelklass – eller bredare överklass – som hade kultiverat sig sedan den oscarianska jubeleran, men nu fick klara sig utan tjänstefolk och med krympande respektavstånd till resten av mellanskikten – ja, till och med till vanligt folk och arbetare. På sina håll i Folkhemmet

jäste ett surt och bittert missnöje, som fick sitt mest bisarra uttryck i Palme-hatet som grasserade under 1970- och 80-talen.

Jacob och Marcus Wallenberg var inga privatkapitalister. I huvudsak verkade de med församhälleligad kapitalbildning. Men de kunde utöva en nära nog despotisk ägarmakt genom kombinationen av mindre men strategiska innehav av röststarka A-aktier och institutionella kommandopositioner i bank- och företagssektorn. I *Den svenska modellens uppgång och fall* skriver Per-Martin Meyerson, under lång tid verksam vid SAF, insiktsfullt att dessa oligarker ”spelade en privatentreprenöriell *ägarroll* i den svenska modellen”.⁵⁴ Man kan säga att de intog en övergångsposition där de på en bas av den nya tidens institutionella ägande fortfarande kunde uppträda som 1800-talets självägande kapitalmoguler – men med en maktkoncentration på nationell nivå som var främmande för den klassiska kapitalismen. Marcus Wallenberg ansåg själv att hans generation var den sista i sitt slag – ”Efter Jacob och mig är det slut”.⁵⁵ Under kommande decennier skulle också globaliseringen verka för de nationellt organiserade finansoligarkiernas upplösning.

I dag finns ingen ”Chef för den privata sektorn”, som Gunnar Sträng kallade Marcus Wallenberg. Den nya övre medelklassens förhållande till rikedomerna i nätverkssamhället kan kanske beskrivas med en liknelse från den svenska historien – i tider av svag kungamakt roffade adeln åt sig. I andra ändan av den socioekonomiska skalan har den pågående strukturomvandlingens *insider/outsider*-mekanism frambringat ett nytt skikt av fattiga i en beroende klientställning till offentliga försörjningssystem. Den tidigare breda intressegemenskapen mellan arbetarklassen och stora delar av mellanskikten, *det stora löntagarkollektivet*, spricker upp i båda ändar.

Fredrik Reinfeldt använder inte uttryck som *den kreativa klassen* och *serviceklass*. Istället tar han med ett mera konservativt språkbruk ”sambärbarnarnas” parti mot dem som hamnat i arbetsbefriat utanförskap i stället för att vara sambärbarnarna till nytta i enklare tjänster. *Den nya arbetslinjen* synes ha ett tvåfaldigt syfte – *dels* att driva fram en låglönearbetsmarknad för den minoritet som befinner sig längst ner på status- och resursskalan, *dels* att etablera en intressegemenskap för en ny majoritet *ovanifrån*. Intentionen är att skapa en stabil väljarbas för ett långvarigt borgerligt regeringsinnehav som sträcker sig från bättre ställda LO-grupper med förhållandevis goda inkomster, över mellanskikten till dem med störst resurser i storstädernas exklusiva villaområden och kostbara bostadsrätter.

För att åstadkomma detta exploaterar Moderaterna mycket skickligt den intressekonflikt som har uppkommit mellan *insiders* och *outsiders*.

Majoritetens intressegemenskap blir i en demokrati bestämmande för samhällsinstitutionernas utformning. Om denna majoritet bildas nerifrån och upp eller uppifrån och ner på den socioekonomiska skalan är av stor betydelse för hur samhällets institutioner medlar mellan individen å ena sidan och arbetsmarknaden, staten och familjen å den andra. Är det de rikaste eller de fattigaste som är ett särintresse som ska hållas kort i förhållande till majoritetens allmänintresse? Det är skillnaden mellan den socialdemokratiska modellen och det borgerliga två tredjedelssamhälle vi är på väg in i. Skattesänkningar och försämringar av ersättningar från trygghetssystemen *förstärker* den marknadsdrivna strukturomvandlingens ökning av otryggheten i arbetslivet och ojämlikheten i samhället. Ofrånkomligen leder det till mindre frihet och självbestämmande för en del och mera av dessa goda frukter för andra.⁵⁶ Samtidigt leder det, som vi ska se, till ett samhälle som är sämre rustat att svara mot globaliseringens utmaningar.

Den öppna marknadsekonomin och system för kollektivt riskbärande

Sixten Korkman, chef för det finska näringslivets forskningsinstitut ETLA, ställde för några år sedan frågan: ”Hur kommer det sig att humlan trots allt flyger?”. I alla år hade näringslivets företrädare hävdade att den nordiska modellen med dess starka fackföreningar och kartellbildning på arbetsmarknaden, sammanpressade lönestruktur och höga skatter var tillväxtfientlig. Ändå, menade Korkman, måste man erkänna att de nordiska ekonomierna trots allt är hyfsat framgångsrika i internationell jämförelse. Likt termodynamikens lagar som säger att humlan inte kan flyga, så undervisar oss den konventionella nationalekonomin att Norden borde vara en eftersläpningens stamort. Men humlan som inte känner till termodynamikens lagar flyger obekymrat vidare och de nordiska länderna klarar sig bra i globaliseringens tidevarv. Hur kommer det sig?

Frågeställningen blev utgångspunkten för ett forskningsprojekt vars resultat presenterades 2007 i rapporten ”*The Nordic Model Embracing Globalization and Sharing Risks*”.⁵⁷ Forskare från flera nordiska länder medverkade i arbetet, från svensk sida Hans T:son Söderström, professor vid

Handelshögskolan i Stockholm och tidigare VD för Studieförbundet Näringsliv & Samhälle (SNS).

I rapporten drar författarna slutsatsen att den nordiska modellens framgång inte kan förklaras av extraordinära omständigheter som tillfälligt gjort att god tillväxt låtit sig förenas med en relativt jämn fördelning av välståndet. Tvärtom hänger detta samman. Den i internationell jämförelse höga tillväxttakten har varit möjlig tack vare existensen av välfärdsstater som fördelar välståndets frukter någorlunda jämnt.

De resonerade på följande sätt. Det som ytterst har skapat de nordiska ländernas starka tillväxt och höga välfärdsnivå är att vi haft öppna och marknadsstyrda ekonomier. Sedan länge har länderna varit öppna för frihandel, globalisering och tekniska förändringar. Det är denna öppenhet för strukturomvandling som fört med sig en hög tillväxttakt. Men strukturomvandlingen är inte kostnadsfri. Tvärtom innebär den stora omställningskostnader i form av uppsägningar, nedläggningar och geografiska omflyttningar. Dessa kostnader är inte kända på förhand och de bärs i första hand av individer. Oftast inleds processen genom utslagning av jobb och företag, ibland hela sektorer, och först i ett följande skede tillkommer nya arbetstillfällen i andra sektorer som är framgångsrika i internationell konkurrens och förmår skapa högre förädlingsvärden och bättre lönebetalningsförmåga.

Detta innebär att det är ganska naturligt att människor i de flesta länder kämpar emot globalisering och teknisk utveckling, därför att detta i första skedet representerar ett hot. Följden är att det genereras väljarstöd för politiska åtgärder som på olika sätt håller tillbaka och bromsar strukturomvandlingen – och därmed också på sikt tillväxten och välståndsutvecklingen.

När Hans T:son Söderström presenterade rapporten för Nationalekonomiska Föreningen i Sverige ställde han frågan vad det beror på att de nordiska länderna i relativt ringa omfattning mobiliserat motstånd mot globalisering och teknisk utveckling. Han gav svaret:⁵⁸

”Vi hävdar i vår rapport att omvandlingen varit socialt acceptabel i våra nordiska länder därför att vi har skapat system för kollektivt riskbärande. Det man brukar förknippa med den nordiska modellen – våra institutioner på arbetsmarknaden, våra omfattande socialförsäkringssystem, vårt samhällsliga engagemang i humankapitalbildningen – innebär att vi på olika sätt hjälper människor att flytta från en sektor till en annan. Det medför inte att omställningen

blir utan ekonomiska och sociala problem. Men det innebär att vi hjälps åt att lösa dessa problem i stället för att bara överlämna dem till den enskilde individen.”

Den moderata nya arbetslinjens nedrustning av systemen för kollektivt riskbärande har allvarligt försvagat de konkurrensfördelar som dessa gav. Nackdelarna syns inte i det korta tidsperspektivet, men på sikt har förutsättningarna för politisk acceptans av en snabb och friktionsfri strukturomvandling som ger Sverige ett försprång i den internationella konkurrensen underminerats.

Samtidigt måste det återigen understrykas att dessa system uppvisade alltmer av dysfunktionella drag under den *pull*-revolution som drog fram efter 1990-talskrisen. Efter en eventuell valsseger 2014 kan inte uppgiften för arbetarrörelsen vara att återställa de gamla systemen, utan det behövs en helt ny institutionell inramning av strukturomvandlingen som svarar mot dess nuvarande dynamik och framträdelseformer för att denna åter ska kunna göras till en kraft inte bara för tillväxt utan också för ökad jämlikhet, samhällsgemenskap och individuell frihet.

Intressant i sammanhanget är att undersökningar från TCO visar att oron för att tappa fotfästet på arbetsmarknaden till följd av globaliseringen och strukturomvandlingen faktiskt är större bland tjänstemän än bland LO-medlemmar. Allra störst är oron bland privatanställda tjänstemän i storstad-sområdena. I Stockholm hade nära 38 procent av dessa känt sin anställningstrygghet hotad under de senaste åren till följd av omorganiseringer på den egna arbetsplatsen.⁵⁹

Ändå var en majoritet av dessa tjänstemän villiga att ge den borgerliga regeringen förnyat förtroende i valet 2010. Vi har i annat sammanhang dragit slutsatsen att en viktig del av förklaringen till socialdemokraternas dåliga resultat var att partiet gick till val mer på en kritik av regeringen än med en egen utarbetad politik för att ta itu med vad väljarna uppfattade som viktiga samhällsproblem.⁶⁰ Att bara lappa på de gamla systemen duger inte. Det fordras nya svar från socialdemokratin på strukturomvandlingens utmaningar som verkligen möter medborgarnas behov i dagens pull-orienterade arbetsliv.

Kunskapssamhället och dess paradoxer

Andra flitigt använda *buzzwords* mitt i vår tids ström är ”kunskapssamhälle” och ”kompetensutveckling”. Man kan ställa sig frågan vad kunskap egentligen är i en tid när vi har tillgång till den nya globala, digitala infrastrukturen, som tenderar att göra all kunskapsmassa omedelbart åtkomlig för alla som kan tillgodogöra sig den. Från att i *push*-samhället ha varit en lagervara är kunskap i *pull*-samhället ett flöde. Att vara kunnig blir allt mindre att ha lärt in ett visst kunskapsstoff, och mera en färdighet att kunna orientera sig i och använda sig av det allmänt tillgängliga flödet av vetande. Kunskapsförsprång har blivit en färskvara med kort datum samtidigt som takten i den vetenskapliga och tekniska kunskapsproduktionen är hög och accelererande.

Vi påpekade ovan att de nya *pull*-orienterade produktionsmetoderna kom till Sverige i tappning från Förenta staterna, med betoning på genomsynlighet och styrning ovanifrån. Amerikanska managementmetoder är alltså starkt påverkade av arvet efter Fredrik Winslow Taylor (1856-1915), som spelade en banbrytande roll för 1900-talets *push*-orienterade arbetsorganisationer.

Taylor verkade i en tid när industrin fortfarande hade att tampas med yrkesarbetare som hade sina rötter i de gamla hantverkstraditionerna. Det var de som satt inne med det produktiva kunnandet och de bevakade sina yrkeshemligheter som något som vägde till deras fördel i maktbalansen till arbetsgivaren. Taylor ingrep med stor beslutsamhet för att *avmystifiera* yrkeskunskaperna och *erövra* dem från arbetarna i syfte att öka produktiviteten. Den komplexa och sammanhållna arbetsprocessen analyserades och sönderdelades i enkla moment som gick att beskriva exakt och kunde fördelas på flera arbetare, som var och en i repetition skulle utföra just *ett* moment i en stegvist organiserad produktion. Varje arbetsmoment mättes och kontrollerades mot en standard av det fastställda bästa sättet att utföra det. Taylorismen i dess mest renodlade form innebär således att kunskapen om arbetsprocessen *avskiljs* från den som utför arbetet, samtidigt som produktionsprocessen görs transparent och styrs *ovanifrån*.

Även om taylorismen eller *Scientific management* hade sin storhetstid under 1900-talets första decennier så är managementmetoder och organisationskultur i Förenta staterna alltså präglade av dess anslag. Ambitionen att mobilisera alla kompetenser och kreativa krafter i arbetsorganisationerna *underifrån* till initiativ för ständiga förbättringar i produktionen, som har en framskjuten plats i de asiatiska produktionssystem vilka låg till grund

för *Lean*-konceptet, hade svagt gensvar i den amerikanska upplaga som fick spridning i vårt land.

Enligt vår analys ledde *Pull*-revolutionen i Sverige till betydande förluster av känsla av sammanhang i arbetslivet och en utstötningsvåg av dem som inte klarade att anpassa sig till de ökade prestationskraven i nya slimmade, flödesorienterade och allt hårdare styrda arbetsorganisationer. I offentlig sektor genomfördes den starkare styrningen på ett annat och mindre metodiskt sätt än i industrin, genom en i dessa år genomförd decentralisering av ansvar till första linjens chefer som fick ökade befogenheter att styra och ställa för att åstadkomma kostnadsbesparande förändringar. Samtidigt infördes inom vård och omsorg nya delegationsordningar som innebar att mer kvalificerade arbetsuppgifter försköts uppåt i de hierarkiska arbetsorganisationerna, på samma gång som de formella utbildningskraven höjdes på dem längst ner.

Arbetarrörelsen hade egentligen bara ett svar på de nya utmaningarna i arbetslivet, och det tog inte sin utgångspunkt i en analys av dessa förlopp, vars följder inte framstod klart förrän några år in i början av 2000-talet. Det nya greppet för socialdemokratien var Kunskapslyftet som drogs igång 1997 mot bakgrund av krisens dramatiska ökning av arbetslösheten i decenniets första hälft.

Kompetensutveckling blev plötsligt tidens lösen. Med ett valspråk om att repetition är kunskapens moder turnerade Allan Larsson, som under dessa år var generaldirektör för EU-kommissionens femte direktorat för arbetslivsfrågor, land och utland runt och visade samma, allt mer slitna *overhead*-bilder. Temat var det snabbt växande kompetensgapet mellan å ena sidan arbetskraftens nuvarande kvalifikationsnivå, och å den andra den hastiga kunskapsutvecklingen och de allt högre kompetenskrav som obevekligt skulle ställas för anställningsbarhet i den nära framtiden.

Det alarmistiska budskapet anammades inte minst av fackföreningarna som hade skakats om rejält av arbetslöshetschocken. Vid sidan av de traditionella huvuduppgifterna – kollektivavtal, försäkringar, medbestämmande och arbetsmiljö – uppfattade nu många insatser för medlemmarnas kompetensutveckling som en ny huvuduppgift för facket. Det var kanske det enda försvar för sysselsättningen som man kunde skönja i det nya läge som 1990-talskrisen hade frambringat. Samtidig såg man i detta möjligheter att driva på löneutvecklingen på individuell nivå i allt mer differentierade lönesystem.

En ny facklig roll etablerades snabbt, *kompetensutvecklingsexperten*, som kunde finansieras externt med kunskapslyftspengar och EU-bidrag. Parallellt med detta växte det likaledes snabbt fram en hel konsultbransch av mäklare mellan företag och de europeiska fonderna, som tidigare inte varit tillgängliga i Sverige.

Även på arbetsgivarsidan blev *kompetensutveckling* ett honnörsord. Här kom emellertid många initiativ att snarare bli led i en annan praxis i arbetslivet än egentlig kunskapsöverföring, nämligen aktiviteter för att stärka de anställdas motivation och engagemang i arbetet. Behovet av detta hade först visat sig som en följd av taylorismens degradering av arbetet, vilket på 1930-talet i Förenta staterna gav upphov till den så kallade *Human relations*-rörelsen. Man började släppa in psykologer och arbetssociologer på arbetsplatserna för att skapa arbetsförhållanden som bättre svarade mot de anställdas psykologiska behov. I nästa skede tillkom en kår av specialister på *Organizational Development* (OD). Kritiker från vänster, som Harry Braverman, menade att detta egentligen inte rädde bot på arbetets degradering och utarmning på kunskap och inflytande, utan mer var av manipulativ natur. Samtidigt är det otvivelaktigt så att uppmärksamhet på psykosociala arbetsmiljöfrågor och insatser för att komma tillrätta med missförhållanden är av stor vikt för goda arbetsvillkor. I sammanhanget var det inte utan betydelse att det i stor utsträckning var samma organisationskonsulter som tillhandahöll kompetensutvecklingstjänster och teambildningsaktiviteter.

Ungefär samtidigt med den kraftiga utstötningssvågen i arbetslivet i slutet av 1990- och början av 2000-talet var det sålunda högtryck för vad man kan kalla en *kompetensutvecklingsideologi* som ifrågasattes av få i arbetsledande ställning eller på personalavdelningar och fackexpeditioner. För åtskilliga på golvet bland såväl tjänstemän som LO-medlemmar kan man nog anta att detta tryck ingav känslor av otillräcklighet och sviktande förmåga att svara mot tidens nya krav. Kanske bidrog det till utstötningmekanismerna i dessa år, om än i smärre grad jämfört med den *pull*-orienterade omorganisationen av arbetsprocesserna.

Andra reagerade med harm och ilska inför vad man uppfattade som ett ifrågasättande av den egna yrkesskickligheten. Utifrån vår erfarenhet som fackliga företrädare ser vi likheten med reaktioner som de under 1980-talet vanliga kampanjerna från arbetsgivarna för ”positivt tänkande” och ”ökad serviceanda” väckte hos en del. Man värjde sig helt enkelt mot vad som uppfattades som försök till manipulation och att bli försatt i en position som

ingav en känsla av underläge – samtidigt som man väl får erkänna att i det sena 1980-talets arbetskraftsbrist och ”satsa på dig själv”-klimat nog fanns fog för en större kund- och brukarorientering lite varstans i det svenska arbetslivet, i både privat och offentlig sektor.

Anmärkningsvärt är emellertid att samtidigt som denna konsensus om kompetensutvecklingens nytta och nödvändighet etablerades bland vad man kan kalla arbetsmarknadens *funktionärer* i näringslivet, fackföreningsrörelsen och myndigheter, så visade forskningen upp en annan bild än den om arbetskraftens eftersläpning i förhållande till ökade kompetenskrav. I själva verket har den svenska arbetsmarknaden alltsedan 1970-talet präglats av att en allt större andel av löntagarna är *överkvalificerade* för sina arbetssuppgifter (se figur 2).

Rune Åberg och Carl le Grand, Ryszard Szulkin och Mikael Tåhlin har i olika forskningsprojekt kommit till samma slutsats. Under senare decennier har *överutbildningen* i Sverige ökat i snabb takt. År 2000 hade cirka en tredjedel av alla anställda en utbildning som var minst två år för lång i relation till jobbets krav. Såväl arbetskraftens utbildningsnivå som jobbets

kvalifikationskrav har stigit påtagligt sedan 1970-talet men i olika takt: den genomsnittliga utbildningsnivån har stigit betydligt snabbare än arbetslivets krav.⁶¹

På central nivå hade Utbildningsdepartementet och Skolverket ansvaret för Kunskapslyftet. År 2000 lade Näringsdepartementet näsan i blöt och gav ut en liten skrift som tyvärr inte väckte så stort uppseende.⁶² Under den dåvarande statssekreteraren, sedermera LO:s chefsekonom, Dan Anderssons ledning hade året innan en intern departementsutredning satts igång om hur arbetskraftens kompetens skulle kunna tas tillvara mer effektivt:

”Studien pekar på existensen av en outnyttjad tillgång, nämligen att humankapitalet inte utnyttjas till fullo i ekonomin idag. Sveriges befolkning har en internationellt sett hög kompetens, men de anställda i Sverige utför inte arbetsuppgifter som utnyttjar kompetensen i större utsträckning än anställda i andra länder. Resultatet kan tyckas vara paradoxalt då det samtidigt finns signaler om att företag upplever brist på kompetens. Även om det inte nödvändigtvis handlar om en ”kompetensparadox”, det vill säga att det samtidigt finns tillgång och brist på specifik kompetens, så måste tecknen på bristande resursanvändning tas på allvar och de hinder som finns för att arbetskraften skall kunna använda sin kompetens i större utsträckning i arbetslivet måste undanröjas.”

Det finns inget som talar för att situationen skulle vara annorlunda i dag, drygt tio år senare. Snarare tycks det som *pull*-revolutionen med dess slagsida mot hårdare styrning och uppföljning *uppifrån* av arbetsinsatser mot *best practice* och *benchmarking*, och allt för liten uppmärksamhet på att mobilisera tillgängliga kompetenser och kreativa krafter underifrån, kan ha förstärkt underutnyttjandet av vad ekonomerna kallar humankapitalet. Hierarkiska strukturer, dolda maktordningar (inte minst av genuskaraktär) och stela arbetsorganisationer bidrar sannolikt till misshushållningen av mänskliga resurser i det svenska arbetslivet, som sedan 1980-talet utvecklats i en riktning som präglas av minskad jämlikhet och ökade klyftor.

Det råder ingen tvekan om att Sveriges internationella konkurrensfördelar finns i kunskapsintensiv produktion. Samtidigt ökar konkurrensen i dessa sektorer från andra länder, i synnerhet Kina, som snabbt klättrar uppåt i kunskaps- och värdekedjan. Det är inte tillräckligt att nära hälften av de svenska årskullarna går vidare till högskolan eller att ett kunskapslyft för nära en halv miljon personer som saknar gymnasiekompetens genomförs, vilket

skedde i åren 1997 till 2002. Kompetenserna måste också tas tillvara i arbetslivet. Det handlar inte bara om kunskaper som förmedlats av det formella utbildningsväsendet utan också – och kanske speciellt – om färdigheter som människor vunnit utanför skolvärlden genom arbets- och livserfarenhet.

Anledningen till detta är inte bara att det i dagens värld är irrationellt och dyrbart slöseri att misshushålla med kompetens – även om det i sig är allvarligt nog – utan också för att det får andra starkt negativa följder.

Kompetens, arbetsmotivation, konkurrenskraft

Forskning om arbetsmotivation har konstaterat att det finns två typer av faktorer som verkar i sammanhanget: hygien- och motivationsfaktorer.⁶³ Hygienfaktorerna avgör hur nöjd eller missnöjd en person är med sitt arbete. Det handlar om hur arbetsledningen fungerar, om arbetsvillkor, lön, arbetsmiljö och anställningstrygghet m.m. Brister när det gäller hygienfaktorerna kan inverka starkt på arbetsmotivationen men bara i *negativ riktning*. Om man är smutsig om händerna hjälper det att tvätta sig, men när händerna är rena har man ingen nytta av att fortsätta tvätta sig. En person kan vara mycket nöjd och trivas förträffligt med sitt arbete utan att prestera särskilt mycket.

För att en människa ska investera sin uppmärksamhet och förmåga i arbetet utöver vad som är nödvändigt fordras att detta kopplas till *självförverkligandet*. Det är innebörden i motivationsfaktorerna. Det handlar om att arbetsuppgifterna är meningsfulla, att man har kontroll över situationen, att man känner samhörighet med dem man arbetar, att det blir ett resultat man kan känna sig stolt över och identifiera sig med. Det handlar kanske framför allt om att man får fullt utlopp för sina förmågor och kan utvecklas i arbetet.

Arbetsorganisationer som inte förmår att ta tillvara människors kompetenser fullt ut är kontraproduktiva när det gäller att motivera de anställda att på ett positivt sätt prestera på toppen av sin förmåga. Men det är just detta som krävs i flexibla och kreativa *pull*-orienterade verksamheter. För framgång på dagens marknader är det en stark konkurrensfördel att ha *passionerade* medarbetare på *alla nivåer* i organisationen. Det är även av avgörande be-

tydelse för kvalitets- och effektivitetsutveckling av offentliga välfärdstjänster på ett sätt som svarar mot medborgarnas behov och önskemål.

En arbetsorganisation som kan väcka de anställdas inre motivation är överlägsen en som försöker nå resultat genom yttre faktorer som kontroll och materiella incitament.⁶⁴ I slagsidan till det senare finns, menar vi, en viktig del av förklaringen till de oönskade följderna av den svenska pull-revolutionen som den kom att genomföras i åren efter 1995, det vill säga att produktivitetsförbättringen ackompanjerades av starka utstöttningsmekanismer.

Samtidigt är bilden naturligtvis splittrad. Det finns arbetsplatser i både privat och offentlig sektor där man lyckas väl med att mobilisera de kompetenser och kreativa krafter som finns i organisationen. I modern managementlitteratur beskrivs ofta ledarskapet som den avgörande faktorn härvidlag. I forskningen om arbetsmotivation beskrivs emellertid arbetsledning motsägelsefullt, ibland som en hygienfaktor och ibland som en motivationsfaktor.⁶⁵

Det råder inget tvivel om att dåligt ledarskap kan ha betydande negativa följder för arbetsmotivation och resultat, men man kan diskutera om ledarskap i sig är en tillräcklig faktor för att väcka inre motivation om inte denna samtidigt understöds av arbetets och arbetssituationens inherent egenskaper. Om så skulle vara fallet kan man ställa frågan om det *goda ledarskapet* i denna mening är en manipulativ förmåga vars uthållighet kan ifrågasättas (jfr *Hawthorne*-effekten).⁶⁶ Man kan lägga märke till att i managementlitteraturens försök att definiera det goda ledarskapet i sig, skilt från sammanhanget, finns det ofta en svårfångad faktor *X*. Denna kan antingen knytas till individen som utövar ledarskapet och tolkas som *karisma* eller andra personlighetsmässiga egenskaper som är svåra att definiera på ett metodiskt sätt, eller så kan man anta att den försvinner från synfältet därför att den inte hänför sig till ledaren utan till arbetets och arbetssituationens karaktär.

Vi konstaterade inledningsvis i detta stycke att kunskap med den digitala tekniken förvandlas från att vara en lagervara till att bli ett flöde. Kunskapsförsprång har blivit en färskvara med kort datum samtidigt som takten i kunskapsproduktionen är mycket hög och accelererar. Verksamheter som kan koppla upp sig mot det externa kunskapsflödet och samtidigt underhålla ett internt kunskapsflöde, så kallade lärande organisationer med utrymme för reflektion över produktionen och där de anställda drivs av inre

motivation att åstadkomma ständiga förbättringar, är överlägsna på dagens marknader.

En allt viktigare framgångsfaktor är en förmåga att i den egna arbetsorganisationen utveckla kunskap och kompetenser som inte är så lätta att kopiera. I en tid när teoretisk kunskap är mer eller mindre allmänt och omedelbart tillgänglig blir unika yrkesfärdigheter och samarbetsmönster allt mer utslagsgivande. Ett klassiskt exempel på sådana ogenomskinliga kompetenser är *Bessemerprocessen*. Denna i mitten av 1800-talet lanserade nya metod att tillverka stål krävde en kunskap om exakt i vilket ögonblick av processen som lufttillförseln skulle strypas och i vilken takt, som bara kunde tillägnas genom att arbeta tillsammans med någon som redan kunde detta. Det var en mycket komplex kunskap som inte gick att förmedla genom skriftliga instruktioner eller läroböcker. När Henry Bessemer sålde licenser med produktionsbeskrivningar till andra företag blev han stämd därför att de inte lyckades få den nya metoden att fungera. Ett aktuellt exempel är *Apple* och den förmåga att skriva kod för specialkonstruerad hårdvara som finns hos företagets tekniker, programmerare och systemarkitekter, som gör det möjligt att gå på gång presentera nya produkter som det faktiskt tar konkurrenterna år att komma ikapp i en tid när innovationer annars snabbt kopieras.

Det handlar om unika kunskaper och kompetenser som bara kan utvecklas i produktionens frontlinje, på djupet i arbetsorganisationen, som inte enkelt låter sig *benchmarkas* eller sönderstyckas i exakt beskrivbara och kontrollerbara moment – och som därmed är svåråtkomliga för konkurrenter. Man kan säga att en väg till uthållig framgång i en post-tayloristisk, global och innovationsdriven *pull*-ekonomi med fria informationsflöden går över att åter *mystifiera* yrkeskunskaperna.

I det ligger även en välkommen maktförskjutning i arbetslivet.

Omställningen till ett hållbart samhälle

En viktig aspekt av *pull*-orienterade koncept är resurssnålheten. De produktionssystem som tog de första stegen på denna väg gjorde det i 1950-talets Japan på grundval av den brist som rådde på i stort sett allting efter krigets förödelse. Huvudprincipen blev att i varje ögonblick i slimmade produktionsflöden dra fram exakt just de resurser som behövdes för tillfället och inget därutöver. I en tid när vi står inför nödvändigheten att ställa om

till ett mera energi- och resurseffektivt samhälle är detta något att ta fasta på. Man kan i sammanhanget inflika att de utmaningar som det demografiska skiftet kommer att ställa produktionen av välfärdstjänster inför gör det angeläget att också i den offentliga sektorn fullt ut ta tillvara de effektivitets- och kvalitetsvinster som pull-orienterade koncept kan ge.

För att återgå till de materiella omställningsbehoven så är det tillväxtekonomiernas, i synnerhet Kinas, språngartade utveckling vad gäller produktion och konsumtion som ställer dessa högt på dagordningen. Det gäller både den ökade miljöpåverkan som blir följderna och en annalkande brist på icke förnyelsebara naturtillgångar.⁶⁷

Det finns en utbredd föreställning att ekonomisk tillväxt med nödvändighet hänger samman med ökad exploatering av naturresurser och tilltagande föroreningar. Men i ett samhälle som har passerat industrialiseringens inledande skeden handlar tillväxt framför allt om att produktiviteten stegras genom en allt intensivare arbetsdelning och specialisering i kombination med högre kunskapsinnehåll i produktionen av såväl varor som tjänster. De förädlingsvärden som är tillväxtens beståndsdelar står inte i ett proportionellt förhållande till den i produktionen nedlagda mängden arbete eller dess ämnesomsättning med naturen, utan är en utpräglad *samhällelig* kategori som får sitt innehåll av vad ekonomerna kallar gräns- eller marginalnytta på marknaden.⁶⁸

Det är genom ny och mer effektiv teknik för minskade utsläpp och ökad produktivitet i förhållande till insatta resurser som god materiell levnadsstandard kan förenas med uthållig utveckling, inte bara i Sverige utan för växande delar av jordens befolkning. Vi tror inte att domedagsstämningar och utvecklingspessimism är ett rationellt eller ändamålsenligt sätt att främja en sådan utveckling. Tvärtom ser vi, som vi påpekat på annat ställe i denna skrift, skäl för en försiktig framtidsoptimism.

Det är många politiska krafter som talar om behovet av att ställa om till en långsiktigt hållbar utveckling. Även de borgerliga partierna har det på sin dagordning, men tycks mer föra en politik av eftersläpande och opportunistisk anpassning till det oundvikliga än en vilja att driva frågorna med den initiativkraft och samlade strukturpolitik från samhällets sida som krävs. Många uppfattar nog att de rödgröna partierna står varandra tämligen nära i dessa frågor, med miljöpartisterna ett steg före med en vilja att gå lite längre och snabbare fram. Men här finns en hel del att göra för att utveckla en egen och genuint socialdemokratisk strukturpolitik för hållbar *tillväxt*, i medvetande

om att de goda lösningarna ligger i teknisk utveckling och ökat samhällsengagemang för detta, inte i övergång till primitivare produktionsmetoder och noll-tillväxtens stagnation.

I detta konstaterande ligger också insikten att låg eller ingen tillväxt erfarenhetsmässigt leder till fördelningsmässiga konflikter som försvagar sammanhållningen i samhället, vilket skulle motverka en samlad och solidarisk strukturpolitik som bärs upp av en bred majoritets intressegemenskap. Det i sin tur skulle vara starkt till nackdel för vårt samhälles faktiska förmåga att svara mot de utmaningar som vi står inför på detta område.

Pull-koncept är starkt inriktade på rationell och effektiv hushållning med resurser. Men det kan finnas en motsättning mellan vad som är rationellt på företagsnivå och vad som är det på samhällsnivå. Resurssnålhet i företag kan vältra över kostnader på samhället. Ett uppenbart exempel är pull-revolutionens stegring av produktiviteten till priset av en omfattande utsortering av önskad arbetskraft till offentliga försörjningssystem, som vi har diskuterat ovan. Ett annat exempel är *Just in time*-konceptets övergång från lagerhållning till ständiga transportflöden, vilket lastar över kostnader från företagen till samhället genom ökade behov av investeringar i infrastruktur.

Den svaga punkten för den globaliserade produktionens fragmentering och sammanvävning över gränserna finns just här – i de starkt stegrade transportbehoven. Världsomspännande pull-orienterade produktionsnätverk är extremt sårbara för stigande oljepriser, vilka fördyrar både sjöfart och vägtransporter. Det är ett i högsta grad aktuellt hot för den nuvarande expansionsfasen i världsekonomin. Anledningen till att Kina satsar enorma belopp på forskning för nya, förnyelsebara energikällor och utveckling av nya, mer energieffektiva transportsystem är helt enkelt att kineserna inser att denna sårbarhet är kritisk för landets möjligheter till fortsatt ekonomiskt framåtskridande.⁶⁹

Här finns tillfällen till internationellt samarbete, där svensk forskning och industriellt kunnande borde kunna spela en betydelsefull roll. Men för att denna potential ska tillvaratas fullt ut fordras politiska och kommersiella överenskommelser som löser frågor om upphovsrätt, vilka i dag är hinder för fördjupad samverkan. EU är en given plattform för sådana förhandlingar, men betydelsen av bilaterala förbindelser ska inte underskattas. Sverige kan gå före.

Det finns starka ekonomiska incitament för omställning till ett mera hållbart samhälle genom de prishöjningar på råvaror och andra ändliga naturresurser som vi sannolikt bara sett början på än. Men även om det finns kommersiella drivkrafter för utveckling så klarar inte marknaden detta på egen hand. Det fordras storskaliga offentliga investeringar för att nya miljöanpassade system för energiförsörjning, transporter och stadsbyggnad ska komma till stånd.

För att klara omställningen till ett hållbart samhälle ter sig ett nytt samhällskontrakt för intensifierad samverkan mellan näringslivet, forskningen och den offentliga sektorn allt mer avgörande. Det gäller både i perspektiv av utmaningarna på hemmaplan och för det internationella samarbete som krävs för att inte resursbrister och miljöförstöring ska få allvarliga, för att inte säga katastrofala konsekvenser för världssamfundets utveckling.

En drivkraft för näringslivets deltagande är de nya exportinkomster som kan finnas inom detta område. Men samhället måste också bjuda till. Detta hänger samman med vad vi skrev ovan om behovet av en ny näringspolitisk infrastruktur. Här finns ett fält där vi ser stora möjligheter för en samlad strukturpolitik och en förnyad institutionell ram för den öppna marknadsekonomi, som en strukturreformistisk social ingenjörskonst bör vara väl skickad att sätta på plats.

footnoter till kapitel 2.

13 UNCTAD. FDI är förkortning för det engelska Foreign Direct Investment.

14 Det här är inte rätt ställe att mer ingående diskutera den politiska utvecklingen i Kina. Ändå kan några kommentarer göras. Landet är ingen demokrati och det förekommer allvarliga kränkningar av mänskliga rättigheter. Men den bild som ofta ges i väst, att regimen har släppt loss kapitalismen på marknaderna medan den politiska diktaturen förblir oberörd, stämmer inte med den bild vi har av utvecklingen, som baseras mer på resor och personliga kontakter än läsning. Kina blir allt mer ett öppet samhälle, även om förändringarna ofta följer ett mönster av två steg fram och ett steg bak. Stegvis reformeras rättsväsendet och politiska institutioner i riktning mot ökad rättssäkerhet och bildandet av mekanismer för att fånga upp folkligt missnöje i ordnade former och råda bot på missförhållanden och korrupktion. Exempel på det är omfattande utbildningsprogram för domare för att motverka godtycklighet i rättskipningen, den nya lagstiftningen om arbetstagarnas rättigheter med tämligen effektiva sanktionsmöjligheter (trots intensiva ansträngningar av Förenta staternas Handelskammare i Kina för att stoppa lagen) och försöken med demokratiska lokala val i delar av landet. I ett medellångt tidsperspektiv har nyhetsförmedlingen blivit friare även om censuren fortfarande verkar på ett tämligen oförutsägbart sätt. Utbildade stadsbor är dock ofta välinformerade såväl om utvecklingen i världen som om missförhållanden i det egna landet. Kinesiska rättskandaler som rapporteras i västliga medier är inte sällan offentliga skandaler också i Kina. Landet är inte längre en totalitär stat, numera råder i stort sett åsiktsfrihet, men aktiva handlingar som regimen uppfattar som subversiva och ämnade att störta det nuvarande styrelseskicket tolereras inte. Ett tänkbart framtidsscenario är att Kina successivt förändras i riktning mot mer demokratiska styresformer, informationsfrihet och respekt för mänskliga rättigheter, men detta kan ta sig andra former än den parlamentariska demokrati vi har i väst. Ett annat, mera hotfullt scenario är att de underströmmar av nyvaknad nationalism som fått allt tydligare uttryck i massmanifestationer mot vad som uppfattas som japansk eller västerländsk ignorans mot Kina bär fram ett linjeskifte i toppen där den falang av moderniseringsinriktade, reformistiska teknokrater som nu är tongivande tappar mark för ett mer auktoritärt och traditionalistiskt ledarskap. Paradoxalt nog finns en risk att en sådan utveckling hämtar näring från aktioner i väst för demokrati och mänskliga rättigheter i Kina, som av opinionen i landet kan uppfattas som anti-kinesiska och fientliga. Oberoende opinionsundersökningar som regelbundet genomförs i Kina av japanska universitet visar att centralregeringen åtnjuter förtroende och stöd av befolkningen i en utsträckning som få regeringar i väst kommer upp till, medan förtroendet för ledningarna i provinserna är avsevärt lägre.

15 Skiftet av tillväxtmodell slås fast i Kinas tolfte femårsplan (2011-2015), som behandlades på kommunistpartiets kongress i oktober i fjol och slutligt ska fastställas på folkkongressen i mars i år.

16 Enligt G 20 Clean Energy Factbook 2010 från PEW Environment Group gjordes in-

vesteringar i forskning för nya förnyelsebara energikällor om 34,6 miljarder US-dollar i Kina 2009 vilket är mest i världen. På andra plats kom Förenta staterna med 18,6 miljarder US-dollar och på tredje Storbritannien med 11,2 miljarder US-dollar. Kina befinner sig troligen också i en världsledande position när det gäller forskning och utveckling av batterier för eldrivna bilar.

17 SCB. Vi har valt att redovisa siffrorna från 2007 därför att jämförelsen under de följande åren påverkas av den internationella krisen som drog ner lönsamheten för företaget som verkar på den öppna marknaden, medan de skattefinansierade välfärdsföretagens vinstnivåer förblev intakta eller till och med steg.

18 Affärsvärlden 2010-06-01.

19 Begreppet Lean production myntades av amerikanen John Krafcik i en artikel, Triumph of the Lean Production System, i Sloan Management Review i 1988 och betecknar snarare den amerikanska tolkningen av de japanska produktionsmetoderna än originalen.

20 Samtidigt får man nog säga att inte heller i Japan tycks denna potential komma till fullt utnyttjande. Till exempel har delegationer från IF Metall vid studiebesök kunnat konstatera att det finns ett betydande avstånd mellan ord och verklighet vad gäller inflytandet underifrån.

21 Genom EU:s institutioner är ordoliberalismen den liberala skola som utan tvekan har störst inflytande på svenskt samhällsliv i dag, men paradoxalt nog är den praktiskt taget okänd inte bara i den allmänna debatten utan också bland svenska nationalekonomer och statsvetare. För en översikt och jämförelse med den Rehn-Meidnerska modellen se vår artikel "Återerövra politikens företräde" i Tiden 3/2007.

22 Begreppet svart låda eller black box avser en metod inom teknik och vetenskap att bortse från de interna mekanismerna eller strukturen i ett system och bara undersöka och beskriva sambandet mellan indata och utdata utan att bry sig om hur det som sker inne i "lådan" egentligen går till. Det omfattande bruket av denna metod i styrningen av offentliga tjänster legitimeras av att det är i organisationens första linje kunskapen om verksamheten och brukarnas behov finns, och det är där man på det konkreta planet kan göra den bästa sammanvägningen av i spartider motstridiga mål för effektivitet, kvantitet och kvalitet.

23 Vi använder här begreppet Känsla av sammanhang, KASAM, som det har definierats av den amerikansk-israeliska sociologen Aaron Antonovsky. Det omfattar tre delkomponenter. En grundläggande upplevelse av att det som sker i och utanför individen är förutsägbart, begripligt och strukturerat (begriplighet) och att de resurser dessa skeenden kräver finns tillgängliga (hanterbarhet) samt att livets utmaningar är värda att investera sitt engagemang i (meningsfullhet). KASAM är mätbart på individnivå. Antonovsky studerade särskilt, och kunde empiriskt belägga, ett samband mellan en hög grad av KASAM och motståndskraft mot ohälsa. Men begreppet kan också användas i analyser av graden av människors delaktighet i arbetslivet och samhället med en koppling till Nils Karleby's resonemang om att den reformistiska samhällsordningen när sitt fulla förverkligande först i "den psykologiska" dimensionen, dvs. att samhällsutvecklingen ger människor skäl

att i sin identitet införliva att de är en del av en demokratisk, social och produktiv gemenskap som behärskas av dem själva.

24 Detta resonemang utvecklas i våra böcker Den sociala demokratins andra århundrade (Stockholm: Atlas förlag 2005) och Reformismens möjligheter (Stockholm: Premiss förlag 2008).

25 Se Nyström, Ö., Lösa förbindelser på arbetsmarknaden, LO Göteborg 2004.

26 Detta senare var särskilt tydligt under 1980-talets sista år då svårigheterna att rekrytera på en överhettad arbetsmarknad förde med sig en tydlig tendens till överbemanning i både privat och offentlig sektor.

27 OECD Labour Force Surveys.

28 Financial Literacy among 18-27 year old, Danske Bank/Zapera (2010).

29 Se exempelvis Kronlid, J., "Billigt att säga upp folk i Sverige", Lag & Avtal 2008-12-18.

30 EU-kommissionen har framfört uppfattningen, senast i skrivelse till regeringen 2010-03-18, att Sveriges mycket liberala regler för tillfälliga anställningar inte uppfyller minimikraven i rådets direktiv 1999/70/EG om ramavtalet om visstidsarbete som undertecknats av EFS, UNICE och CEEP.

31 "Tillfälliga jobb ökar i EU", LO-Tidningen 2010-11-17.

32 Ingelstam, L., Ekonomi för en ny tid, Stockholm: Carlssons förlag 1995; Johansson, A.L., Den tredelade arbetsmarknaden, Solna: Arbetslivsinstitutet 1997.

33 Se exempelvis Henrekson, M., "Håller regeringens jobbstrategi?", Ekonomisk Debatt 2/2010, som övertygande visar misslyckandet men vars slutsatser vi i övrigt inte delar. Reinfeldts och Borgs försvar att detta skulle bero på den internationella finanskrisen är inte hållbart då det handlar om olika delar av arbetsmarknaden. Spridningseffekterna av krisen för exportsektorn till andra delar av samhällsekonomin blev i själva verket mycket begränsade till följd av de buffertar i form av stora överskott i statsfinanserna och betalningsbalansen som den borgerliga regeringen ärvde av den socialdemokratiska.

34 Bates (1995) "Why Do Minority Business Development Programs Generate So Little Minority Business Development?" Economic Development Quarterly 9, 1: 3-14.

Blakely, E. J. & Leigh, N. G. (2010) "Planning Local Economic Development: Theory and Practice." Fourth Edition. Los Angeles-London-New Delhi-Singapore-Washington DC: Sage Publications.

Elwood, S. (2002) "Neighbourhood Revitalization through 'Collaboration': Assessing the Implications of Neoliberal Urban Policy at the Grassroot." GeoJournal 58: 121-130.

Elvery, J. A. (2009) "The Impact of Enterprise Zones on Resident Employment: An Evaluation of the Enterprise Zone Programs of California and Florida." Economic Development Quarterly 23, 1: 44-59.

Greenbaum, R. T. (2004) "Sitting it Right: Do States Target Economic Distress When Designating Enterprise Zones". Economic Development Quarterly 18, 1: 67-80.

Jenkins, N. T. & Bennett, M. I. J. (1999) "Toward an Empowerment Zone Evaluation". Economic Development Quarterly 13, 1: 23-28.

Ladd, H. (1994). "Spatially-Targeted Economic Development Strategies: Do They Work?" *Cityscape* 3: 193-218.

Nowak, J. (1997) "Neighbourhood Initiative and the Regional Economy". *Economic Development Quarterly* 11, 1: 7-40.

Reese, L. A. (2004) "A Matter of Faith: Urban Congregations and Economic Development". *Economic Development Quarterly* 18, 1: 50-66.

Stoecker, R. (1997) "The CDC Model of Urban Redevelopment: A Critique and an Alternative." *Journal of Urban Affairs* 19: 1

35 Vi har valt 1990 och inte 1994 som utgångspunkt för jämförelsen för att inte låta den djupa nedgången 1991-1993 prägla basåret.

36 Jansson, J.O., "Ekonomi och politik för tjänster", *Ekonomisk Debatt* 1/2007.

37 Begreppet dirigism betecknade först den långtgående statsstyrning av marknaderna som tillämpades i Frankrike efter det andra världskriget, bl.a. med indikativ centralplanering genom Commissariat général du plan. Många nationer i Tredje världen som bildades i samband med kolonialväldens upplösning slog in på olika former av dirigism. Inslaget av planhushållning tonades successivt ner i Frankrike, men dirigistiska drag lever kvar i form av olika typer av öppna och dolda skydd för inhemska företag och staten har fortfarande betydande ägarintressen i näringslivet, exempelvis som största ägare av Renault. I dag beskrivs ibland Kina som det främsta exemplet på en dirigistisk marknadsekonomi.

38 Det ska erkännas att det finns frågor i sammanhanget som är känsliga. Tidsbegränsat ROT-avdrag som ett effektivt inslag i en konjunkturlösning är kanske inte så svårt att försvara. Besvärligare är de förmånliga skattereglerna för tjänstebilar, vilka står för en stor del av den inhemska nybilsförsäljningen för Volvo och SAAB. Troligen skulle både samhällsekonomin och den svenska fordonsindustrin på sikt vara mer betjänta av storskaliga forsknings- och utvecklingsprogram i triple helix-samverkan mellan industrin, forskningen och den offentliga sektorn för att stärka den internationella konkurrenskraften på sikt, än denna omedelbara stimulans av den inhemska marknaden. Det som komplicerar frågan är att det handlar om en bransch som befinner sig högt upp i kunskaps- och värdekedjan och har stor framtidspotential, men som i den globala konkurrensen möter rivaler som i öppna och dolda former backas upp av sina hemländers regeringar, samtidigt som det finns en betydande överproduktionskapacitet i branschen.

39 Detta skifte inträffar 2015. Först omkring 2030 kommer de återigen stora årskullarna från mitten av 00-talet och framåt att göra sin debut på arbetsmarknaden. Samtidigt kommer pensionsavgångarna att vara mycket omfattande under hela perioden.

40 UNCTAD.

41 Finanskrisen har gett upphov till krav på en återreglering av den finansiella sektorn. Det finns en del i den riktningen som bör göras i Förenta staterna, som gått längre än andra länder i avreglering. Det handlar t.ex. om s.k. Investment Banks, t.ex. Lehman Brothers, som i USA inte var underkastade samma insyn och kontroll som andra banker. Riskvärderingsinstitutens oberoende från den vars risker ska värderas bör också säkras. Men en återgång till den rigorösa reglering av kredit- och kapitalmarknader som tilläm-

pades under efterkrigstiden skulle orsaka större realekonomisk skada i dagens globaliserade värld än finanskrisen. Finansiell instabilitet är troligen något vi måste leva med i en internationaliserad pull-ekonomi. Dock kan en del göras för att minimera skadeverkningarna. En åtgärd är att bygga upp buffertar som kan fungera som stötdämpare, dvs. att centralbankerna har resurser att garantera likviditeten i betalningssystemen utan att behöva ta till upplåning eller trycka sedlar utan täckning. En annan är att bygga brandväggar mellan högrisksektorer (t.ex. handel med derivat) och lågrisksektorer (t.ex. bostadsfinansiering och ordinär kreditgivning mot säkerhet i företag). En tredje - kanske den viktigaste - är att med skattesystem och lagregler för bonus och utdelningar motverka dysfunktionella incitamentsstrukturer och främja rationell normbildning i den finansiella sektorn. Ett exempel finns i den svenska Handelsbanken. Den beskrevs länge som den ägarlösa banken i Sverige, men har paradoxalt nog blivit en bank där det idag finns ett starkt och allseende ägarintresse som ständigt vakar över att risktagandet inte skenar iväg. Handelsbanken klarade sig helskinnad igenom såväl den inhemska finansiella krisen i början av 1990-talet som 2008-09 års internationella krasch. Några individuella bonusar finns inte, däremot ett kollektivt vinstdelningssystem som omfattar alla anställda på lika villkor. De allestädes närvarande ägarna är personalen - från kassabiträderna till direktionen - som kontrollerar banken genom sin pensionsfond. Till skillnad från fallet i de flesta andra finansiella institutioner i vår tid är det inte bara andras tillgångar som förvaltarna tar risker med utan också de egna och kollegornas pensioner, vilket har främjat en rationell normbildning för affärer och kreditgivning i bankens verksamhet.

42 Ett referat av talet på engelska finns i "China eyes SDR as global currency", China Daily 2009-03-23.

43 Se t.ex. Brett, E.A., *The World Economy since the War: The Politics of Uneven Development*, London: Macmillan 1985.

44 Se Huawei snuvade Ericsson på prestigeorder, Ny Teknik 2009-12-18 och Framgångssagan över för ABB, Affärsvärlden 2010-12-07

45 Sustainable Investment in China 2009, BSR 2009.

46 Skillnaden mellan risk och osäkerhet definierades i en klassisk text från 1921, "Risk, Uncertainty and Profit" av den amerikanske ekonomen Frank Knight.

47 Försök i denna riktning gjordes av Persson-regeringen med inrättande av nationella branschprogram för samverkan mellan forskning och näringsliv samt de regionala tillväxtprogrammen. Med branschprogrammen utträttades en del gott men de öppnade inte upp för branschöverskridande insatser. Tillväxtprogrammen kom att karaktäriseras mer av ord än verkstad och hämmades av att de skulle inrättas efter en centralt bestämd modell som mer präglades av politisk välvilja mot olika intressen än anpassning till de regionala näringslivets sammansättning och struktur. I Göteborg valde parterna att i stället samla krafterna kring Business Region Göteborg och dess mer direkt näringslivsinriktade och operativa insatser i klusterbildningar och Science Parks. Den kritik mot tillväxtprogrammen som kom från bl.a. LO i Göteborg kan sammanfattas med två citat, ett av Marx och ett av Göran Johansson. Marxcitaten lyder "Varje steg av en verklig rörelse är värd mer

än hundra program" och Johanssonscitatet: "Vill man ha framgång på fotbollsplanen är det laget man ska träna, inte hejarklacken."

48 Se exempelvis Edvinsson, R., *Growth, Accumulation, Crisis*, Stockholm: Studies in Economic History 41, 2005. Förädlingsvärdet är produktionsvärdet minus värdet av in-satsvaror.

49 The Shift Index, New York: Deloitte Center for Edge 2009. Deloitte Center for Edge är en tankesmedja om trender i näringslivet som drivs av den USA-baserade transnationella revisionsbyrån Deloitte. Hos Hagel, Brown och Davison blandas managementlitteraturens jargong med analyser av dynamiken i den internationella kapitalismens nuvarande utvecklingsfas som innehåller värdefulla iakttagelser. ROA är förkortning för det engelska Return of Assets, dvs. räntabiliteten på eget och lånat kapital.

50 Florida, R., *The Rise of the Creative Class. And How It's Transforming Work, Leisure and Everyday Life*. New York: Basic Books 2002.

51 Samtidigt representerar det ansiktslösa kapitalet i växande utsträckning breda löntagar- och medborgargrupper genom pensionsfonder och andra försäkringsfonderingar.

52 Ett vanligt mått på lönespridning är en jämförelse mellan 10:e och 90:e percentilen, dvs. man bortser från de översta och understa tio procenten för att inte jämförelsen ska störas av yttervärden. Enligt data från Svenskt Näringsliv (Ekonomifakta) ökade lönespridningen bland privatanställda tjänstemän med detta mått från en kvot på 2 till nära 2,5 från 1980 till 2007. Samtidigt vet vi från annan inkomststatistik att det är i den översta decilen, de översta tio procenten, som inkomsterna har stigit allra mest, enligt LO med 88 procent mellan 1991 och 2007. Detta senare mått avser dock inte specifikt privatanställda tjänstemän utan alla inkomsttagare, och inte enbart löner utan alla disponibla inkomster. Dock bidrar det till att teckna bilden av pull-revolutionens individuella vinnare.

53 Begreppet "de femton familjerna" myntades av C H Hermansson i boken *Monopol och storfinans*, Stockholm 1962.

54 *Vår kursiv*. Stockholm: SNS 1991.

55 *Ortmark, Å., Skuld och makt*, Stockholm 1981, s 364.

56 Richard Wilkinson och Kate Pickett har fått stor uppmärksamhet för sin bok *The Spirit Level* (London: Allen Lane 2009), svensk utgåva *Jämlikhetsanden* (Stockholm: Karneval förlag 2010), där de med ett omfattande statistiskt material visar att alla, också de välbärgade, tjänar på ett mera jämlikt samhälle, då ojämlikhetens sociala effekter påverkar hela befolkningen negativt. I mera jämlika samhällen lever även de rika längre liv med större hälsa och välbefinnande, deras barn klarar sig bättre i skolan, de drabbas mindre av kriminalitet osv. Bokens tes är naturligtvis kontroversiell, och den har utsatts för två slag av kritik. Wilkinson och Pickett använder sig genomgående av en enkel percentiljämförelse som mått på jämlikhet. Det har visat sig att en del av de samband de påvisar inte håller om man i stället använder den mer sofistikerade ginikoefficienten som mått. Men den enklare percentiljämförelsen kan vara ett bättre mått på människors upplevelse av ojämlikhet än ginikoefficienten, då den visar just klyftan mellan de rika och de fattiga och inte är ett sam-

manvägt mått av alla inkomstskillnader i samhället. Samtidigt bör det sägas att flertalet av de samband författarna visar tycks oberoende av vilket mått man väljer. Den andra kritikpunkten är att det inte är tillräckligt att visa på samvarians för att hävda ett orsakssamband. Det behöver inte vara så att jämlikhet leder till bättre folkhälsa bara för att det finns ett statistiskt samband. Det kan vara så att det är en bättre folkhälsa som ger människor mer jämlika levnadsvillkor, eller att både folkhälsan och jämlikheten beror på en tredje faktor som inte framgår i jämförelsen. Men det finns ett starkt argument för att Wilkinson och Pickett verkligen visar på orsakssamband (och det är svårt att förstå att de inte återoppar detta själva). Det är Aaron Antonovskys empiriskt bekräftade teori om "känsla av sammanhang", KASAM (se fotnot 10), som faktiskt är en hållbar förklaring till att jämlikhet verkligen har de effekter på befolkningsnivå som görs gällande i The Spirit Level.

57 Andersen, T. M. m.fl., Helsingfors: ETLA 2007.

58 Ekonomisk Debatt nr 8 2008 s. 69 ff.

59 Kompetent, lojal, otrogen - medelklassen i den nya globala ekonomin, Stockholm: TCO 2007.

60 Se vårt bidrag "Återupprätta den sociala ingenjörskonsten" i Arenagruppens valanalys, Stockholm 2010.

61 Åberg, Rune. 2002. "Överutbildning - ett arbetsmarknadspolitiskt problem?", kap. 3 (sid. 41-61) i Abrahamsson, Kenneth, Lena Abrahamsson, Torsten Björkman, Per-Erik Ellström och Jan Johansson (red.) Utbildning, kompetens och arbete. Lund: Studentlitteratur samt le Grand, C., Szulkin, R. och Tåhlin, M., "Överutbildning eller kompetensbrist? Matchning på den svenska arbetsmarknaden 1974 - 2000", kap. 9 (sid. 283-321) i Bygren, Magnus, Michael Gähler och Magnus Neremo (red.) Familj och arbete - Vardagsliv i förändring. Stockholm: SNS Förlag 2004.

62 Kompetensparadoxen, Näringsdepartementet DS 2000:49.

63 Den så kallade Tvåfaktormodellen, se Herzberg, F., Work and the Nature of Man. New York: Crowell 1966; samt Herzberg, F., Mausner, B. & Snyderman, B.B., The motivation to work, New Brunswick: Transaction 1993.

64 Paradoxen med materiella incitament är att de alltid verkar i två riktningar, de är belöande för de som belönas men bestraffande för de som inte blir belönade. I stället för att vara förändringsinstrument tenderar materiella incitament att konservera rådande beteendemönster genom att de som belönas förstärks i sitt redan önskade handlande och de som bestraffas förstärks i sitt oönskade. Generellt kan man säga att inre motivation aldrig kan väckas med bestraffning. Se Kohn, A., "Why Incentive Plans Cannot Work", Harvard Business Review September-October 1993.

65 Se till exempel Herzberg et al (not 32), att jämföra med Adair, J., Effective Leadership, London: Macmillan 2002.

66 Hawthorne-effekten har fått sitt namn efter en klassisk serie experiment med anknytning till Human relations-skolan. Det visade sig att produktiviteten vid en Western Electric fabrik utanför Chicago steg både när ljusförhållandena förbättrades och försämrades. Slut-

satsen var att det som stimulerade de anställda till bättre arbetsinsatser inte var ljusförhållandena i sig utan den uppmärksamhet som de fick under experimenten. Denna effekt visade sig emellertid vara av tillfällig och övergående natur.

67 Utvecklingen i tillväxtekonomierna innebär att nödvändigheten av en omställning till resurssnålare och energieffektivare produktion kvarstår i oförminskad skala också om forskningens översyn av klimatmodellen leder till en revidering de mest alarmistiska prognoserna om den globala uppvärmningen och dess effekter.

68 Det var bland annat på denna punkt Nils Karleby kom till slutsatsen att Karl Marx svåraste kritiker, den österrikiske nationalekonomen Eugen von Böhm-Bawerk, i vissa avseenden var en bättre marxist än Marx själv, vilket han menade att Marx naturligtvis skulle ha insett själv om han konfronterats med vetenskapliga rön som framkom först efter hans död.

69 Se fotnoterna 16 och 43.

3. En ny arbetslivspolitik – strukturpolitiska utmaningar

Som vi var inne på inledningsvis griper den strukturpolitiska ansatsen in på en rad olika politikområden med krav på samordnade insatser. Självklart har vi inga möjligheter att fullfölja en sådan bred ansats här. Vi har valt att rikta fokus mot arbetslivet och arbetsmarknaden, inte minst av det skälet att detta är det område där socialdemokratins traditionella hegemoni i samhällsdebatten råkat ut för sitt mest spektakulära sammanbrott.

Detta skedde i tre steg. Först i samband med 90-talskrisens massarbetslöshet och *pull*-revolution på arbetsplatserna. Sedan i 2006 års valrörelse då partiet blundade för det nya läge som 1990-talets turbulens skapat i arbetslivet. Slutligen i den ofullbordade uppgörelsen efter valförlusten med den förda politiken. Fältet lämnades fritt för att ”det nya arbetarpartiets” alternativ återigen år 2010 kunde erövra ett särdeles oförtjänt trovärdighetspris i opinionen på detta område.

Det är vår uppfattning att socialdemokratien måste återerövra arbetslivet som central arena för tankar kring möjliga samhällsförändringar. Vi talar här inte bara om en politik mot arbetslöshet utan också en politik riktad mot arbetsplatserna och arbetsvillkoren i stort som arena för reformer – en helhet av arbetslivs- och sysselsättningspolitik.

Arbetsliv och samhälle

Som utgångspunkt för en sådan politik vill vi påminna om några grundläggande insikter som burit arbetarrörelsen genom 1900-talet och borde ges förnyad aktualitet idag.

Den första insikten handlar om att människors ställning i arbetslivet, på sina arbetsplatser och på arbetsmarknaden, är grundläggande för deras ställning i samhället. Det finns en lika stark som bortglömd koppling mellan arbetslivets utveckling och demokratins gränser. Demokrati handlar inte bara om rösträtt, parlamentarism och yttrande- och tryckfrihet på en övergripande

samhällsnivå. Demokratin måste också hämta livskraft i vardagen, i de möjligheter och hinder som människor möter där att öva inflytande på sina livsvillkor, sedan må man kalla det egenmakt eller empowerment eller vad man vill. I denna vardagslivets demokrati har arbetslivets frihetsgrader avgörande betydelse.

Villkoren och maktpositionen i arbetslivet har för stora grupper försvagats under den inledande fasen av nuvarande strukturcykel – vi har ovan talat om otrygga anställningsförhållanden, slimmade arbetsorganisationer, utslagning och växande klyftor i *pull*-revolutionens spår. Den som frågat efter några politiska motkrafter mot denna utveckling har letat förgäves också i socialdemokratisk politik. Vi befinner oss idag mycket långt från den gamla 1970-talsparollen om ”demokrati också innanför fabriksgrindarna”. Denna arbetslivets allmänna *avpolitisering* har öppnat för slutsatsen att i denna sfär av samhället får var och en klara sig bäst man kan.⁷⁰

Den andra insikten handlar om jämlikhetstanken och den antielitism som den rymmer, vilken har mycket lite med Jantelagen att göra, för att nu anknyta till en vanlig argumentation bland borgerliga ledare- och kulturskribenter. Det handlar om övertygelsen att en uthållig ekonomisk utveckling i sista hand hänger på de många människornas arbetsförmåga och arbetsvilja, och samhällets förmåga att ta denna i bruk, hushålla med den och utveckla den.

Även här har de senaste decennierna vänt på perspektiven. Å ena sidan har det utvecklats en vurm för den enskilde entreprenören och högt utbildade experten och deras ”kreativitet” som utvecklingens motor, med återklang i skolornas elitklasser och arbetslivets individuella karriärplaner. Å andra sidan har vi vant oss vid att en allt större grupp år efter år förpassas ut i arbetslivets marginaler och hänvisas till en permanent position där.

Med dessa för socialdemokratins syn på arbete och arbetslivets villkor centrala utgångspunkter i minnet står vi nu inför frågan: hur ska en förnyad socialdemokratisk arbetslivspolitik möta de utmaningar som framgår ur vår beskrivning av den nuvarande strukturomvandlingens karaktäristika i föregående del? Finns det rentav inslag här som öppnar möjligheter att återfinna en väg mot ökad jämlikhet och demokratisering, på motsvarande sätt som sådana vägar öppnades under de första efterkrigsdecennierna?

Fyra krav på en ny arbetslivspolitik

I allmänna ordalag råder det ganska stor samsyn i samhällsdebatten kring vad utvecklingen kräver av arbetslivet. *Flexibilitet* är ju ett sådant nästan utslitet begrepp som används i alla sammanhang. Också vi menar att framtiden kräver ökad flexibilitet. Men vi vill ge begreppet en ganska annorlunda tonvikt än det fått i en retorik som framförallt betonat passiv anpassningsförmåga och beredskap att acceptera otrygga anställningsförhållanden.

Vi har ovan beskrivit några centrala framgångsfaktorer i *pull*-revolutionens omvandling av arbetslivet. Dit hör förmågan att snabbt anpassa en verksamhet till förändrade eller differentierade kundbehov, liksom förmågan att ta till vara de nya förutsättningarna för snabb kunskapspridning som den digitala tekniken öppnat. Sådana faktorer pekar på vad vi menar är det centrala värdet/innebörden i begreppet flexibilitet: förmågan att snabbt fånga upp innovationer och omsätta ny kunskap i praktiken – kapaciteter som bygger på stort utrymme för egna initiativ inom ramen för självutvecklande arbetsorganisationer.

Ett annat besläktat honnörsord i debatten om framtidens krav är *ökad rörlighet* både mellan arbetsuppgifter på arbetsplatsen och mellan olika arbetsplatser. Men i dagens diskurs på det området är det tunnsått med reflektioner om förutsättningarna för detta i form av ökade krav på offentliga och/eller partsreglerade trygghetssystem och omställningsinsatser. På det området befinner vi oss ju idag i en process av nedrustning och försvagning, vilket gör talet om ökad rörlighet och flexibilitet till tomma ord.

Ett tredje krav vill vi särskilt lyfta fram med tanke på vad vi nyss skrev om centrala värderingar och insikter i arbetarrörelsens idétradition: vi måste utveckla goda villkor för en *kreativitet på djupet* i arbetslivet, baserad på engagerade medarbetare som drivs av inre motivation på alla nivåer i organisationen. Detta är ingenting man snyter ur näsan med finurliga incitamentprogram, välformulerad managementsretorik eller manipulativa personalutvecklingsprogram. Det kräver tillitsfulla relationer både horisontellt och vertikalt i arbetsorganisationen, trygga arbets- och omställningsvillkor och tillräckliga buffertar i bemanningen för att bemästra marknadsfluktuationernas turbulens, både kvantitativt och kvalitativt.

Ett fjärde krav talas det emellertid inte så mycket om, åtminstone inte i det sammanhang vi avhandlar här, nämligen hur vi ska komma till rätta med den kommande arbetskraftsbristen.

Den demografiska utmaningen

Här är vi av allt att döma på väg mot en radikalt ny situation som vi inte sett på decennier, med djupgående inflytande på hur de ovan anförda honnörorden kommer att kunna förverkligas i praktiken. Redan inom kort (ungefär från och med 2015 och framåt) börjar arbetskraften totalt sett att stagnera genom den sammantagna effekten av ökade pensionsavgångar och krympande tillträdande årskullar. Det betyder att vi, om vi vill upprätthålla och utveckla nuvarande ekonomiska aktivitet i samhället, har att se fram emot en åtminstone på medellång sikt – dvs. under hela den innevarande strukturen - varaktigt situation av arbetskraftsbrist.⁷¹

Hittills har den demografiska vändningen mestadels diskuterats som en fråga om pensionssystemets hållbarhet och - i perspektiv av en hotande vårdkris - om konsekvenserna när det gäller att upprätthålla ett solidariskt system för finansiering av välfärdstjänsterna. Här ligger förvisso formidabla utmaningar. Vi är emellertid mer intresserade av den demografiska krisen verkningar på hur arbetslivet och arbetsmarknaden ska klara strukturomvandlingens krav. Efter att i flera decennier har varit upptagna av problemet med brist på arbetstillfällen måste vi ställa om vårt tänkande för att hantera det motsatta förhållandet. Samhället och företagen måste på ett helt annat sätt än man varit van vid under lång tid lära sig *hushålla med arbetskraftstillgångarna*, och därtill göra det på ett sätt som tillfredsställer de förstärkta krav på flexibilitet, rörlighet och breddad kreativitet vi varit inne på ovan.

Den annalkande arbetskraftsbristen kan ta sig olika former beroende på hur kompetenskraven i arbetslivet utvecklas och hur de möts genom matchningen av de befintliga arbetskraftstillgångarna. Å ena sidan kan vi gå mot en ökad differentiering av kompetenskraven. I så fall skapas ett lappverk av enskilda bristområden med höga barriärer mellan yrkes- och branschkarriärer ända ner på individ och företagsnivå. Detta kommer att leda till stora klyftor mellan områden med brist och områden med överskott på arbetskraft – inte bara i form av den mer storskaliga skillnaden mellan hög- och lågkvalificerad arbetskraft utan också *inom* dessa kategorier. Med en sådan *sektoriell* arbetskraftsbrist kommer marknadskrafterna obönhörligt att driva fram ökad ojämlikhet både i form av inkomstklyftor, skillnader i utvecklingsmöjligheter och livschanser och avstånd mellan arbetsmarknadens insiders och dess outsiders. Samtidigt är risken uppenbar att den splittrade och okontrollerade lönebildning som blir följden driver fram penning- och

finanspolitiska åtstramningar som både lägger band på de välståndsbildande krafterna och ytterligare driver på de ökade klyftorna.

Teknikutveckling och marknadsförändringar är naturligtvis centrala faktorer för hur det kommer att gå, men lika central är strukturpolitiska insatser i den Rehn-Meidnerska traditionen. En lösning i deras anda skulle kunna formuleras sålunda: det gäller att sätta de arbetskraftsreserver som hela tiden frigörs av strukturomvandlingen i stånd att matchas mot så stora delar av arbetsmarknaden som möjligt. Eller uttryckt på annat sätt: att förvandla *sektoriell* arbetskraftbrist till *allmän* arbetskraftsbrist. Nyckelordet här är maximal social rörlighet hos så stora delar av arbetskraften som möjligt. Bara så kan de krafter i strukturomvandlingen som i en situation av arbetskraftsbrist oundvikligen orsakar ökad ojämlikhet neutraliseras, samtidigt som strukturomvandlingens tillväxtpotential fullt ut kan tas till vara. Här formas också en central del av den dynamik där utvecklingen mot ett tvåtredjedelssamhälle kan brytas genom en återuppbyggd intressegemenskap underifrån, mellan arbetarklassen och stora delar av mellanskikten.

Vid sidan av dessa allmänna strategiska perspektiv på den demografiska krisen finns flera mer specifika problem att angripa som redan i dag uppmärksammas i debatten om den demografiska utvecklingen. Ett sådant problem är hur man ska kunna korta ner utlandsföddas väg till arbetsmarknaden; ett annat är hur vi ska möjliggöra för människor att arbeta högre upp i åldrarna; ett tredje är hur vi på ett bättre sätt ska integrera arbete och utbildning – minst lika problematiskt som förkortningen av arbetslivet i den bortre ändan är ju det faktum att inträdet i arbetslivet sker allt senare; ett fjärde är hur vi ska ta tillvara den arbetskraftsreserv som idag stängs inne i ofrivilligt deltidsarbete; ett femte problem, slutligen, är naturligtvis att den utveckling av permanent utsortering av arbetskraft som pågått med oavbruten kraft under lång tid måste brytas.

Alla dessa frågor kan och bör angripas inom ramen för *en samlad strukturpolitisk strategi för ett demografiskt hållbart arbetsliv*.

Kompetensförsörjning – från push till pull

Den reella utvecklingen på arbetsmarknaden sedan 1990-talet uppvisar ingen uppmuntrande bild mot bakgrund av de utmaningar vi identifierat ovan. Vi möter här ett vid det här laget välbekant mönster av bristande matchning i flera dimensioner, som vetter mot just en sådan sektorisering av

arbetsmarknaden som vi varnade för nyss. Å *ena sidan* en ända sedan 1970-talet minskande efterfrågan på lågutbildad arbetskraft som utbudet inte förmått anpassa sig till, med ett växande arbetskraftsöverskott på en krympande del av arbetsmarknaden som följd. Å *andra sidan* får vi tidigare och tidigare i en konjunkturuppgång signaler om brist på kvalificerad arbetskraft – i slutet av 2010 redovisade exempelvis *Dagens Industri* en enkät där hälften av de tillfrågade 700 företagen uppger att företagens expansion redan bromsas av brist på arbetsökande med rätt kvalifikationer.⁷² *Samtidigt* står vi, som vi varit inne på ovan, inför den paradoxala situationen att en växande del av arbetskraften om man ska se till deras reella kompetenser är överkvalificerade för de jobb de utför. Deras fulla kunskapspotential utnyttjas inte.

En tolkning av detta flagranta uttryck för *mismatch* och misshushållning med arbetskraft är att det beror på hårt styrda, hierarkiska och oflexibla arbetsorganisationer. En annan tolkning pekar på bristande träffsäkerhet och anpassningsförmåga i utbildningssystemets sätt att knyta an till arbetslivets behov. Båda orsakssammanhangen är säkerligen relevanta, men på ett djupare plan är de uttryck för något gemensamt: ett föråldrat institutionellt ramverk som inte klarar att hantera strukturomvandlingens krav och ta till vara dess möjligheter.

Detta ramverk är nämligen fortfarande heltigenom präglad av *push*-tänkandets logik. Kompetensförsörjningen på arbetsmarknaden är fundamentalt utbudsstyrd. Utbildningssystemets avnämare erbjuder färdiga paket vars innehåll bestämts i förväg och sorterats i lika förprogrammerade boxar på arbetskraftsförsörjningens stapelbäddar. Inom ramen för ett givet kurs- och betygssystem byggs det upp barriärer mellan de olika utbildnings- och yrkeskarriärerna som sedan fortplantas i arbetsorganisationernas hierarkier. Synsättet på utbildning präglas av föreställningen att människorna ska förses med ett givet kunskapsförråd som de likt en färdigpackad ryggsäck förutsätts bära med sig och packa upp på jobbet. När det uppackade kunskapsförrådet sedan inte visar sig motsvara behoven står man i arbetslivet rådlös och klagar på ”kompetensbrist”.

Mot detta måste ställas visioner om ett ramverk som istället inspireras av *pull*-tänkandets syn på kunskapsproduktionen som ett *flöde*. Där kan utbudet löpande anpassas till rörliga, plats- och situationsbundna och individuella *behov* som inte är givna på förhand en gång för alla, utan uppenbar sig och förändras i arbetslivets praxis. Där förses man med maximala möjligheter att så att säga ”packa om ryggsäcken under resans gång”.

Hur ett sådant ramverk skulle kunna se ut kan vi bara ana konturerna idag, men en sak är säker. Utbildningsminister Björklunds nya skola och den kunskapssyn den ger uttryck för är på alldeles galet spår; med dess redan på grundskolenivå stängda utbildningsvägar; med dess fixering vid avlagda prov och erhållna betyg som ”kunskapsbevis”; med dess snäva inriktning på portionsförpackad påståendekunskap; med dess brutala nedrustning av vuxen- och arbetsmarknadsutbildningen.

Ett nytt institutionellt ramverk fordrar att vi tänker om på många områden i förhållandet mellan utbildning och arbetsliv. Här ska vi bara stanna vid ett exempel, som vi tror kan bli ett kraftfullt instrument för systemförändring, både institutionellt och för att främja ett nytt synsätt på kunskap och kunskapsutveckling, nämligen *validering*.

Generellt uttryckt är validering en metod för att mäta och värdera kunskaper som man har förvärvat utanför det reguljära utbildningssystemets färdigpackade moduler – ”färdigheter” man inhämtat i yrkeslivet eller på annat håll, ointressant var. Lär sig gör man ju hela tiden i många av livets sfärer. Vilka kunskaper man inhämtar där som låter sig omvandlas till produktiva kompetenser i ett föränderligt arbetsliv torde vara svårt att sälla fram på förhand. I efterhand, i praktiken, är de emellertid identifierbara – det är detta som validering handlar om: att ta reda på vad en person *faktiskt kan*, och därmed också vad vederbörande inte kan, något som sedan kan läggas till grund för olika former av utbildningsinsatser och/eller förändringar av arbetsuppgifterna.

I den politiska debatten och processen sedan 1990-talet har validering nästan enbart betraktats som ett arbetsmarknadspolitiskt instrument för arbetslösa, framförallt då invandrare med utländsk utbildning och yrkeskunskap. Även här har utbyggnaden varit gles och splittrad. Vill man se validering som del i ett ramverk för ett dragande kompetensförsörjningssystem måste man vidga perspektivet och omfattningen avsevärt.

För det första måste validering utvecklas som hjälpmedel *också för anställda* – för att åtgärda kunskapsbrister när och där de uppstår allteftersom verksamheternas kunskapskrav förändras, för att underlätta omställningar och motverka utslagning, och för att öka möjligheterna till den form av kreativitet på djupet som vi efterlyst ovan. För att nå sådana mål måste en löpande valideringsverksamhet ingå som en permanent resurs integrerad i företagets personalpolitik, med stöd av offentliga insatser och överenskommelser mellan parterna. Utvecklad efter sådana linjer kan också valid-

ering bli ett instrument för att komma åt den dolda misshushållning med arbetskraften som består i att människors reala kompetens inte tas till vara i det jobb de tilldelas.

För det andra måste metoder och former för validering utvecklas som fungerar inte bara för individer utan också för grupper – *validering av arbetsorganisationer*. Man lär tillsammans. Kunskaper växer i ett samspel med andra där ett plus ett kan bli både tre och fyra. Beroende på arbetsorganisationens förmåga att utveckla ett kreativt samspel mellan människorna över arbetsfördelningens barriärer formas mer eller mindre lärande miljöer. Att skapa sådana miljöer talas det en del om när det gäller stadsplanering eller i vissa socialt snäva kretsar av vad Richard Florida kallar ”den kreativa klassen”. Arbetarrörelsen borde, som vi varit inne på, ha ett annat perspektiv: hur ska vi skapa miljöer som gynnar en utveckling av en *kreativitet på bredden*? Också på detta område kan valideringen bli ett viktigt instrument.

Ett tredje viktigt värde med validering är naturligtvis dess potential att spara resurser, både i form av utbildningskostnader och i tid som människor i utbildning tas ur produktivt arbete. På vuxenutbildningens område ägnas alltför mycket utbildning åt att lära människor vad de redan kan och vet. Omvänt kan en återkoppling från valideringen öka det reguljära utbildningssystemets träffsäkerheten i förhållande till arbetslivets krav. Det är ju ett bekant faktum att arbetsgivaren när det kommer till kritan har ganska diffus uppfattning om vad som saknas när de klagar över att arbetskraftsutbudet inte har rätt kompetens. Validering ”på plats”, som just identifierar aktuella kunskapsbrister och dolda, outnyttjade kunskapsreserver, kan förse oss med mer exakta kunskaper på den punkten, omedelbart rotade i praxis.

Med öppna kanaler mellan arbetsliv och utbildningssystem kan vägen från skola till yrkesliv förkortas, en i demografiskt perspektiv lika viktig fråga som att människor måste kunna arbeta högre upp i åldrarna. Att etablera sådana öppna kanaler är en annan central del av det nya institutionella ramverk som behövs, liksom en bättre samordning mellan utbildningssystemets olika delar – gymnasieskolan, vuxenutbildningen och arbetsmarknadsutbildningen. En sådan samordning är särskilt angelägen på de yrkesinriktade utbildningarnas område, med fokus på de kommungränsöverskridande arbetsmarknadsområdena.

Hur ska då det institutionella ramverket för en sådan utvecklad form av validering se ut? Den senaste socialdemokratiska partikongressen öppnade åtminstone dörren för en diskussion om denna fråga genom att den beslöt

verka för uppbyggnaden av ett nationellt system för validering.⁷³ Önskvärt är att diskussionen om hur ett sådant nationellt system ska utformas tar in hela det perspektiv vi rest ovan; validering inte bara för invandrare och arbetslösa, utan också för anställda och arbetsorganisationer; validering som inslag i ett nytt, ”dragande” utbildningssystem.

Att hela sprickan mellan insiders och outsiders

Vi har ovan närmare analyserat den insider/outsidermekanism i arbetslivet som utlöstes av 1990-talets *pull*-revolution. Vi konstaterade att omvandlingstryckets former har förändrats jämfört med den föregående fasen av strukturomvandling under 1950 till 70-talen. Då var det enskilda branscher och yrkesområden som slogs ut, och anpassningsprocessen handlade om att lotsa över hela yrkes- och arbetsplatskollektiv till ekonomins tillväxtsektorer. Idag byggs omvandlingstrycket upp över arbetsmarknaden som helhet, och riktas mot individer. Problemet är inte längre så mycket att människor befinner sig i fel yrke och fel bransch (även om en del sådana problem naturligtvis kvarstår), utan mera om att enskilda individer inte klarar kraven i de yrken och branscher där de befinner sig eller söker etablera sig. I spåren av denna utveckling har vi fått en växande grupp som sorterar ut ur arbetskraften eller pressas ut i dess marginaler, och detta på mer eller mindre permanent basis - det som i debatten kommit att kallas ”utanförskap”.

I avsaknad av det strukturella perspektiv som vi anlägger har den mycket omfattande debatten om denna problematik blivit djupt verklighetsfrämmande. De botemedel som anbefallts har också visat sig verkningslösa.

I socialdemokratien var det länge vanligt att man betraktade problemet som ett restfenomen av 1990-talskrisen, som skulle försvinna automatiskt när konjunkturen vände uppåt. Så blev ju emellertid inte fallet. Istället tilltog utslagningen i millennieskiftets explosion av långtidssjukskrivning och förtidspensionering. En stor del av den kvarvarande arbetslösheten under högkonjunkturen bestod av människor som slagits ut redan under 1990-talet, och samma prognos görs nu för dem som förlorat jobbet i samband med finanskrisen.

Inför sådana fakta riktade man istället fokus mot försäkringssystemen: det var på grund av alltför generösa regler där som människor blev fast i ”utan-

förskap. Vi påstods stå inför ett utbudsproblem som bottnade i alltför svaga incitament att söka arbete. På så sätt öppnade socialdemokratin dörren för det systemskifte på socialförsäkringarnas område som efter 2006 års val genomfördes av Reinfeldtregeringen. Som framgår av flera inslag i eftervalsdebatten förmår partiet än idag inte frigöra sig från den diskurs med ”arbetande mot bidragstagare” som den moderata ”arbetslinjen” ger uttryck för.

Diskussionen om ”utanförskapet” har hela tiden kryssat mellan *Scylla* och *Charybdis*. Å ena sidan den borgerliga lösningen, en låglöneemarknad där människor med otillräcklig produktivitet avlönas utifrån sin marknadsstyrka.⁷⁴ Å andra sidan det som i praktiken varit den socialdemokratiska lösningen, att människor som inte klarar produktivitets- och omställningskraven hänvisas till offentliga försörjningssystem.

Men liksom vad gäller utbildningssystemet ligger pudelns kärna i ett föråldrat institutionellt ramverk som inte är anpassat till strukturuomvandlingens krav i dess nya fas. Som till fullo bekräftats av utvecklingen sedan 2006 års val står vi inför ett bestående problem som bara kommer att förvärras i den fortsatta strukturuomvandlingen, med allt allvarligare verkningar i spåren av den demografiska krisen. Mot den bakgrunden är det nödvändigt att finna en tredje väg som flyttar fokus i hela debatten från utbudssidan och försäkringssystemen till arbetsmarknadens förändrade efterfrågemönster och strukturpolitiska ingrepp för att förändra dem. Det är på arbetsplatserna som utsorteringsproblemet uppstår, och det är där det måste lösas – ett perspektiv som praktiskt taget helt saknas ännu efter mer än tio års offentlig debatt i frågan.

Ett nytt institutionellt ramverk måste byggas upp för att med strukturpolitiska ingrepp öka utrymmet på den reguljära arbetsmarknaden för människor med begränsad produktionsförmåga i förhållande till rådande produktivetsnormer. Att ett centralt instrument i sammanhanget måste vara löne- och anställningssubventioner har det väl på ett allmänt plan vuxit fram en viss politisk samsyn kring. I praktiken har dock mycket lite skett jämfört med den politiska handlingskraft som ägnats åt urholkningen av socialförsäkringssystemen. Under en längre period från 1990-talet och framåt trappades rentav offentliga insatserna för subventionerade anställningar ner. De system som tillämpas, exempelvis lönebidragen, präglas av en hög grad av restriktivitet både vad gäller omfattning, varaktighet och tillämpningsområde på arbetsmarknaden. Diskussionen kring lönebidragen präglas av bristande insikt i att vi här står för ett nytt inslag i arbetsmarknadens sätt att

fungera som är av permanent slag och därför kräver bestående insatser av obegränsad varaktighet – *institutionella reformer*.⁷⁵

Svårigheten att förverkliga ett arbetsliv där även de platsar som inte är 100 procentigt produktiva utifrån rådande normer är inte kostnaderna för de subventioner som fordras. Det handlar ju om en omDispositionering av utgifter man redan idag har för att försörja människor utanför arbetslivet. Att det finns tveksamhet att i stor skala öppna för permanenta subventioner bottnar istället i (högst befogade) farhågor för undanträngnings- och dödviktseffekter, dvs. att subventionerade anställningar leder till att reguljära, osubventionerade anställningar trängs ut eller att subventioner används för anställningar som skulle ha gjorts ändå, oavsett subventionen. I båda fallen handlar det alltså om att man inte åstadkommer någon ökning av sysselsättningen utan ”bara” att man omfördelar tågordningen i arbetslöshetskön, något som det i och för sig kan finnas goda skäl att göra. I en framtida situation av arbetskraftsbrist kommer emellertid de ingående värdena i denna ekvation att förändras på ett sätt som utan tvivel reducerar de omtalade riskerna.

En annan tveksamhet bottnar i den (lika befogade) farhågan att subventioner av arbetskraft med begränsad arbetsförmåga i förhållande till normen skulle påverka produktiviteten negativt i de berörda verksamheterna – det är ju just för att kompensera för sådana effekter som subventionerna är nödvändiga. En fortgående stegring av produktiviteten är ju ett överlevnadsvillkor i globaliseringens skärpta internationella konkurrens. Men faktum är ju att den *samlade* produktiviteten per capita i samhällsekonomin som helhet sjunker om en växande grupp människor ställs utanför produktionen, och detta inte minst i ett perspektiv av brist på arbetskraft. Vi står här inför ett klassiskt fall av konflikt mellan enskilda ekonomiska intressen och samhällsekonomiska behov.

Det är nödvändigt att etablera mekanismer som ger sådana samhällsekonomiska behov utrymme på arbetsmarknaden och samtidigt minimerar riskerna för undanträngnings- och dödviktseffekter.⁷⁶ Mekanismer som kan hantera ett system av permanenta, relativt omfattande subventionerade anställningar kan bara förverkligas i en ny institutionell ram. Subventionerade anställningar måste bäras upp av en ny förhandlingsarena – arbetssanpassningsgrupper – där arbetsmarknadens parter och berörda myndigheter, i dag Försäkringskassan, Arbetsförmedlingen och kommunernas socialtjänst tillsammans förfogar över såväl medel som makt att anpassa arbetskraftsefterfrågan så att utslagning motverkas.

På basis av nationella ramavtal kan sådana arbetsanpassningsgrupper sluta lokala arbetsanpassningsavtal. Där kan de, förutsatt att de ingående parterna uppnår konsensus kring insatserna, fritt tillåtas förfoga över samtliga de medel som dag används för passiv försörjning. Genom sådana avtal bereddes plats i företagens bemanningsplaner för personer med svag ställning på arbetsmarknaden, liksom för förebyggande insatser för redan anställda som befinner sig ”i farozonen”. Arbetsgivarpartens medverkan kan understödjas genom inrättandet av en extra arbetsgivaravgift som återförs till den lokala anpassningsgruppen hos de arbetsgivare som deltar.⁷⁷

Strukturpolitikens utmaningar och den svenska modellens trepartskompromiss

Det finns ett gemensamt drag i de konkreta exempel vi anfört på strukturpolitiska insatser på arbetslivets område, med därtill hörande institutionella förändringar. Både när det gäller validering som inslag i ett dragande utbildningssystem och partsammansatta anpassningsgrupper som motkraft mot utslagningen står vi inför samma utmaning: den arbetslivspolitik som tiden kräver betyder att *såväl arbetsmarknads- som utbildningspolitiska insatser måste flytta in på arbetsplatserna*. Varken när det gäller kompetensförsörjning eller hushållning med arbetskraft räcker det längre med reformer ”utanför fabriksportarna” – i det offentliga utbildningsväsendet inför inträdet, eller arbetsmarknadspolitiska åtgärder för dem som hamnat utanför. En ny reformpolitisk arena måste öppnas innanför arbetslivets portar.

Det har inte saknats ansatser i denna riktning. 1970- och 80-talens anpassningsgrupper, baserade på Främjandelagen och MBL, är ett exempel. Perssonregeringens famlade tankar om ett steg två i Kunskapslyftet riktat mot de anställda är ett annat. Den senaste SAP-kongressens beslut om införande av någon form av generell kompetensförsäkring är ett tredje. I fackföreningsrörelsen har länge trevande diskussioner förts om möjliga utvecklingar av omställningsavtal som kan docka an till det slaget av politiska reformer, och här har också skett – hittills tämligen resultatlösa – förhandlingsframstötter.

Det utmärkande med hela detta politiska område är att det mesta som sker här avbryts på halva vägen och rinner ut i sanden. Det finns ett högst på-

tagligt skäl till att det är så: samtliga strukturpolitiska insatser vi här talar om påverkar en hörnsten i den svenska modellens maktfördelning. De innebär nämligen ingrepp i arbetsgivarens arbetsledningsrätt – den i den gamla SAF-paragrafen 32 inskrivna rätten för arbetsgivaren att leda och fördela arbetet och anta och avskeda anställda.

Arbetsledningsrätten stadfästes som grundval för partsförhållandena på arbetsmarknaden för mer än hundra år sedan, i den kompromiss i december 1906 där de organiserade arbetsgivarna i gengäld erkände föreningsrätten. Samma grundval befästes återigen i Saltsjöbaden 1938 och låg sedan som underförstådd förutsättning till grund för hela den trepartskompromiss mellan staten, kapitalet och facket som byggdes upp under efterkrigstidens svenska välfärdskapitalism.

När vi nu reser uppgiften att etablera arbetslivet som arena för strukturpolitiska reformer kan det förefalla som att vi förespråkar ett veritabelt systemskifte där den svenska modellens klasskompromiss måste sägas upp. Till det vill vi svara, att arbetsledningsrätten må vara en sten på vägen, men det handlar inte om själva urberget. De konkreta rättigheter ryms i den gamla arbetsledningsparagrafen har förändrats under tidernas gång, både i kollektivavtal och i lagstiftning, till följd av förändrade samhälleliga behov. De kan förändras också i fortsättningen. Förändringskraften kommer ur det faktum att strukturomvandlingen ställer både arbete och kapital inför gemensamma problem – påfrestningar som drabbar samhället som helhet om än på olika sätt för olika grupper och intressen – eller att den öppnar möjligheter som kräver gränsöverskridande lösningar för att kunna tas i bruk. Det är det slaget av utmaningar som historiskt sett öppnat dörren för nya steg på blandekonomin väg. I grund och botten har ju alltid reformismen baserat sina framgångar på att man i ett givet läge kan erbjuda lösningar på problem som blivit olösliga inom den givna kapitalistiska ramen. Vad vi förespråkar är alltså inte något systemskifte eller uppsägning av den svenska modellens klasskompromiss. Det handlar om att utveckla denna kompromiss utifrån strukturomvandlingens krav. Att en sådan förändring kräver politisk och facklig mobilisering är en annan sak.

Vilket för oss till en annan sida av det perspektiv som öppnar sig om man vill etablera en ny reformpolitisk arena i arbetslivet, nämligen vad detta innebär för det facklig-politiska sambandet.

Reinfeldt-regeringen har etablerat sin speciella tolkning av hur detta förhållande bör se ut och utvecklas. Så snart någon talat om problem i arbetslivet

och efterlyst politiska insatser svarar man att i ”vår svenska modell” är detta problem som parterna får lösa. Partsinflytandet i den svenska modellen får motivera politisk passivitet, alltmedan man med andra handen på känt sätt systematiskt försvagar fackföreningsrörelsens positioner. I en situation där samtidigt starka krafter i arbetsgivarlägret retirerat från resterna av korporativt beslutsfattande och på olika sätt vill bryta upp från kollektivavtalssystemet i dess nuvarande form betyder detta att den svenska modell som Reinfeldt, Borg och Wallenberg nyligen skröt om på 2011 års Davoskonferens *World Economic Forum* hotar bryta samman.⁷⁸

I stället skulle de strukturpolitiska reformer på arbetslivets område som vi så trängande behöver inför globaliseringens utmaningar kunna bli utgångspunkten för en rekonstruktion och nystart av den svenska modellens trepartskompromiss. Stora delar av de reformer vi diskuterar skulle kunna förverkligas genom en dispositiv lagstiftning av det slag som historiskt byggt upp den institutionella ramen för denna kompromiss. Samtidigt skulle de kunna erbjuda en ny plattform för det slag av facklig-politiskt samband, vars försvagning utgör en central del av socialdemokratins kris.

Socialförsäkringssystem och omställningsmyndighet

I det inledande avsnittets presentation av begreppet ”strukturpolitik” markerade vi den centrala betydelsen av *samordning över politikområdesgränser*. Ofta kan denna samordning ske inom ramen för existerande organisationsstruktur. Men ibland kan utvecklingen kräva att man börjar tänka i andra banor. Ett område där vi menar att detta i hög grad är på sin plats i ett framtidsperspektiv är just när det gäller hur vi ska möta omställningskraven i arbetslivet.

En institutionell hörnsten på detta område är socialförsäkringssystemet. En strukturpolitisk ansats här betyder att sjukförsäkring, a-kassa och arbetsmarknadspolitik på ett helt annat sätt än hittills måste diskuteras i ett helhetsperspektiv. Som det är idag spaltas människors behov i dagens arbetsliv upp utifrån de olika försörjnings- och omställningssystem vi lade grunden till under tidig efterkrigstid på en arbetsmarknad som såg helt annorlunda ut än dagens. Den individuella utsortering av människor som vi sett växa fram sedan 1990-talet har sålunda ömsom hanterats via arbetslöshetsförsäkringen, ömsom via sjukförsäkring och förtidspensionering. Men i

verkligheten handlar det om människor med väsentligen likartade problem i arbetslivet, och liknande behov av inkomsttrygghet och omställningsinsatser. Om de hamnar i det ena eller andra ersättningsssystemet och hur de rör sig mellan dem, beror ofta på ren slump eller oväsentligheter.

Mot denna bakgrund pläderade vi i en rapport publicerad av Arbetarrörelsens Tankesmedja för några år sedan för en samordning av socialförsäkringssystem och arbetsmarknadspolitik.⁷⁹

Utsorteringen tar sig sålunda ömsom uttryck i sjukskrivning, ömsom i arbetslöshet och det är ofta varken möjligt eller meningsfullt att ur ett myndighetsperspektiv sortera in människor i den ena eller andra av dessa fallor. Vi har att göra med ett brett spektrum av utsatthet på arbetsmarknaden som går på tvärs emot den mycket grova uppdelning som anvisas av nuvarande försäkringssystem. Så länge vi är fångar i de etablerade, sektoriserade trygghetssystemen, med därtill hörande ”stuprör” i myndighetsstrukturen, uppstår inläsningsprocesser som gör det svårare att identifiera olika personers olika behov. På så sätt förhindras att rätt personer nås av rätt insatser i ett tidigt skede av omställningsprocessen.

Några med attraktiva kompetenser och/eller kortvariga, övergående hälsoproblem kan snabbt återgå till stadigvarande egen försörjning, antingen i tidigare arbete eller tämligen friktionsfritt till annan ny anställning. Andra behöver mer omfattande omställningsstöd innefattande utbildnings- och/eller rehabiliteringsinsatser för att kunna gå till ett annat arbete, för en del kanske kombinerat med olika former av anställningsstöd och lönebidrag. För ytterligare andra är inte återgång till arbetslivet ett realistiskt eller önskvärt mål utan de bör slussas vidare till en varaktig försörjning inom pensionssystemet. Individer ur samtliga dessa grupper finns idag i båda systemen.

Vi talar ju numera om både arbetslöshetsförsäkringen och sjukförsäkringen som omställningsförsäkringar som måste inrymma en arbetslinje. Men vi saknar ändamålsenliga instrument för samlade både förebyggande tidiga insatser och stöd för omställning och rehabilitering. Att olika åtgärder och insatser är knutna till olika försörjningssystem och myndigheter skapar trögheter och barriärer. Samtidigt riskerar fler och fler att falla mellan stolarna och till slut bli beroende av kommunalt försörjningsstöd.

Det är vår uppfattning att såväl det ovan föreslagna systemet för arbetssanpassning som inkomsttryggheten för berörda människor skulle tjäna

på att nuvarande uppspaltade system omvandlas till en *allmän inkomstbortfallsförsäkring*. En sådan reform skulle också öppna för en tydligare ordning för hur det finansiella och organisatoriska ansvaret för omställnings- och trygghetssystemet ska fördelas mellan staten och arbetsmarknadens parter. Regelverket på detta område ska självklart utformas på ett sätt som samverkar med den trepartsorganisation vi föreslagit för arbetsanpassningsgrupperna.

Det är fortfarande vår uppfattning att utvecklingen kräver en allmän, obligatorisk inkomstbortfallsförsäkring. Vi vill rentav gå längre och menar att en sådan försäkring inte bara skulle ersätta a-kassan och sjukförsäkringen utan också andra offentliga omställningsinsatser såsom aktivitetsbidrag och studiemedel för studerande inom vuxenutbildningen.

I ett framtidsperspektiv ser vi en helt ny myndighetsstruktur avteckna sig på detta område, om vi såhär avslutningsvis på detta avsnitt tillåter oss att bli lite visionära. Inkomstbortfallsförsäkringen skulle då administreras av en ny *Omställningsmyndighet* som avlöser Arbetsförmedlingen och i delar Försäkringskassan (som behåller ansvaret för insatser som inte har med omställning på arbetsmarknaden att göra). Den nya omställningsmyndigheten skulle, vid sidan om försäkringen, förfoga över programmedel för arbetsmarknadsutbildning, validering, rehabilitering, matchning och andra insatser för att säkerställa ett arbetskraftsutbud som svarar mot efterfrågan. Den sammanhållande strategin för alla dessa insatser skulle vara det ”dragande system” på kompetensförsörjningens område som vi pläderat för ovan.

Utan tvivel handlar det här om en verksamhet som måste tillföras avsevärt mer resurser än som idag står till buds för omställningsinsatser. En möjlig finansieringsväg skulle vara – om vi nu återigen tillåter oss att visionera – en kombination mellan proportionella egenavgifter och en *progressiv arbetsgivaravgift*, där avgiftsskalan avstäms mot de anställdas inkomstnivåer – ju högre lön, desto högre avgift. Motiven för en sådan konstruktion av arbetsgivaravgiften är att understödja en sammanhållen lönebildning på arbetsmarknaden och genom en avgiftslindring stödja arbetsintensiva verksamheter med svagare lönebetalningsförmåga, något som vi ovan argumenterat för att det finns sakliga skäl till.

Till Omställningsmyndigheten kunde därtill knytas en fond som fylls på med överskott av avgiftsintäkter under högkonjunkturer och tas i anspråk under lågkonjunkturer, och på så sätt fungerar som ett kontracykliskt inslag

i ett stabiliseringspolitiskt perspektiv. Arbetsmarknadens parter och politiska företrädare för kommunerna, sjukvården och regionala organ bör ges inflytande över myndighetens lokala och regionala verksamhet i enlighet med de idag starkt underminerade korporativa traditionerna i den svenska modellen. Eftersom det är ett samhällsintresse i denna modell att understödja en hög organisationsgrad på arbetsmarknaden bör avgifterna utformas på ett sätt som uppmuntrar såväl arbetstagare som arbetsgivare att ingå i parternas organisationer.⁸⁰

fotnoter till kapitel 3.

70 En central del av denna tysta avdemokratisering av svenskt samhällsliv är förstas försvagningen av de fackliga organisationerna, ett ämne som emellertid faller utanför ramarna för denna rapport. Denna försvagning är naturligtvis också en del i socialdemokratins kris, även om den spelat förvånansvärt underordnad roll i partiets krisdebatt. Den grundar sig, förutom på Reinfeldt-regeringens antifackliga politik, till stora delar på de allmänna utvecklingsmönster vi studerar i denna rapport: hur de förändrade institutionella ramarna för partsförhållandena som byggts upp i ett tidigare skede inte förmår hantera trycket från strukturomvandlingen i pull-revolutionens spår (fragmentering och segmentering av tidigare sammanhållna löntagarkollektiv osv.). Ett ovanligt tydligt exempel på hur detta tar sig uttryck är fackföreningsrörelsens svårigheter att åstadkomma ordnade förhållanden i de svållande bemannings- och entreprenadverksamheterna. Ytterligare ett förhållande som har fått återverkningar för fackföreningarnas ställning är den försvagning av partsrelationerna som ytterst har sin grund i globaliseringens upplösning av en nationellt formerad ägarmakt. Det finns inte längre någon "Chef för den privata sektorn" att träffa överenskommelser med. Den tidigare starka arbetsgivareparten SAF:s förfall till dagens desorienterade och marginaliserade Svenskt Näringsliv får ses i detta ljus.

71 SCB:s prognoser visar på en gradvis skärpt situation från och med 2015 och framåt. De totala pensionsavgångarna fram till 2025 uppgår till 1,6 miljoner,

vilket betyder 250 000 fler per år än under perioden 1995-2010. Arbetskraftsinvandringen får möjligen en viss modifierande effekt, men mot bakgrund av att arbetskraftsbristen kommer att vara ännu större i stora, centrala EU-länder så ska vi inte vänta alltför mycket av detta. Inom landet kommer bilden att präglas av tilltagande obalans mellan storstadsområdena och övriga regioner, men likväl kommer bristen på arbetskraft att göra sig gällande också i de förra. Av störst betydelse som motverkande faktor är sannolikt möjligheterna att öka arbetslivslängden genom senare pensionsavgångar och tidigare arbetslivsintråde bland de unga.

72 Dagens Industri 2010-11-03.

73 Förslag om att nuvarande lappverk av experimentverksamhet och lyckökeri från privata utbildningsentreprenörer måste ersättas av ett nationellt system avisades på kongressen 2005, ett uttryck för bristen på ens rudimentär insikt i valideringsverksamhetens dynamiska utvecklingsmöjligheter.

74 En sådan låglönelinje är inte bara oacceptabel på grund av dess pris i form av mänsklig misär och sociala klyftor. Den befinner sig inte heller i fas med tiden om man vill rida på strukturomvandlingens våg. I ett flödesrationaliserat arbetsliv med hög grad av specialisering och slimmade arbetsorganisationer med decentraliserat resultatansvar kommer efterfrågan på "lågproduktiv" arbetskraft att förbli begränsad även om lönenivåerna pressas. Som vi påpekat ovan styrs den borgerliga politiken på detta område mera av ambitionen att förse den välbärgade delen av befolkningen med billig servicearbetskraft än av samhällsintresset av ett inkluderande arbetsliv där alla bereds möjlighet att bidra till den produktiva kapaciteten i folkhushållet som helhet.

75 I mer vänsterinriktad debatt finns också en föreställning om att allmänna efterfrågestimulanser skulle lösa problemet - som på många andra områden sprider här den stora tilltron till konjunkturpolitik dimridåer som skymmer de strukturpolitiska perspektiven.

76 En utförligare diskussion om problemen med subventionerade anställningar finns i Nilsson-Nyström: Reformismens möjligheter sid 76 ff, som också diskuterar den skenlösning i form av en "tredje sektor", "övergångsarbetsmarknad" eller "restarbetsmarknad" - kärt barn har många namn - som brukar dyka upp i sammanhanget.

77 Ett förslag om att få möjlighet att inleda en försöksverksamhet utifrån dessa linjer, och på basis av denna analys av "utanförskapet" strukturella orsaker, fördes fram av det socialdemokratiska partidistriktet och LO i Göteborg redan 2004 i en rapport med titeln "Återupprätta arbetslinjen". Liknande tankegångar fördes också fram från arbetarrörelsen i Göteborg i samband med rådslaget efter valnederlaget 2006. Gensvaret har varit obefintligt. Någon trovärdig alter-

nativ lösning med motsvarande inriktning på att påverka efterfrågemönstren i arbetslivet har oss veterligen inte presenterats i socialdemokratin debatt. Ytterligare argumentation för det i texten angivna synsättet finns också i Nilsson & Nyström: *Strukturomvandlingen och trygghetssystemen - samt något om den sociala demokratin moraliska ekonomi* i Arbetarrörelsens Tankesmedjas rapportserie nr 10.

78 Ett visst eldunderstöd för denna utveckling, som även gjort betydande intryck i en del kretsar i arbetarrörelsen, finns i Svante Nycanders bok *Makten över arbetsmarknaden - ett perspektiv på Sveriges 1900-tal*, Stockholm: SNS 2002. I boken och flera andra sammanhang driver han tesen om politisk "icke-inblandning" i arbetslivsfrågorna, och att 1970-talets arbetsrättsliga reformer underminerade de dessförinnan idylliska partsrelationerna på svensk arbetsmarknad. För en kritik av Nycander och ett alternativt synsätt på dessa frågor se Nilsson-Nyström: "Det svenska kollektivavtalssystemet i stöpsleven?", Agoras årsbok *Framtidens kollektivavtal och fackliga samarbete*, red Anna Toursie (2007).

79 *Strukturomvandlingen och trygghetssystemen - samt något om den sociala demokratin moraliska ekonomi*, Arbetarrörelsens Tankesmedjas rapportserie nr 10 (2009).

80 Kompletterande insatser för omställning och arbetsanpassning kan naturligtvis ske genom en utveckling av trygghets- och omställningsavtal mellan parterna.

4. Jämlikhet och strukturomvandling

Lönebildning och skatter

På vilket sätt kommer det demografiska omslaget från överskott till brist på arbetskraft att påverka förutsättningarna för lönebildningen? Inget är givet på förhand.

En betydelsefull faktor i sammanhanget är hur framgångsrikt samhället kan möta det nya läget med en utbudsorienterad strukturpolitik som kan mobilisera och hushålla med arbetskraften på ett rationellt och effektivt sätt. Mindre teknokratiskt kan man säga att det i stor utsträckning handlar om hur väl samhällets institutioner kan öppna för och främja social rörlighet. Vi kan, kanske lite provocerande, kalla det en pull-orienterad strukturpolitik som säkerställer *just in time*-flöden av arbetskraft på samhälls nivå.

Om arbetslivet däremot präglas av låsta positioner och höga barriärer både vertikalt och horisontellt kan trycket på lönebildningen bli starkt. Vi riskerar då en situation där bristen på arbetskraft är stor och kraftigt lönedrivande i vissa sektorer och yrken, samtidigt med att stora grupper står utanför arbetslivet eller är instängda i låsta positioner på arbetsmarknaden.

Att detta är ett i högsta grad verkligt hot i den nära framtiden illustreras av att vi redan i dag, innan det demografiska skiftet har inträffat, som vi redan har nämnt befinner oss i en situation där hälften av arbetsgivarna i privat sektor rapporterar att bristen på arbetssökande med rätt kompetens hämmar företagets tillväxt i konjunkturuppgången, när det finns drygt 400 000 arbetslösa registrerade som arbetssökande vid Arbetsförmedlingen.⁸¹ Det är emellertid inte nog med det. Forskningen pekar på att kanske en tredjedel av de anställda sysselsätts med arbetsuppgifter de är överkvalificerade för, samtidigt som många känner sig inlåsta på arbetsplatser de helst skulle vilja lämna.⁸²

Har vi då med skattepolitiken inrättat reservat på arbetsmarknaden med låga förädlingsvärden, exempelvis för hushållstjänster eller inom restaurangnäringen, förstärks misshushållningen av arbetskraften ytterligare,

vilket i sin tur ökar rekryteringssvårigheter inom andra delar av arbetsmarknaden, med okontrollerade löneglidningar som följd. Det är inte svårt att tänka sig ett scenario där skiftet i befolkningsutvecklingen leder till ett sammanbrott för en sammanhållen lönebildning med kraftigt ökade inkomstskillnader i samhället och allvarligt försämrad konkurrenskraft inom exportsektorn.

Här står således mycket på spel. Man kan tänka sig att arbetsmarknadens parter inför hoten förmår att samla sig och övervinna de tendenser till minskad vilja till samordning som under senare år har märkts på både arbetstgare- och arbetsgivarsidan.⁸³

Samtidigt råder det knappast något tvivel om att arbetsmarknadens parter har försvagats i Sverige, bl.a. genom lägre organisationsgrader på båda sidor. Mycket uppmärksamhet har ägnats åt LO-förbundens tillbakagång under senare år, både genom strukturella förändringar av arbetsmarknaden och genom fallande organisationsgrader till följd av a-kassornas fördyring och försämring. Men frågan är om inte den förändrade positionen för arbetsgivarsidan på central nivå i ett lite längre tidsperspektiv är mer anmärkningsvärd. Man kan jämföra SAF:s starka maktställning inom näringslivet under tidigare decennier med det nuvarande *Svenskt Näringslivs* marginalisering till ett huvudsakligen opinionsbildande uppdrag (som man hanterar på ett så desorienterat sätt att man sätter en dagordning som inte ens har inflytande hos Moderaterna) och stora svårigheter att upprätthålla en enad arbetstgarefront i avtalsrörelserna.

Vi är starkt övertygade om fördelarna med ett äkta kollektivavtalssystem, där det är parterna som i fria förhandlingar och civilrättsliga former anger spelreglerna på arbetsmarknaden och reglerar lönebildningen med eget ansvar för tillsynen av de överenskomna regelverken. Samtidigt kan man resa ett oroligt frågetecken för om parterna numera verkligen har en ställning som gör att man kan fungera som effektiva normbildare på en arbetsmarknad där det demografiska skiftet sätter starka krafter i rörelse.

Det är troligt att motiven för en samordning av lönebildningen stärks för det organiserade arbetsgivareintresset i tider av tilltagande brist på arbetskraft – men kommer enskilda företag att bry sig om detta när konkurrenskraften undergrävs av problem att rekrytera arbetskraft? Här finns en historia av starka maktordningar på arbetsgivarsidan, där organisationerna bestämde över företagen. Är dessa maktordningar intakta i dag eller möjliga att rusta upp på nytt i frånvaron av en nationellt formerad oligarkisk ägarmakt?

Man kan också ställa frågan om enskilda arbetstagare är beredda att i samhällsnyttans och solidaritetens namn hålla tillbaka sina löneanspråk i en tid av allt mer individualiserade lönesättning på en arbetsmarknad som i *delar* blir en säljarens marknad? Under den solidariska lönepolitikens glansår fick Rudolf Meidner spendera åtskillig tid och möda på fackföreningsmöten runt om i landet för att övertyga industriarbetare om den centraliserade samordningens långsiktiga fördelar. I vilken utsträckning finns dessa kollektiva strukturer egentligen kvar idag på en arbetsmarknad som ser helt annorlunda ut?

Som vi påpekade ovan skulle en utbudsorienterad och effektiv strukturpolitik för en rationell arbetskraftsförsörjning lätta på trycket. Men frågan är om det räcker. Vi tror det kan visa sig nödvändigt med en starkare politiskt bestämd institutionell inramning av arbetsmarknaden som *understödjer* parternas normerande roll. Annars finns risker för en lönebildning i okontrollerade former som inte bara leder till starkt ökade inkomstskillnader och ökad ojämlikhet, utan också kan få allvarliga konsekvenser för både den internationella konkurrenskraften och balansen i den inhemska samhällsekonomin.

På annat ställe i denna skrift föreslår vi att arbetsgivaravgifterna till omställningssystemen görs progressiva. Ju skarpare en sådan progressivitet utformas, desto starkare blir den som kraft för en sammanhållen och disciplinerad lönebildning som över tid verkar inkomstutjämnande. Samtidigt innebär omständigheten att progressiviteten betalas av arbetsgivaren och endast har indirekt verkan för den enskilde löntagarens inkomster och beteende, att de suboptimeringar som tröskel- och margineffekter av progressiva inkomstskatter tenderar att leda till i ett samhällsekoniskt perspektiv faktiskt uteblir.

En annan fråga i sammanhanget är att det demografiska skiftet kommer att forcera den regionala obalansen i landet. Det är en stark tendens i dag att den ekonomiska förnyelsen och tillväxten allt mer koncentreras till storstadsregionerna. I dag lever ungefär hälften av landets befolkning i dessa. Prognoser pekar på att det om tio år handlar om 60 procent eller mer. Unga vuxna från hela landet tenderar i allt större utsträckning att söka sig till Stockholms-, Göteborgs- och Malmö-Lundregionerna, samtidigt som det är där som de nya arbetstillfällena främst växer fram.⁸⁴ I stora delar av övriga landet kommer befolkningen att stagnera och koncentreras till äldre.

Avgörande för välståndet och välfärden i landet i dess helhet är att den ekonomiska utvecklingskraften i storstadsregionerna inte hämmas utan tvär-

tom får understöd av den nationella politiken. Det handlar t.ex. om stora investeringar med gemensamma skattemedel i infrastruktur för ökade möjlighet till daglig pendling i utvidgade geografiska omland runt storstäderna, och förbättrade kommunikationsmöjligheter mellan dessa. Men för att inte forcerade regionala skillnader i levnadsvillkor och tillgång till samhällsservice ska väcka politiska reaktioner som lägger band på storstädernas utveckling fordras också en förstärkning av de nationella fördelningssystemen.

I boken *Den sociala demokratins andra århundrade* argumenterade vi för att den kommunala beskattningsrätten i detta perspektiv på sikt inte är förenlig med principen om medborgarnas lika sociala rättigheter.⁸⁵ I delar av landet kommer det demografiska skiftet i förening med fortsatt utflyttning av yngre till storstadsregionerna att leda till att det helt enkelt inte kommer att finnas skatteunderlag nog för att klara vård och omsorg för en åldrande befolkning.

En möjlighet är att utvidga utjämningen i nuvarande skattesystem, men det riskerar att undergräva legitimiteten då den kommunala beskattningsrätten kommer att te sig allt mer skenbar, *samtidigt* som denna beskattningsrätt förblir en realitet i storstädernas välbärgade kranskommuner, där starka skatteunderlag och en segregrande kommunal bostadspolitik säkerställer att dessa förblir reservat med lägre kommunskatter för höginkomsttagare. En bättre lösning skulle vara en enhetlig statlig kommunbidragsskatt, som fördelas till kommuner och landsting efter socioekonomiska och demografiska kriterier, med bibehållet självstyre i budgetprocessen. Att koppla loss intäkterna från kommuners, landstings och regioners territoriella indelning skulle samtidigt öppna för större möjligheter att flexibelt anpassa beställar- och utförarorganisationer för skola, vård och omsorg efter de mycket skiftande lokala och regionala förhållandena vad gäller demografi och befolkningstäthet i olika delar av landet.

Urban agglomeration och ökade inkomstskillnader

Storstädernas tillväxt riskerar att öka ojämlikheten inte bara genom tilltagande regionala obalanser i landet. Det finns ett tydligt samband mellan inkomstklyftorna inom en storstadsregion och storleken på denna – ju större stad, desto större skillnader mellan rika och fattiga. I *Den sociala demokratins andra århundrade* diskuterade vi detta förhållande i ljuset av

den heterogena tjänstesektorns allt mer polariserade struktur och denna sektors ökande andel av sysselsättningen i storstäder.⁸⁶

Ronni Pavan och Nathaniel Baum-Snow har studerat detta i Förenta staterna och funnit att storstädernas näringsstruktur har förändrats avsevärt under de senaste trettio åren. De stora urbana ekonomierna kännetecknas av *agglomeration*, en högre täthet och koncentration som möjliggör högre specialisering, större kunskapsinnehåll, stegrad produktivitet och ökade förädlingsvärden i delar av tjänsteproduktionen. Under senare decennier har det skapat förutsättningar för kraftigt ökade löner och ersättningar för en del. Storstädernas roll som finansiella centra med stora likviditets- och kapitalflöden spelar också roll i sammanhanget. Samtidigt har botten gått ur andra delar av arbetsmarknaden i sektorer för enkla servicetjänster, vilka fått störst utbredning i de allra största städerna.⁸⁷

Pavan och Baum-Snow drar slutsatsen att de starkt ökade inkomstskillnaderna i USA under senare decennier *huvudsakligen* beror på uppkomsten av denna nya storstadsekonomi – och att ojämlikheten forceras av stadstillväxten. Det svenska samhället är i många avseenden annorlunda än det amerikanska, både vad gäller arbetsmarknaden och kapitalmarknaden. Klyftorna är inte lika stora här. Men den strukturomvandlingens dynamik som är i kraft tycks vara densamma, även om framträdelseformerna skiljer sig.

De resonemang om *pull*-samhällets vinnare och förlorare som vi förde ovan i avsnittet *Den övre medelklassens och fattigdomens återkomst* utgår från svenska omständigheter. En jämförelse mellan ginikoefficienterna för Stockholm, Göteborg och Malmö samt riket i dess helhet visar att även i Sverige är inkomstskillnaderna större i storstäderna än i andra delar av landet.⁸⁸

Tabell 2. Ginikoefficient för nettointkomst, befolkning 20 år och äldre

Stockholm	0,406
Malmö	0,361
Göteborg	0,347
Riket	0,335

Källa: SCB

Jämfört med Göteborg torde de större inkomstskillnaderna i Stockholm främst lokaliseras till inkomstskalans övre del, medan den högre inkomstspridningen i Malmö antagligen finner sin förklaring i lägre förvärvsgrad. Även om Göteborg är en större stad än Malmö är arbetsmarknadsområdena ungefär lika stora till folkmängden med en högre grad av regionförtätning i sydvästra Skåne. Det finns skäl att anta att fortsatt befolkningskoncentration till storstäderna med växande omland kommer att forcera den ojämlikhet som alstras av agglomerationen – om det inte finns motverkande krafter. Vi ser här ytterligare ett starkt argument för progressiva arbetsgivaravgifter med en stegring av avgiftsuttaget som effektivt dämpar tendenserna till ökad lönespridning.

Givet en sådan institutionell inramning som vi ofullständigt skisserar här och på andra ställen i denna skrift, så finns det möjligheter att i ett läge av tilltagande arbetskraftsbrister forma strukturomvandlingen till en kraft för ökad jämlikhet, samhällsgemenskap och individuell frihet – samtidigt som den internationella konkurrenskraften och tillväxten stärks. Men om marknadskrafterna får verka spontant och i anarkistiska former gynna än det ena, än det andra särintresset, finns stora risker för att ökade klyftor, uppsprickande samhällsgemenskap och irrationella politiska reaktioner också leder till raserad internationell konkurrenskraft.

Uppgiften för arbetarrörelsen och socialdemokratin är inte bara att förena djup sakkunskap med reformistisk fantasi för att utforma en social ingenjörskonst som kan återupprätta samhällsgemenskapen i denna globaliserade tid, utan också ställa det politiska valet på ett sätt som hos människor inger idén och känslan av en bred, folklig intressegemenskap i vårt land som i demokratiska former kan bära upp förverkligandet av denna sociala ingenjörskonst.

Vi talar här om en intressegemenskap som omfattar samhällsutvecklingen som helhet, och där denna helhet förstås som något mer än summan av enskilda egenintressen – en intressegemenskap vuxen ur föreställningar om ”det goda samhället”. Ett alltmer traumatiskt fenomen i dagens samhälle är att människor får allt svårare att väga samman sina privata intressen och strävanden med vad de värderar som en önskvärd samhällsutveckling. De ser sig tvingade att i sitt privata liv – exempelvis när det gäller val av skola till barnen – främja en utveckling av samhället som helhet – en alltmer ojämlig, socialt segregerad skola – som de egentligen inte anser önskvärd, eller till och med fruktar. De uppmuntras att betrakta politik som ett instrument för egennyttan (”hur mycket tjänar du på den nya budgeten?”) sam-

tidigt som de ropar efter en politik som har det gemensamma, hela samhällets långsiktiga utveckling, högst uppe på dagordningen. De ser sig i sitt dagliga liv avlägsna sig längre och längre från ”sina bästa stämningars längtan”, för att citera Hjalmar Branting.

Också en diskussion om detta dilemma, och om den ideologiska grunden till socialdemokratins föreställningar om ”det goda samhället”, hör till vårt ämne och vår analys av grunderna för en strukturreformistisk politik på medellång sikt.

Strukturanalys och politisk filosofi

Löne- och skattefrågor är kanske de områden där man mest in på livet konfronteras med vad som brukar betecknas som socialdemokratins själ – dess ideologiska värderingar kring begrepp som rättvisa, jämlikhet och solidaritet. Ur den synpunkten kan möjligen vår inledande diskussion om dessa frågor förefalla en smula själlös, men vi påminner om det vi skrev inledningsvis: politik är det möjligas konst. Att bara i predikoton upprepa och måla ut några ”eviga värden” utan att undersöka de materiella förutsättningarna för hur dessa värden ska kunna förverkligas från tid till tid kan visserligen vara meningsfullt som del i kulturkampen i samhället, eller uppbyggligt för att mobilisera redan övertygade anhängare.⁸⁹ Men det förmår inte rida spärr mot en strukturell utveckling som på så sätt som skett de senaste decennierna styr samhället i motsatt riktning. I en sådan utveckling riskerar arbetarrörelsen att drabbas av samma öde som kyrkan. De värden man vill försvara kommer alltmer att förvandlas till ett ritualmässigt upprepat tomt skal som småningom är dömt att vittra sönder av sig självt. Är inte detta just vad vi sett ske med jämlikhetsidéerna sedan 1970-talet? Socialdemokratins uppslutning kring dessa idéer har mer och mer antagit karaktären av rituella trosbekännelser, blandade med frustrerade klagosånger över världens syndfullhet.

Vi skulle vilja gå ett steg till. Även om det låter som att svära i kyrkan vill vi hävda att själva *innebörden* i de föregivet eviga värden vi talar om också måste påverkas då samhället genomgår en sådan fasförskjutning som vi upplever idag. Då problematiseras nämligen föreställningar man tidigare tagit för givna. Man tvingas tänka ett varv till. Aspekter som tidigare varit centrala förskjuts i bakgrunden och medan nya innebörder blottläggs och nya möjligheter att röra sig mot målet öppnar sig.

Vi skulle på det sättet vilja tänka ett varv till kring två grundläggande ideologiska värdefrågor vad gäller rättvisa och jämlikhet som vi menar aktualiseras idag, och där vi menar att socialdemokratiens förhållningssätt måste fördjupas.

Den första frågan handlar om hur man ska positionera sig på ett alltmer omstritt område – *det mellan prestationsbaserad rättvisa och behovsbaserad solidaritet*. Mycket av de ideologiska underströmmarna i dagens politiska retorik rör sig just på detta minerade fält, vare sig det handlar om Reinfeldts tal om arbetare mot bidragstagare, eller socialdemokratiska röster som prövar det gamla slagordet ”*Gör din plikt – kräv din rätt*”.

Den andra frågan anknuter till de inledande resonemangen på detta avsnitt, där vi skrev om *ökad social rörlighet* som den centrala kraftkällan för *ökad jämlikhet* i kapitalismens nuvarande utvecklingsfas. Om vi nu bekänner oss till jämlikhet som ett grundläggande värde i ett gott samhälle måste vi ställa oss frågan: jämlikhet ifråga om vad? Vad är det som ska omfördelas? Vilka mekanismer är centrala för en utveckling mot ökad eller minskad jämlikhet? Som vi ska se är inte svaret på de frågorna lika självklara som vi gärna tror.

Självvägarskapets lika rätt ⁹⁰

Den borgerligt-liberala traditionens föreställningar om allas lika rätt bottnar i den engelska 1600-talsfilosofen John Lockes idé om *självvägarskap*. I tidens anda tog han sin utgångspunkt i ett föreställt ”naturtillstånd” där samhället uppstod genom någon form av överenskommelse mellan människorna – ett ”sammällskontrakt”. I detta naturtillstånd var naturen och dess resurser en gemensam tillgång. Bara en sak ”ägde” var och en exklusivt själv – den egna kroppen och dess förmågor.

Men olika människor använder ju sin kropps förmågor på olika sätt, samtidigt som naturen inte kan bli en resurs för mänskligt liv utan att den bearbetas – genom *arbetet*. Då människor genom sitt arbete förädlar naturen förlorar den karaktären av något gemensamt. Den blir *privategendom*. Att människan äger sin kropp betyder att också det hon åstadkommer med denna kropp införlivas med självvägarskapets okränkbara rättigheter. Ägaren måste få lika full förfoganderätt över sin arbetsprodukt som över sig själv. Detta var en revolutionerande tanke i förhållande till den feodala uppfattningen att du föds till din plats i en orubblig hierarki. En ny värld öppnade sig med frihet för individen att förändra sin ställning beroende på talang,

ansträngning och ambition. Ingen övermakt i samhället ska kunna beröva dig det du på det sättet erövrar som ditt.

Men på samma gång öppnade sig en annan moralisk logik när det gäller föreställningarna om rättvisa och jämlikhet. Nu blir varje ojämlikhet som uppstår genom *arbetet* legitim och förenlig med alla människors lika rätt – *förtjänstprincipen*. Ett problem med detta som vi omedelbart kan se idag (eller i alla fall borde kunna se!) är förstås att avgränsa vad som tillkommit genom just *din* förtjänst. Att Locke så självklart kunde göra troligt att arbetet är en individuell prestation, och arbetsresultatet en enskilds verk hade samband med att han levde i en tid dominerad av självständiga småproducenter som bytte varor på en begränsad marknad, ett samhälle med outvecklad arbetsfördelning och obetydligt lönearbete.

Men även på detta problem fanns en lösning som fick en särskild betydelse hos Lockes efterföljare på den ekonomiska liberalismens område. Till självägarskapet fogades sålunda vars och ens rätt att använda sin egendom – såväl sina förmågor som materiella föremål – som bytesobjekt mot andras egendom. Mer eller mindre ofördelaktiga byten är naturligtvis ytterligare en källa till ojämlikhet, men även den är legitim förutsatt att bytet sker i frivilliga kontrakt på en fri marknad.⁹¹ Till förtjänstprincipen hör alltså ett särskilt sätt att uppfatta fördelningssystemet i samhället, där bytet och byteskontraktet spelar en central roll vid sidan om arbetet, och där föreställningar om en harmoniskt balanserad marknad präglad av symmetriska makrelationer mellan säljare och köpare har en ideologisk klangbotten som sällan eller aldrig skymtar fram i den ekonomiska liberalismens förment vetenskapliga modellbyggen.

Socialismen och förtjänstprincipen

Den sociala bakgrunden i enkel varuproduktion med begränsad arbetsfördelning delade liberalismens pionjärer med den tidiga socialismens, baserade framförallt i hantverkarmiljö. Det betydde att också de senare tenderade att i viktiga avseenden röra sig inom samma ”självägarskapets” moraliska logik.

Den tidiga arbetarrörelsens formulering av fördelningsfrågorna var helt fokuserad på konflikten mellan arbetare och kapitalägare. Orättvisornas rot var exploateringen i produktionen – det faktum att arbetaren berövades en del av arbetsprodukten. Med denna utgångspunkt formulerades den tidiga

socialismens rättvisetanke i ordalag som väldigt mycket liknar Lockes: *Arbetaren måste tillförsäkras det fulla värdet av sitt arbete*. Vars och ens arbetsinsats skall vara den samhälleliga fördelningens måttstock. Skillnaden var att i socialisternas ögon levde inte kapitalismen upp till ett sådant rättviseseideal. Genom sin makt över produktionsmedlen och den beroendeställning som detta innebar för arbetaren, kunde kapitalisten beröva arbetarna en del av det som rätteligen tillkom dem. Prestationsprincipen var riktig, men dess *tillämpning* i det kapitalistiska samhället var således orättfärdig.

Också andra sidor av självägarskapsidén levde stark i den tidiga arbetarrörelsen. Den formulerades vanligen i en slags socialistisk kulturkritik mot hur det kapitalistiska lönearbetet raserade grunden för ett värdigt liv. Det underförstådda ideal som föresvävade de tidiga socialisterna var den självständiga hantverkaren, som kontrollerade såväl produktion som produkt och värnade sitt oberoende. Denna självständiga kontroll över arbete och liv berövades lönearbetaren. Om rättvisan hindrades av exploatering, så hindrades självägarskapet av vad Marx med en term lånad från Hegel kallade ”alienationen”, där arbetaren blev främmande för sitt arbete och dess resultat. Kollektivistiska ideal om gemensam kamp för socialismen samsades här med drömmar om den individuella autonomi som skulle förverkligas där, i ett samhälle befriat från arbetsfördelningens tvång och andra institutionella beroendeförhållanden.⁹²

Men annars hittar vi inte många rader om vare sig rättvisa eller jämlik fördelning hos Marx. Han höll strängt och stint sin blick riktad mot de objektiva, materiella krafter som formar samhället och historien, i vars ljus moralfrågor framstår som illusoriska ytfenomen – han menade således att alla dessa moraliska fördelningsfrågor skulle upplösas i det framtida socialistiska samhälle där produktivitetens utvecklingen skulle öppna för ett samhälle befriat från knapphet.⁹³

Socialistisk kritik mot den borgerliga rätten

Marxismens historiserande försök att undkomma rättvise- och jämlikhetsfrågornas moraliska dimensioner kunde emellertid knappast tillfredsställa en rörelse som stod mitt uppe i kampen för brödet. Här ställdes arbetarrörelsen tämligen omedelbart inför problem som underminerade förtjänstprincipen. Principen om alla människors lika rätt måste omsättas här och nu i en uni-

versalisering av rätten till samhällets omsorg och till resurser att tillfredsställa grundläggande behov, behov som dessutom skulle utvecklas och förfinas allteftersom samhället utvecklades. Man gick ju mot ett samhälle där, för att citera Gustaf Möller, ”bara det bästa är gott nog åt folket”.

Här stod man inför ett dilemma om man ville hålla fast vid arbete/förtjänst som måttstock för fördelningen: det var inte de mest produktiva som hade de största behoven. Det kunde rentav förhålla sig tvärtom.

Samtidigt hade den borgerliga rättens fördelningslogik att konfrontera en alltmer utvecklad och komplex marknadsekonomi. Det sociala landskapet av självständiga småproducenter inbegripna i en mycket begränsad ekonomisk bytesprocess hade givit vika för en kapitalistisk storproduktion. Arbetarrörelsens genombrott sammanföll med en strukturomvandling årtiondena före första världskriget som har starka likheter med dagens globalisering. Socialisterna mötte en ny värld, där den enskildes arbete var infogat i en mer och mer utvecklad arbetsfördelning. Individens plats i denna arbetsfördelning styrdes av anonyma marknadskrafter. Möjligheterna till överblick, kontroll och valalternativ, och därmed graden av frihet, var beroende av faktorer bortom den enskildes makt, framförallt då av vilken marknadsstyrka den enskilde och/eller den grupp vederbörande tillhör besatt. Hur skulle man kunna fastställa ”belöning efter förtjänst/prestation” i ett sådant samhälle?

Lockes idé om självägarskap styrde blicken mot den individuella friheten och den autonoma, skapande emancipationens ideal. Arbetarklassens situation under den utvecklade kapitalismen kastade däremot strålkastarljuset mot den enskildes *beroende av andra* och av samhällets institutionella ordning. Istället för individens frihet och rationella val ställdes *människors sårbarhet och utsatthet för krafter hon inte kan kontrollera och styra* i centrum. I 1900-talets arbetarrörelse utvecklades därför en argumentationslinje som inte bara underminerade värderingen av arbetet som ensam måttstock för fördelningen. Gradvis formades en kritik av den liberala självägarskapsidén som öppnade mot en helt annan moralisk logik.

Socialisterna pekade sålunda på hur det liberala rättviseidealet bortser från sådana individuella skillnader i talang och begåvning som bestäms av biologiskt och socialt arv och olikheter i individers livs- och familje- och hälsotillstånd som ingen begåvning, flit eller ambition i världen rår på. Ju mer arbetsfördelningen utvecklas i samhället desto mindre är människors arbetsresultat beroende av den enskildes insatser.

I vilken grad människors ambitioner, talanger och förmågor kommer till sin rätt i form av produktiva prestationer beror ju också på om de är efterfrågade på arbetsmarknaden. Marknadspositionen utgör i sin tur en maktposition utifrån vilken man kan påverka spelets regler vad gäller vilka prestationer som ska belönas och vilka som ska ignoreras i fördelningen av samhällets rikedomar. På så sätt formas dominansförhållanden som ackumuleras över tid och infogas i en ojämlig institutionell ordning i samhället. Slutligen har prestationsprincipen i praktiken alltid visat sig bortse från sådana arbetsinsatser som inte marknadsförs. Det betyder att större delen av det reproduktiva arbetet i stort sett varit mer eller mindre frånvarande i såväl liberalismens som socialismens rättvisediskussioner.⁹⁵

På punkt efter punkt handlar dessa invändningar om att framhäva hur individen lever invävd i ett tätt nät av beroendeförhållanden. Inför vidden och betydelsen av detta nät framstår prestationsprincipen som alltmer ihålig. Den bortser från det faktum att vissa människor gynnas medan andra missgynnas av omständigheter de inte råder över. Historiska och biologiska faktorer, ren tur och de rätta valen i situationer som olika människor har olika förutsättningar att kontrollera spelar en avgörande roll för hur social framgång och misslyckande, rikedom och fattigdom fördelas i samhället.

Sådana insikter – i dag som bekant i förfärande grad bortglömda – låg till grund för att det i arbetarrörelsen växte fram en *solidaritets-* eller *behovsprincip* som vetter mot en helt annan moralisk logik än självägarskapets, och mot ett fördelningssystem där människor kan göra legitima anspråk på resurser såsom sociala *rättigheter* som tillkommer dem som *medborgare* – oberoende av vars och ens ”prestation” och hur den mäts och värderas i varje givet läge.

Mellan prestationsbaserad rättvisa och behovsbaserad solidaritet

Resultatet av denna konfrontation blev emellertid inte att solidaritetsprincipen ”besegrade” liberalismens och den tidiga socialismens prestationsprincip inom arbetarrörelsen. Det är inte så epokala idéskiften går till. Prestationsprincipen – ”arbetets frukter till de arbetande” – levde kvar både i arbetarnas spontana tankevärld och i rörelsens vägval i facklig kamp och välfärdspolitik. Vad det kom att handla om i socialdemokratins praxis var en slags ideologisk-moralisk kompromiss där solidaritetsprincipens infly-

tande gradvis växte allteftersom välfärdssamhället byggdes ut och alltmer jämlika maktrelationer utvecklades mellan arbete och kapital på arbetsmarknaden. Denna *utvecklingsriktning* blev en central del av det reformistiska perspektivet på "vägen mot socialismen".

Som begreppet "solidaritet" i allmänhet uppfattas och används idag handlar det nästan alltid om en förpliktelse "de starka" i samhället har att "stödja de svaga".⁹⁶ Det traditionella socialdemokratiska solidaritetsbegreppet må stödja sådana moraliska val, men handlar i grunden om något annat: medvetenheten om hur vi är beroende av varandra, och hur vi i den meningen *delar ett gemensamt öde*. Här befinner sig de moraliska värderingarna i en ständigt pågående dialog med en materialistisk analys av samhällsutvecklingen och dess krav. Den samtidigt moraliska och politiska utmaningen handlar om att *utveckla fördelningssystemet i takt med produktionssystemets förändringar* och den dialektik mellan produktionens församhälleligande och den privata tillgången som präglar dessa förändringar.

Prestationsprincipen för rättvis fördelning bygger som sagt på att man försöker etablera ett ekvivalent bytesförhållande mellan den enskildes arbetsinsats och motsvarande anspråk på "belöning". Men ett karaktäristiskt drag i det kapitalistiska samhällets utveckling är att specifika samband mellan arbetsinsatser och produktvärden mer och mer upplöses i en alltmer komplex arbetsfördelning där den ene är beroende av den andre i praktiskt taget oöverskådliga nätverk av ömsesidiga bytesförhållanden. Den rikedomsalstrande förmågan i ett samhälle bestäms mindre och mindre av prestationerna i enskilda verksamheter isolerat (och ännu mindre av de enskilda individernas insatser i dessa verksamheter), och mer och mer av den samlade förmågan hos *samhällsorganisationen som helhet*. Ur denna samlade förmåga hämtar den enskilde en stor del av sina kapaciteter, kompetenser och sin produktivitet.

I den mån man överhuvudtaget bör fasthålla vid någon form av bytesdiskurs skulle man kunna säga att hans/hennes arbete lika gärna kan betraktas som ett sätt att *återgälda* samhällets gåvor som en in-teckning i den ena eller andra formen av "belöning". Men egentligen pekar utvecklingen mot att hela bytesmetaforiken är på väg att bli djupt missvisande. Var och en bidrar med sitt lilla saltkorn att kokas ner i den stora samhällssoppa. När det sedan väl ska ätas, och var och en tilldelas sin släng av slevan, verkar det ganska korkat att i rättvisans namn leta efter just den skvätten som jag har saltat. Men just så korkat resonerar vi ofta vare sig det gäller löner, skatter eller socialförsäkringssystem. Det är ett uttryck för hur vi bär med oss en indi-

viduellt prestationsbaserad rättvisepufffattning med rötter i ett förflutet samhälle där bytesprocessen och arbetsfördelningen ännu befann sig i ett utvecklade stadium.⁹⁷

På så sätt kan man säga att arbetarrörelsen inte bara hade moraliska poäng i sin kritik av den borgerliga rätten. När man reste en solidaritets- och behovsprincip som ett mer och mer nödvändigt komplement och en motvikt mot den borgerliga rätten med dess hänvisning till verkliga eller inbillade individuella prestationer kunde man också hänvisa till samhällsekonomiska realiteter.⁹⁸

Vi skrev ”komplement” och ”motvikt” – inte alternativ. I den bild man gjorde sig av en samhällsutveckling ”i socialistisk riktning” så ingick visserligen en föreställning om en önskvärd utvecklingsriktning mot ett gradvis utvidgat utrymme för solidaritetsprincipen på förtjänstprincipens bekostnad – om man så vill en slags moralfilosofisk spegelbild av motsvarande blandekonomiska perspektiv på kapitalismens utveckling som helhet. Men det handlade likväl nödvändigtvis om en blandning, dvs delar av det tankegodt som socialismen delar med liberalismen har förblivit levande i den reformistiska arbetarrörelsens värdegrund. Mina förmågor – oavsett om de i viss mening är en produkt av samhället, av andras arbete – är ändå till syvende og sidst mina, något bara jag förfogar över och har ett ansvar för, och som ingen annan utan vidare kan göra anspråk på. Det betyder att prestationsprincipen, och därmed ett visst utrymme för att olika former av incitamentssystem, bortsett från nyttoaspekter även äger en viss moralisk legitimitet, och som sådan har haft en fortsatt plats i socialdemokratins föreställningar om jämlikhet och rättvisa.

Resultatet är att *två olika slags moralisk logik* satt sin prägel på socialdemokratins debatt och praktik under 1900-talet, något som inte kan undgå att påverka det ambivalenta sätt varpå man idag konfronterar ”de nya moderaternas” prestationsbaserade rättviseretorik.

Solidaritet, förtjänst och incitament

Också idéerna om arbetet som källan till värde har fortsatt att påverka socialdemokratien, om än på delvis annorlunda sätt än i marxismens ekonomiska teorier. Även om det blivit omöjligt att spåra värdets källa till specifika verksamheter och arbetsinsatser kvarstår faktum att samhällets förmåga att mobilisera, utveckla och effektivt fördela människors arbetskraft,

deras förmågor och engagemang förblir avgörande för både välbefinnande och välfärd. Det må vara att övervinnandet av materiell knapphet, som Marx trodde, inte kan upphäva fördelningskonflikter. Men ingen kan blunda för att den samlade rikedomssalstrande förmågan i samhället har en avgörande betydelse för möjligheten att *mildra* sådana konflikter. Till denna förmåga måste var och en bidra efter förmåga – det är, om man så vill, den moraliska appellen hos socialdemokratins strävan efter full sysselsättning, och innebörden i det första ledet i budordet ”Gör din plikt – kräv din rätt”.

I 1920-talets reformistiska förnyelseprocess konstaterade socialdemokratiet att en jämnare fördelning av den existerande kakan inte räcker. Arbetarrörelsen måste ha en politik för hur samhället ska kunna skapa en större kaka att dela. Man utvecklade en politik för produktivitet utveckling, produktions- och strukturrationalisering som syftade att driva på den kapitalistiska dynamiken utöver vad marknadskrafterna förmådde prestera av egen kraft. Detta betydde flera svåra dilemman. Konsekvensen var ju att arbetarna i ökande grad måste underkasta sig en rationaliseringsprocess som ointetgjorde gamla drömmar om individuell autonomi baserad på egenkontroll över arbete och socialt liv.⁹⁹ Mycket av mellankrigstidens debatt om rationalisering och planhushållning, och än mer efterkrigsperiodens Rehn-Meidnerska modell, handlade om hur man skulle kunna öka takten och verkningkraften i den kapitalistiska konkurrensens ”skapande förstörelse” av föråldrade produktionsformer och levnadsmönster. Också detta betydde svåra moraliska dilemman.

”Produktivitetsstrategin” var tveeggad i moralfilosofiskt perspektiv. *Å ena sidan* underströk inriktningen på en forcerad strukturomvandling solidaritetstänkens vikt. De som tog stötarna av omställningen av arbete och livsformer var ju sällan desamma som inhöstade frukterna. Den moraliska slutsatsen av detta borde vara att strukturomvandlingens överförings- och produktivitetsvinster inte bara skall tillgodoräknas dem som arbetar i de nya, mer avancerade och högförädlade näringarna. Dessa vinster är ju lika mycket en frukt av de påfrestningar och det lidande som de utsätts för som levtt av de lågproduktiva näringar som slås ut. En sådan rättvisefråga kan inte lösas utifrån en fördelningsprincip som formulerades i termer av ”arbetets frukter till de arbetande”.

Å andra sidan kan man inte blunda för att en politik där man så att säga vill ”rida på marknadskrafterna” på det sätt som socialdemokratiet ville göra, tenderar att förstärka prestationsprincipen och undergräva solidariteten. Marknadskrafterna bygger till sin karaktär på konkurrens och befrämjar en

utveckling med vinnare och förlorare, marknadsstarka och marknadssvaga grupper, och allt större skillnader dem emellan. Att motverka denna marknadsdynamik fordrar en mycket avancerad social ingenjörskonst. Rehn-Meidnermodellens vackert konstruerade balansering av löne-, arbetsmarknads- och finanspolitik var ett försök att lösa den ekvationen, liksom naturligtvis hela det system av omfördelande skatter, avgifter subventioner och socialförsäkringar som gradvis formade den svenska välfärdsmodellen.

Om denna modell i någon mån lyckades med det konststycket under 1950- och 60-talen torde det vara ostridigt att de senaste decennierna utgör ett misslyckande. Mer och mer har socialdemokratin solidaritetsprinciper konfronterats med *incitamentsproblemet* – det komplicerade sociala, kulturella och institutionella sammanhang som påverkar människors möjligheter att bruka och utveckla sina kapaciteter i arbetet. Och mer och mer har man återfallit på lösningar där solidaritetsmoralen undergrävs till förmån för ett ökat spelrum för prestationsprincipen.

Vad socialdemokratin brottas med här – att förena prestations- och solidaritetsprincipen i en rimlig kompromiss – är att åstadkomma något av en tulipanaros: en politik som förmår *minska marknadskrafternas sociala verkningsgrad utan att reducera deras produktiva dynamik*. Där är det viktigt att se – inte minst i dagens politiska kraftmätning – att denna utmaning inte bara är en fråga om avancerad social ingenjörskonst. Det handlar också om *den moraliska ordningen* i samhället.

Moralisk ordning och social ingenjörskonst

Vi har i andra sammanhang efterlyst en förnyelse av den sociala ingenjörskonstens traditioner i socialdemokratin.¹⁰⁰ Vad vi då avsåg var en politisk arbetsmetod där forskningsbaserad kunskap och folkrörelsebaserade politiska reformvisioner förenades, och där socialdemokratin mobiliserade en bred samling av sakkunskap och analytiska förmågor med förankring såväl i vetenskapssamhället som i den egna rörelsen för att hantera viktiga samhällsproblem.

När vi i dag reser uppgiften att förnya dessa traditioner gör vi det med en av historiska erfarenheter vunnit insikt i den sociala ingenjörskonstens be-

gränsningar. Utan tvivel är det så – och det är innebörden i de återkommande hänvisningarna ovan till behovet av ”ett nytt institutionellt ramverk” – att den institutionella ordningen i samhället på ett avgörande sätt påverkar människors handlingsutrymme och handlingsalternativ i samhället. Institutionerna främjar eller motverkar det ena eller andra sättet att leva och arbeta. De etablerar ”fakta på marken” (för att låna ett uttryck som brukar användas för att beskriva Israels strategi för att säkra fortsatt ockupationspolitik).

Ett bekant exempel är föreställningen om *Homo economicus* – den psykologiska karikatyrteckning som framställer individuella nyttokalkyler som den enda drivkraften för mänskligt handlande. Om man systematiskt genom den institutionella ordningen i samhället försätter människor i situationer där de måste göra det slaget av kalkyler – om man formar ett samhällsliv helt igenom präglad av ekonomiskt kalkylerande – så *skapar* man i viss mån en *Homo economicus*. Ingen kan väl undgå att ha sett denna mekanism i verksamhet under de senaste decennierna. Omvänt: solidariska institutioner kan på motsvarande sätt, genom ”fakta på marken”, skapa en mer solidariskt sinnad människa, något vi också sett, inte minst i den sega spårbundenhet som präglar den svenska folkmajoritetens deklarerade uppslutning kring en generell, skattefinansierad välfärd (och den moraliska vända detta betytt då den konfronteras med förändrad institutionell ordning som underblåser en *Homo economicus*-attityd).

I den sociala ingenjörskonstens traditioner som de faktiskt utvecklades i Sverige växte det fram föreställningar som gick ett steg till. Man började tro att det skulle vara möjligt att i förväg, genom institutionernas utformning, ”lägga livet till rätta”. Att rättvisa och jämlikhet på så sätt skulle kunna vara en egenskap hos själva institutionerna, inte en levande kraft i det samhällsliv där de är sjösetta – *institutionell fundamentalism*, för att låna ett uttryck från Amartya Sen.¹⁰¹ Det fanns länge starka motkrafter mot sådana synsätt genom socialdemokratin karaktär av folkrörelse och dess ledande politikers förankring där. Men sådana motkrafter har ju som bekant försvagats en del under resans gång. Hur en institutionell fundamentalism lever i delar av partiet idag kan man se i det slag av ”försvar av systemen” som exempelvis länge blockerat en kreativ diskussion om socialförsäkringssystemet.

Om man vill undvika institutionell fundamentalism måste man hålla i minnet att den institutionella ramen måste formas utifrån en realistisk uppskattning av människors beteendemönster, vanor och attityder – kort sagt av vad människor kan väntas göra med den institutionella ordning man vill inrätta. En viktig insikt där är att en del människor har mer makt och infly-

tande än andra över hur en viss institutionell ordning påverkas när den sjösätts i samhällelig praxis. Det finns exempelvis förvisso en familjelagstiftning i samhället, men det finns också en familjemoral som i vissa stycken, som arbetsfördelningen mellan könen, kan underminera en beslutad institutionell ordning.

När det gäller att främja solidaritetsmoralens insikt i människors inbördes beroendeförhållanden och det slag av gruppnormer som befordrar gemensamt ansvarstagande för helheten så räcker inte den institutionella ramen till. Att reformera samhället genom förändringar i regelverk och myndigheter handlar inte så mycket om att enbart åstadkomma ett *tillstånd*. Det gäller att starta en *process* som lever och verkar från dag till dag i människors sociala liv.

En annan sak som den institutionella fundamentalismen är blind för är att institutionella förändringar rymmer en diabolisk mekanism som gör att de till slut kan slå knut på sig själva. Institutioner har nämligen den egenskapen att de i viss mån befriar människor från att göra moraliska val. Det riskerar att öppnas en slags moraliska frizoner i samhället, där de moraliska principer institutionerna en gång tillkommit för att främja undermineras. Hur detta går till har vi sett en hel del konsekvenser av när det generella välfärdssamhället undermineras genom skattefusk, felutnyttjande av socialförsäkringarna, eller för den delen den urgröning av den sociala gemenskapen som sker när vi står passiva inför sociala problem med hänvisning till att det får "samhället" ta hand om.

Dessa olika sidor av den sociala ingenjörskonstens tendens mot institutionell fundamentalism pekar alla på samma sak, nämligen betydelsen av vad vi ovan kallade *den moraliska ordningen* i samhället. När vi talar om systemskifte i den svenska välfärdsmodellen kommer oftast denna moraliska dimension i skymundan. Men det är inte minst här som slaget står om framtiden för denna modell. Det slaget inleddes redan under socialdemokratins 80- och 90-tal. Regeringsskiftet 2006 och de systemskiftesingrepp på skatte- och socialförsäkringsområdet som regeringen Reinfeldt omedelbart genomförde betydde en upptrappning. När vi i dag befinner oss i dess andra mandatperiod håller det på att etableras nya "fakta på marken" i samhället som sätter välfärdssamhällets moraliska motståndskraft på svåra prov.

Den politiska högerens moraliska ekonomi

Ett utmärkande drag för den nyliberala epokens fysionomi har varit hur frihet ställts i motsats till beroende på ett moraliserande sätt som saknar motstycke sedan 1800-talets borgerliga fattigvårdsdebatt med dess tal om ”värdiga” och ”ovärdiga” fattiga. Det allmänna mänskliga predikamentet att befinna sig i ett beroendeförhållande gentemot andra har försetts med en omyndighetsstämpel. Att vara beroende och ”hjälplos” utmålas som något fundamentalt onaturligt för en vuxen människa. En normalt funtad, moraliskt frisk person är ”fri”.

Detta synsätt har legat till grund för det socialpolitiska skifte som brukar sammanfattas i parollen *From Welfare to Workfare*, med innebörden att du måste *förtjäna* samhällets hjälp, och du bör bara få del av denna hjälp i paritet med vad du presterar, varvid förtjänst och prestation är liktydigt med marknadsavlönat arbete.¹⁰² Den oberoende, och därmed myndiga, fullvärdiga medborgaren är den som förvärvsarbetar. När moderaterna i detta perspektiv fiskat upp det ursprungligen socialdemokratiska begreppet ”arbetslinjen” har de givit det just en sådan moraliserande innebörd.

Att arbetsoförmåga/arbetslöshet är lika med beroende är naturligtvis i viss mening självklart. Men alla de sätt varpå också den som arbetar för sin försörjning är beroende är inte lika lätt att se. För att saluföra sin förtjänstfilosofi har nyliberalismen laddat upp bilden av den oberoende individen som *ideal*, och allt eftersom man nått framgång med det budskapet har det individuella oberoendet som *illusion* brett ut sig. Solidaritetstankens insikter i de reella beroendeförhållanden som det moderna samhället väver in oss alla i har försvagats.

Det finns en historisk och sociologisk grogrund för detta. Ett karaktäristiskt drag hos de beroendeformer som utvecklats i det moderna samhället är att de är *opersonliga*. De otaliga människor vi är beroende av för att kunna leva ett värdigt liv i samhället är ansiktslösa för oss. Vi har ingen personlig relation till dem. Om vi tänker efter ordentligt kan vi räkna upp åtminstone några av de *funktioner* som vi inte kan klara oss utan. Men det hindrar inte att *bärarna* av dessa funktioner mestadels blir mer eller mindre anonyma. Beroendeförhållandena får därmed en lite abstrakt och svårgripbar karaktär. Vi vet om dem, vi har lärt oss att lita på dem, för annars vore tillvaron outhärdligt osäker. Men just denna blinda, inlärd tillit till det moderna samhällets opersonliga sociala infrastruktur underblåser i sin tur illusionen av individuellt oberoende. Beroendeförhållandenas alltmer universella, samhälleliga karaktär får den enskilde att tro att han/hon är oberoende.

Medelklassens växande specifika vikt i samhället skapar också en klassmässig grund för den växande tilltron till den oberoende individen och den förtjänstprincip som den befordrar. Ingenstans lever väl de gamla borgerliga dygderna flit och sparsamhet starkare än här, kombinerade med en meritokratisk vision av ett samhälle där var och en måste göra sig *förtjänt* av sin plats i samhället. Här odlas just den prestationsbaserade självkänsla och den ”begåvningskult” som befordrar illusionen av individuellt oberoende. Det senaste decenniets strukturomvandling har givit medelklassen en större andel av reallönestegringarna än arbetarna. Men som vi varit inne på ovan, deras otrygghet har ökat mer, relativt sett. Ur välfärdspolitisk synvinkel betyder det att medelklassen fått *ett ökat behov av sociala trygghetslösningar*, men samtidigt *ett ökat utrymme för att tillfredsställa detta behov på privat väg*. Här har moderaterna fått nya strängar att spela på när de legitimerar en underminering av de generella välfärdssystemen med argumentet att de vill stärka ”de arbetandes”, de ”förtjäntas” ställning gentemot, jämfört ”bidragstagarnas”, de ”oförtjäntas”.¹⁰⁴

Socialdemokratins deterministiska arv och den moraliska ordningen

I slaget om den moraliska ordningen hämmas arbetarrörelsen inte bara av institutionell fundamentalism utan också av ett historiematerialistiskt arv. I rörelsens barndom tecknades socialismen mera som en *historisk* nödvändighet på grund av kapitalismens tillkortakommanden som ekonomiskt system, än som en *moralisk* utmaning inför sociala orättvisor och perverterande drivkrafter för mänskligt handlande. Socialdemokratins första brytning med detta deterministiska arv på 20-talet var i väsentliga avseenden ofullständigt. Vi har fortfarande svårt att fullt ut förstå den stora betydelse förändringar i människors föreställningsvärld och värdesystem har för vad som är möjligt och omöjligt att åstadkomma.¹⁰⁵ Detta betyder också att partiet i den berättelse om samhällets utveckling som man vill att människor ska identifiera sig med tenderar att tona ned hur arbetarrörelsen har förändrat den moraliska ordningen i samhället, och hur man vill gå vidare på den vägen.

Mot denna bakgrund finns det anledning att i dagens sökande efter en socialdemokratisk identitet, och den därmed sammanhängande frågan om möjligheten av olika ”kapitalistiska blandningar”, tillföra bilden av *den*

svenska modellen som *moralisk ordning*. Den politiska kraftmätningen handlar inte bara om vissa institutioner, vissa ekonomiskt-instrumentella ”tekniker”. Den handlar också om en underliggande ”medborgarpakt” som talar om vad som är berättigat och legitimt i form av rikedom och fattigdom, risktagande och trygghet, belöning och bestraffning, hjälp och självhjälp, och som sätter gränser för vilka dispositionsrättigheter som ska tillerkännas det ”självägarskap” varpå liberalismen en gång baserade den borgerliga rätten.

*

Låt oss därmed övergå till den andra inledande fråga vi reste då vi gav oss in på den politiska filosofins område – om innebörden i begreppet jämlikhet och de nya perspektiv på denna fråga som vi menar öppnas i den nuvarande fasen av kapitalismens utveckling.

Utilitarism och social ingenjörskonst

För att hitta den idéhistoriska tråd som småningom ska föra oss fram till jämlikhetens problem behöver vi inte gå riktigt lika långt tillbaka i tiden som i föregående avsnitt. Vi förflyttar oss sålunda från John Lockes protokapitalistiska 1600-tal till industrialismens genombrottsepok – det tidiga 1800-talets Storbritannien. Där hittar vi en annan av liberalismens pionjärer, Jeremy Bentham, grundaren av den filosofiska skola som kallas *utilitarism* (av engelskans *utility* = nytta).

Utilitarismen är lika central i det västerländska idéarvet som Lockes tankar om självägarskapet, men med helt annorlunda moralisk logik. Bentham gjorde rent hus med sådana frågor om grundläggande rättigheter och självägarskap som traditionen från Locke brottats med. För utilitarismen är alla föreställningar om rättvisa som vägledning för mänskligt handlande irrelevanta. Det avgörande är handlingarnas resultat, närmare bestämt hur de påverkar den samlade nyttan/lyckan i samhället.

Inför frågan om rätt och fel och vägen till ett gott samhälle svarade Bentham således att det rätta helt enkelt är sådana handlingar som leder till ”största möjliga lycka/nytta för största möjliga antal människor”, där lycka/nytta, definierades som kvoten mellan njutning och lidande, lust och olust i människors liv. En annan liberal klassiker, JS Mill anslöt sig till grundtanken, men menade att man måste vidga begreppet lycka och även ta in högre, im-

materiella värden. Människor lever inte av bröd allena: ”Hellre en otillfredsställd Sokrates än en glad gris”, skrev Mill. Men grundtanken förblev att rätt och fel är en fråga som avgörs av olika handlingars konsekvenser, något som både kan kalkyleras i förväg och mätas i efterskott. Den aggregerade kvoten av samlad, genomsnittliga lycka/nyttå avgör om vi närmar eller främjar oss från det goda samhället.

Bentham tog ytterligare ett steg på den sekulariseringen väg som redan Locke öppnade, där det goda inte längre återförs vare sig på Guds bud och vilja med världen eller några föreställningar ”naturliga rättigheter”. Det måste finna sitt exklusiva fäste i jordelivet här och nu. Till sekulariseringens länge växande inflytande över Västerlandet hör en växande konsensus kring ett sådant synsätt, som under 1900-talet i praktiken ofta kom att vara liktydigt med en tyst uppslutning kring mer eller mindre utilitaristiska tankegångar. Som sådan allmän föreställningsram har utilitarismen också påverkat socialdemokratien (på samma sätt som de liberala tankarna om självvägarskap gjorde i ett tidigare skede). Stor betydelse för denna påverkan hade mellankrigstidens socialingenjörer och deras tankevärld.

En viktig person när det gäller denna påverkan är Gunnar Myrdal. En viktig del av hans insats är hans problematisering av de frågor om ”vetande och tyckande” som den sociala ingenjörskonsten reser. Är det verkligen så att experterna utifrån en vetenskaplig analys av ett visst problem kan ge ett objektiva svar på politikernas fråga vad man bör göra åt det? Detta var en fråga han sysslade med i hela sitt liv – alltifrån genombrottskriften ”*Vetenskap och politik i nationalekonomin*” 1930 till *Objektivitetsproblemet i samhällsvetenskaperna* 1968.¹⁰⁶ Myrdal menade att det oundvikliga finns värderingar i form av mer eller mindre dolda ”tankeramar” bakom all forskning, särskilt då inom samhällsvetenskaperna, som styr ämnesval, frågeställningar, faktaurval och slutsatser. På det egna forskningsområdet, nationalekonomin, menade Myrdal att denna understuckna ram för tanken just var utilitarismens nyttokalkyler, konsekvensmoral och aggregerade kvottänkande.¹⁰⁷ Den vägen präglade utilitarismen på ett djupgående sätt mycket av det välfärdspolitiska tänkande som utvecklades av Myrdals generationskamrater inom den sociala ingenjörskåren.

Uppbrottet från utilitarismen

Sedan 1960-talet har den politiska filosofin genomgått en renässans som tog sin startpunkt just i en uppgörelse med utilitarismen. I ett större his-

toriskt sammanhang bars denna uppgörelse upp av de vågor av civilisationskritiska angrepp på efterkrigsdecenniernas kapitalistiska utveckling, som vid denna tid började svepa fram - mot storskalighet, expertstyre, byråkratisering och en instrumentell nyttomoral som nonchalerar individer och minoriteter. I Sverige kom den huvudsakliga elden i denna kritik att riktas mot socialdemokratin i allmänhet och karaktärsdrag hos den som förknippades med den sociala ingenjörskonsten i synnerhet.

Egentligen hade utilitarismen sedan länge befunnit sig i skottlinjen för en ganska förintande kritik. Kritikerna siktade in sig på dess inneboende likgiltighet för jämlikheten, rättvisan och den individuella friheten som *egenvärden*. Att den samlade lyckan/nyttan i samhället växer säger ju inget om dess fördelning, varken utifrån rättvise- eller jämlikhetssynpunkt. Sammanräknat kan ju kvoten av *genomsnittlig* lycka/nytta växa oavsett att det sker till priset av växande klyftor och orättvisor.¹⁰⁸ Samtidigt kan utilitarismens inriktning på aggregerade värden (den "genomsnittliga," samlade" lyckan/nyttan) legitimera att individers och minoriteters rättigheter offras för "högre" mål. Utilitarismens moraliska logik kunde alltså komma i motsättning till både socialistiska och liberala grundvärderingar.

Som konsensusgrund för en vetenskapligt baserad välfärdspolitik kritiserades utilitarismen redan på 30-talet, då företrädare för "*the New Welfare Economics*" konstaterade att det, alldeles oberoende av fördelningsfrågan, är omöjligt att göra objektiva jämförelser mellan olika människors lycka/nytta som vägledning för politiska åtgärder. Man kan avgöra om en person är lyckligare i ett tillstånd än i ett annat, men man kan inte jämföra dennes lycka med en annan persons. Om den ena eller andra åtgärden leder till ökad välfärd kan bara avgöras med subjektiva mått, konkret genom en omröstning bland de berörda, med alla problem en sådan metod innebär.¹⁰⁹ Och hur ska man förhålla sig till alla de olika former av "högre" lycko/nyttovärden som JS Mill också ville få in i ekvationen? Hur skulle en värdenas hierarki kunna se ut, som kan läggas till grund för den "lyckokalkyl" som utilitarismen förespråkar? Hur tungt ska den "andliga" nytta som en otillfredsställd Sokrates upplever vägas mot den glada grisens kroppsliga njutning? Vad ska man, slutligen, göra med det kända faktum att fattiga och förtryckta människor i en förnöjsamhetens överlevnadsstrategi väljer att anpassa sig till sin nedpressade situation. På så sätt bidrar de ju till en positiv utveckling av kvoten mellan lycka och olycka i samhället utan att deras miserabla levnadsvillkor och den orättvisa och ojämlikhet de representerar förändras det minsta?

Kritiken mot utilitarismen var som synes både långvarig, omfattande och svår att avvisa. Detta hindrade emellertid inte att den vetenskap som mer än någon annan hade sin filosofiska, värderingsmässiga grund i utilitarismen, nationalekonomin, samtidigt växte i prestige som riktningsgivande för politiken.

Ett alternativt synsätt – John Rawls

Att all denna kritik mot utilitarismen inte ledde till någon mer omfattande brytning berodde på att tidens tänkare värjde sig mot uppgiften att formulera ett sammanhängande och tydligt alternativt synsätt. Det krävde nämligen en helt annan ansats. Om man inte tror på en etik som värderar en handling utifrån deras verkningar i efterhand, en *konsekvensetik*, måste man göra det utilitaristerna vägrade befalla sig med: formulera en politisk *principetik*, som i förväg formulerar en vägledande föreställning om vad som är rätt och fel i perspektivet av en föreställning man har om ”det goda samhället” – en teori om rättvisa, jämlikhet och andra sociala dygder som *självändamål*, värden i sig. En sådan principetik var ju såväl den Lockska förtjänstbaserade uppfattningen om rättvisa och jämlikhet, baserad på självvägarskapets okränkbarhet, som arbetarrörelsens solidaritetsmoral, rotad i föreställningen om ett samhälle präglad av ömsesidiga beroendeförhållanden.

När den amerikanske filosofiprofessorn John Rawls 1971 publicerade sin bok *Principles of Justice* kom till slut den brytning med utilitarismen som länge förberetts men som tiden först nu var mogen för.¹¹⁰ Rawls sökte sig emellertid en annan ansats än det Lockska självvägarskapet för att finna dessa ”*principles*”. Detta var det epokgörande framsteget i liberal idéutveckling med hans bok, och det som omedelbart satte igång den förnyelse av den politiskt-filosofiska debatten som fortfarande pågår.¹¹¹

Rawls utgår från att det önskvärda, goda samhället måste bygga på en uppfattning av ”*fairness*”, ett svåröversättligt begrepp som betyder ungefär ”rimlighet”, ”rent spel”, ”opartiskhet”, med starka kopplingar till sådant som människors ”rättskänsla”. Mot utilitarismens nyttokalkyler och aggregerade genomsnitt ställer Rawls en deliberativ, värdebildande process byggd på välöversvägda omdömen och konsensusbildning kring vad som ter sig ”*fair*”, ”rimligt”.

Vad en sådan process ”borde” komma fram till enligt Rawls är två principer, den ena med fokus på frihet, den andra på jämlikhet. Den första principen

lyder: ”varje person ska ha lika rätt till största möjliga system av lika grundläggande friheter förenligt med ett liknande system för andra”. Den andra, den s.k. *differensprincipen*, är tudelad: ”sociala och ekonomiska skillnader ska organiseras på ett sådant sätt att de är på en och samma gång a) till störst fördel för de sämst lottade”, dvs. bara sådana ojämlikheter är berättigade som innebär att de sämst ställda får det bättre, samt b) att de är ”knutna till ställningar och positioner som är öppna för alla, och där det råder rimlig jämlikhet vad gäller möjligheter”.

Hur kan då Rawls säga att ett sådant system motsvarar kravet på *fairness*? Jo, han menar att detta är vad människor skulle komma fram till om de diskuterade hur ett önskvärt samhälle skulle se ut ”bakom en slöja av okunighet”, dvs. om de diskuterade utan att veta om vilken ställning de själva skulle inta i detta tänkta samhälle.¹¹² Bara utifrån en sådan tänkt utgångspunkt menar Rawls att en utan egenintressen färgad uppfattning kan formuleras om vad som borde vara en rimlig *grundstruktur* (”*basic structure*”) i ett rättvist samhälle. Med grundstruktur menar han då sådant som den politiska konstitutionen, de lagligt erkända egendomsformerna och ekonomins huvudsakliga organisation. Till grundstrukturen är också fogat ett antal *primära värden* (”*primary goods*”) för att betecknad vad som enligt differensprincipen bör vara föremål för fördelning – rättigheter, friheter, möjligheter, inkomst/förmögenhet.

Rawls ansats, och de principer han formulerade har haft stor betydelse både i den amerikanska vänsterliberalismen och i socialdemokratisk idédebatt under 1900-talets slut. Rawls publicerades i utdrag i första delen av Tidens bokserie ”Idéer om rättvisa” 1990. Ett referat av Rawls ingick också i den ”Bok om rättvisa” som gavs ut som ett inslag i LO:s Rättviseutredning inför dess kongress 1996. Mindre uppmärksammas hittills har varit att Rawls sedan dess varit föremål för en ”andra omgång” av internationell politiskt-filosofisk debatt med delvis andra teman än den första fasen. Dess utgångspunkt har varit en (förvisso mycket respektfull) kritik av Rawls, men en kritik som skiljer sig både från den nyliberala och den komunitära ansats som inledningsvis dominerade diskussionen. Det är till denna ”andra omgång” vi vill anknyta i den omformulering av socialdemokratiens jämlikhetsideal i termer av ökad social rörlighet som vi pläderar för.

Amartya Sens kritik av Rawls

Den mest framträdande företrädaren för den andra omgången av politiskt-filosofisk debatt som Rawls drog igång är den indisk-amerikanske nationalekonomen Amartya Sen.¹¹³ På sätt och vis betyder hans ansats ett halvt steg tillbaka i förhållande till kritiken mot utilitarismen. Rawls sätt att på förhand definiera hur en fullt ut förverkligad samhällelig rättvisa bör se ut, för att sedan ställa upp en sådan vision som riktningssivande mål för utformningen av den institutionella ordningen och som mått på en ofullständig verklighet är ohållbart, menar Sen. En filosofi som så helt är fokuserad på ”*getting the institutions right*” förlorar de verkligt existerande samhällen ur sikte; vad människor gör med dess institutioner; det slags liv de i realiteten är hänvisade till att leva där; deras sociala interaktion. Allt detta är bara delvis beroende av institutionerna och återverkar dessutom på hur dessa i praktiken kommer att fungera.

En sådan ansats betyder också att olika politiska beslut inte bara kan jämföras och värderas i sig, till sina omedelbara verkningar (i dess ”*culmination outcome*” för att använda Sen’s begrepp). På samma sätt kan heller inte olika samhällsmodeller jämföras utifrån dess beslutade institutionella ordning, dess ”*basic structure*”. Fokus måste ligga på de *processer* som det ena eller andra politiska beslutet/inrättandet av den ena eller andra institutionen åstadkommer i *samhället som helhet* (dess ”*comprehensive outcome*”): understödjer de sådana krafter som verkar för en *reell utveckling mot ökad frihet*, rättvisa och jämlikhet eller ej?¹¹⁴ Man skulle kunna säga att Sen anknyter till den gamla Bernsteinska revisionismens princip: rörelsen är allt, målet är intet – rörelsen och rörelsens *riktning* skulle man kunna tillfoga.

Sens fråga blir därmed: vad gör människorna med den institutionella ordning de är hänvisade till? Vad *kan* de göra? Vilken handlingsfrihet har de att välja det liv de finner värdefullt, och hur ser deras kapacitet för att fullfölja dessa val ut? Hur ser deras förutsättningar ut att omvandla de ”*primary goods*” som Rawls vill fördela rättvist till ett gott liv? Eftersom dessa förutsättningar skiljer sig åt (fysiskt, kulturellt, socialt osv.) varierar förmågan att göra detta på tusen olika sätt. Samma ”*jämlika tilldelning av resurser*” kan därför ge väldigt olika utfall och sätta igång helt olika tillägnelseprocesser och fördelningsmönster.

”The Capability Approach”

Den jämlikhetsfråga Sen vill ställa – ”equality of what?” – sätter fokus på dessa variationer. Detta reser faktiskt ett ganska annorlunda perspektiv på saken än den som dominerat och dominerar arbetarrörelsens debatt. Han menar att våra ansträngningar på detta område måste sikta in sig mindre på inkomst- och förmögenhetsutjämning – equality of *means* of living – och mer på en *mer jämlik fördelning av människors förmågor* – equality of capabilities: människors förmågor att göra värdefulla ting och uppnå värdefulla tillstånd. Inkomst, förmögenhet och sådant som brukar stå i centrum för jämlikhetsdebatten är i och för sig viktiga, men ändå i sista hand bara *medel* för målet: utvecklingen av dessa förmågor. Varje människas förmågor kan i sin tur kopplas till funktionella egenskaper, alltifrån hälsotillstånd till utbildningsstatus eller kognitiva resurser. Det är summan och kombinationen av dessa funktioner som konstituerar vår förmåga att leva det liv vi önskar. Det är framförallt detta som ska fördelas mer rättvist och jämlikt.

Just friheten är viktig i sammanhanget för Sen. Drastiskt uttryckt: livet består inte bara av det som de facto händer. Det består av den matris av möjliga händelser/handlingar som står människorna till buds; av den valfrihet som inte bara föregår utan också kvarstår efter det att vi gjort vårt val/handlat; av det ”möjlighetsspektrum” vi rör oss inom och som samhällsordningen förmår innehålla. Det är skillnad mellan att göra något och att vara fri att göra något. Sens exempel är invandrares rätt att behålla och utöva seder och traditioner från hemlandet – oavsett om han/hon gör det eller ej är det viktigt att *friheten att göra* det finns.¹¹⁵

Att ställa frågan om jämlikhet utifrån ”The Capability Approach” ligger som vi uppfattar den mycket nära vår uppfattning om jämlikhet kopplad till social rörlighet, och svarar upp mot den riktning vi menar att diskussionen måste söka sig fram på i det skede vi befinner oss i idag. Det är att angripa ojämlikheten på djupet, att gå till dess orsaker och drivkrafter – jämlikheten som *process* – istället för att enbart fixera blicken på resultaten och kräva olika former av ”omfördelning” i efterhand. Det är också en frågeställning som i ett slag upphäver den ofruktbara motsättningen mellan jämlikhet som ”lika startmöjligheter” och jämlikhet som ”lika utfall”. Fokus läggs istället på vad som händer däremellan, genom de ojämlikhetens drivkrafter som oupphörligen omintetgör politiska ansträngningar att utjämna, vare sig de nu sätts in mot ojämlika startvillkor eller ojämlikt utfall.

En omfördelningspolitik inriktad på ”lika utfall” brukar ju betraktas som en radikalare ansats. Men den är orealistisk i perspektivet av en dynamisk, marknadsburen strukturomvandling och det utrymme för incitamentdrivna dimensioner i människors handlande som den kräver (och som är förenlig med den socialdemokratiska kompromiss mellan förtjänst- och solidaritetsmoral som vi var inne på i det föregående). Dessutom underblåses den falska föreställningen om en motsatsställning mellan jämlikhet och frihet. Även om inkomstutjämning är viktigt som jämlikhetens medel måste målet vara ett annat – en utjämning av människors *livschanser*, en breddning av vars och ens möjlighetshorisonter i varje skede av livet. Eller rättare sagt – för detta handlar till *syvende og sidst* inte om individer – om att olika samhällsliga positioner – yrken, branscher, sociala situationer etc. – är maximalt öppna mot arbetsmarknaden som helhet.

Man påminner sig osökt förre kulturministern Bengt Göranssonns kritik av det borgerliga talet om ”valfrihet”. Verklig frihet handlar inte om att ställa medborgarna inför ett fåtal uppifrån och utifrån bestämda alternativ. Verklig frihet är att det finns förutsättningar för att hela tiden överskrida de givna alternativen. En jämlikhetspolitik som utgår från och strävar mot ett sådant frihetsbegrepp är vad som Sens ”*capability approach*” pekar fram emot, något som vi menar borde inspirera socialdemokratien till en förnyad och fördjupad diskussion kring denna fråga, inte minst för att en diskussion med den inriktningen också anknuter på ett skapande sätt till de utmaningar som strukturomvandlingen ställer oss inför i dag.

Ökad jämlikhet och social rörlighet

Det är således vår uppfattning att fokus i fördelningspolitiken måste förskjutas mot frågan om vilken politik och vilken institutionell utveckling som är bäst ägnad att främja ökad social rörlighet. En första invändning ett sådant förhållningssätt möter är om inte en starkare inriktning på social rörlighet riskerar att leda till större inkomstskillnader. Vi föreställer ju oss gärna att det är löneskillnaderna som driver människor att flytta på sig i samhället. Ökad rörlighet skulle alltså kräva ökade inkomstskillnader, medan en mer sammanpressad lönestruktur leder till minskad rörlighet. Men samtidigt är det ju så att höga steg i lönetrappan också har inlåsningseffekter som sektoriserar arbetsmarknaden. Vilken av dessa tendenser som överväger kan bara besvaras empiriskt, och i internationella jämförelser visar det sig att

sektoriserings- och inlåsningseffekten är starkare. Länder med jämnare inkomstfördelning har också större social rörlighet.¹¹⁶

Kanske är inkomstfördelningen överhuvudtaget mindre avgörande för den sociala rörligheten än man tror i ett debattklimat så ensidigt fixerat vid materiella incitament som vårt. Och kanske är det dessutom så att den jämlikhetsförlust som en alltmer ojämn inkomststruktur åstadkommer har långsiktigt negativa verkningar på samhällsekonomin som helhet. Kanske måste ekvationen mellan inkomstskillnader och social rörlighet betraktas i ett helt annat ljus.

Vårt fokus är ju, som väl framgått vid det här laget, *utvecklingen av de mänskliga resurserna*. För detta har vi anfört både strukturomvandlingens och arbetskraftsbristens framtidsperspektiv och de värderingsfrågor som vi vaskat fram ur uppgörelsen med utilitarism och Rawlsk principetik. Det är i detta ljus vi också vill diskutera jämlikhetsfrågan – som en fråga om *utjämning av de mänskliga resurserna*, eller om man föredrar en mer teknisk term: i det samhälle vi är på väg in i idag krävs en *ökad homogenitet i humankapitalreserven*. För en sådan infallsvinkel på jämlikhetsfrågan kan man hämta argument i socialdemokratiens grundläggande värderingar. Det är på de många människornas vilja och förmåga att arbeta, och på samhällets förmåga att ta denna vilja och förmåga i bruk som välståndet hänger, och demokratin har samma grund: den måste bygga på en bred delaktighet och inflytande förankrat i människors vardagsvillkor.

När man talar om social rörlighet sätter detta gärna igång en slags politisk autopilot i socialdemokratin, som genast styr blicken mot skolan, det formella utbildningssystemet. Det finns i den socialdemokratiska traditionen något av en gammal ”skolutopi”, där vägen till jämlikhet går just över skolan och skolutbildningens förmodade förmåga att upphäva klasskillnaderna. Kring denna föreställning har det vävts många berättelser. I ett tidigare skede handlade de om att föra fram en ”begåvningsreserv” man menade dolde sig i folkdjupet. I ett senare skede handlade det, mera i retro-perspektiv, om alla de ”klassresor” som på det sättet kunde äga rum.

Detta är ett perspektiv på den sociala rörlighetens förutsättningar som måste breddas avsevärt i dag.¹¹⁷

Ett sätt att tala om vart vi är på väg är ju att kalla det ”kunskapssamhälle” – en på många sätt tvivelaktig term, men låt oss för resonemangets skull acceptera den. För det mesta används begreppet för att motivera en elitis-

tisk logik enligt vilken bara vissa delar av arbetskraften egentligen har kapacitet att följa med i utvecklingen. Men den samhälleliga kravprofil som vår bild av strukturomvandlingen och arbetskraftsbristen manar fram talar för en motsatt bild. Vägar måste öppnas för *varje position*, inte bara för dem som för tillfället seglar på strukturomvandlingens framgångsvåg. Den kunskapssamhällets egenskap som vi framförallt skulle vilja framhålla är att där blir varje individ som inte ges möjlighet att utveckla sin fulla potential i arbetslivet en större förlust för folkhushållet än någonsin tidigare. Om vi ska fortsätta att tala ”ekonomspråk” skulle man kunna säga, att där är marginalavkastningen störst för dem med sämst förutsättningar.

Det märkliga är att går vi till forskningen finns det ingen konsensus om vilket typ av kunskapsutveckling, vilken utveckling av de mänskliga resurserna som egentligen har den största potentialen i ”kunskapssamhället”. Vad vi har sett är hur kraven på formell utbildning växer. I dag är gymnasiebetyg mer eller mindre ett grundkrav för ett hyfsat jobb. Utbildningsmålen konkretiseras i termer av att hälften av årsklasserna ska gå i högskola. Men det finns en stor faktor X i detta sammanhang som man vet har stor betydelse, men vars utveckling man diskuterar mycket litet i politiska termer.

Kunskapsintensiv produktion förutsätter sålunda förmåga att förstå, tolka och tillämpa information, sådant som sammanfattningsvis brukar kallas kognitiva kapaciteter. Detta är emellertid förmågor där det är svårt att påvisa något enkelt samband med utbildningsnivån. Därtill, som vi varit inne på ovan, ställer en alltmer turbulent strukturomvandling krav på en rad enligt traditionell synvinkel ”icke-kognitiva” förmågor som initiativkraft, kommunikationsförmåga och en kapacitet till framförhållning i planering. Inte heller de kan utan vidare återföras på formell skolning.

Allteftersom det slaget av kompetensbehov växer i samhället blir utbildningssamhällets fokus på avlagda examina och erhållna betyg alltmer inskränkt, för att inte säga kontraproduktiv. Det är hela det kognitiva spektrum vi tecknade nyss som man måste ha i synfältet när man vill diskutera en utjämning av de mänskliga kapaciteterna. När det gäller att påverka detta spektrum är utformningen av det formella skolväsendet bara en påverkansfaktor av flera, och därtill på många sätt en beroende faktor.

En synvända i sammanhanget var vårt tema i det föregående avsnittet: arbetslivet som potentiell arena för kunskapsutveckling, och därmed för ökad social rörlighet. En annan synvända vänder blickarna mot barnens situation i stort, eller rättare sagt förhållandet mellan föräldrar, barn och samhälle.

Barnen är vår framtid, säger vi ju, och innebörden i det påståendet kan vi utveckla genom att säga att en utjämning av barnens villkor är en avgörande faktor i våra möjligheter att forma den sociala rörlighet som blir en allt viktigare förutsättning för ett jämlikt samhälle.¹¹⁸

Föräldrars ”investeringar” i sina barn – vi ber om ursäkt för att vi tvingas tillgripa humankapitalspråk – skapar oerhörda värden, privat naturligtvis, men också samhälleligt. Frågan är om det inte är i det sammanhanget som många av de där ”faktor X-förmågorna” vi talade om ovan formas. Vilka förutsättningar kan samhället skapa för att dessa ”investeringar” ska bli framgångsrika? Hur förmår man ta vara på deras resultat? Det är frågor som sällan diskuteras när det talas om kunskapssamhället. En viktig del av klass-samhället är det faktum att olika föräldrars kapacitet att göra sådana ”investeringar” skiljer sig åt. Utifrån familjens socioekonomiska situation och familjens ”kulturella kapital” präglas väldigt mycket av människors möjlighetshorisonter. Här låses många livschanser. Här skapas många av de hinder och barriärer för social rörlighet, som i ett senare skede gjuter fast ojämlika villkor i samhället och hämmar de kapaciteter varpå ”kunskapssamhället” är så beroende. Och här finner vi på motsvarande sätt en central arena för ökad social rörlighet, för att främja en anda av uppbrott från en tillvaro med trånga horisonter och få valmöjligheter.

Vi talar då inte om ”begåvningsreserv” i den mening ordet ofta används, där det handlar om att fiska upp ett antal enskilda ”ljushuvuden” i den grå massan. Vi talar inte heller om att med den baktanken öppna för enskilda klassresor bort från den majoritet som är dömd att stanna på bruket, i snabbköpskassan eller på vårdhemmet. Vi talar om en politik för att försätta hela klassamhället på resande fot, ett samhälle där varken ett kliv nedåt, uppåt eller åt sidan i arbetslivets hierarkier blir något särskilt dramatiskt, för varje position är öppen i alla riktningar.

Social rörlighet och solidarisk individualism

I vår valvärdering hösten 2010 skrev vi:

I en situation av allmän arbetskraftbrist torde den utjämnande effekten av ökad rörlighet förstärkas: den som vill behålla sin arbetskraft måste betala konkurrenskraftiga löner. Därtill kommer, om vi får tro sociologerna, en attitydförändring hos de yngre, där man värderar innehållsrika och sociala värden i arbetet högre än lönens storlek när man väljer var man vill arbeta. Sådana attityder torde gynna system med små löneskillnader i kombination med goda villkor för hög social rörlighet.

I sistnämnda sammanhang är det viktigt att se hur politik för att riva staket och öppna stängda sociala positioner inte bara är en dynamisk tolkning av jämlikhetsidealet som gör det förenligt med en offensiv strukturpolitik. Den förefaller oss också befinna sig i samklang med vad som ibland brukar kallas ”den solidariska individualismen” – den breda mentalitets- och opinionsförskjutning som vill förena individuell frihet och vidsträckt solidaritet, den individualism som inte bara siktar på min egen utan på *vars och ens* frihet att gestalta sitt liv, och som i dag har en bred appell över klass- och generationsgränser.

Talet om en solidarisk individualism tillhör det slag av ganska svävande bilder av storskaliga kulturella/mentala skov som det kan kännas en smula äventyrligt att knyta an till. Vi tror ändå att det rymmer mer än ett korn av sanning. Det förefaller inte bara stå i samklang till med den tanke som socialdemokratin hela tiden haft kring välfärdspolitiken, nämligen att den handlar just om att genom kollektiva insatser stärka människors individuella frihet. Den solidariska individualismen framstår också som ett livskraftigt ideal att sikta på i ett samhälle som, såsom alltmer utmärks av ”dragande system” i produktionen och samhällslivet i övrigt.

Mot bakgrund av vad vi med Amartya Sen framhållit – man måste vara uppmärksam på vad människor gör av förändringar i den institutionella ordningen – finns det anledning att reflektera lite över vad den solidariska individualismen kommer att göra med institutionella reformer som syftar att främjar en utveckling mot ett jämlikare samhälle. Det finns en viktig skillnad mellan denna form av solidaritet och den som en gång byggde upp arbetarrörelsen. Den senare bottnade i en *tillhörighet* till en bestämd

gemenskap. Den solidariska individualismen bygger i långt högre grad på *ett medvetet val* som var och en gör, vars närmare innebörd kan skifta från tid till tid och från sammanhang till sammanhang. Dess solidariska dimension blir på så vis mer bräcklig och ”otrogen” än den som baserade sig på en samhörighet inom en social gemenskap. Det kan ju också vara så att en ökad social rörlighet, med det ökade spektrum av möjliga livsval det innebär, i ett andra skede leder till en minskad social gemenskap som undergräver individualismens solidariska inslag. Det saknas ju ingalunda belägg i de senaste årens opinionsrörelser för att det finns en sådan ”mekanism” i utvecklingen: solidariteten blir mer och mer ett tomt ideal, medan praktiken uppfylls av individuell nyttomaximering.

Men är det inte egentligen så att det också i den solidariska individualismen ryms en dröm om tillhörighet? Att den är kliven mellan en strävan att rita sin egen bana genom livet, och att *samtidigt* kunna vara en del av en större samhällelig gemenskap? Vad vi ser runtom kring oss idag är faktiskt att individualisering utvecklas parallellt med kommunitära strömningar, och att människor brottas med att hålla samman dessa olika böjelser i sitt sociala liv. Vi har i det föregående varit inne på detta i samband med människors otillfredsställelse med en politisk kultur där samhället enbart betraktas som ett instrument för egennyta, utan avseende på att det finns en helhet – en samhällelig gemenskap – vars utveckling ens levnadsförhållanden i sista hand ändå är djupt beroende av.

Det engelska ordet i sammanhanget är ju ”*Community*”. Det har en på svenska översättlig dubbelbetydelse: Det betecknar å ena sidan ett rent beskrivande substantiv – en grupp människor, helt enkelt – och samtidigt en social egenskap hos denna grupp: sammanhållning, samhörighet, tillhörighet. Förbindelsen mellan dessa två betydelser ser ut såhär: gruppen konstitueras av samhörigheten på så sätt att den avgränsar det sociala sammanhang där man anser sig ha moraliska förpliktelser, den värld där sådana värden som rättvisa och jämlikhet har någon mening och appell. Det är inför sin ”*Community*” som man anser sig stå till svars för sina handlingar. Det är när en del människor börjar mäla sig ut ur detta ansvar (på det sätt som framförallt de mer välbärgade delarna av samhället gör idag) som kittet i samhället börjar krackelera (mindre lottade grupper reagerar genom att göra detsamma). Vi får ett klivet, segregerat samhälle, inte bara på så sätt att ekonomiska, sociala och kulturella klyftor växer, utan allvarligare än så: själva substantivet, gruppen, ”*the Community*” är inte längre någon betydelsebärande kraft i människors liv.

Slutsatsen av detta är att man inte bara kan bejaka en social rörlighet som ökar människors individuella frihetssfär. Man måste också värna deras ”*Community*” – den samhörighet som avgränsar dess moraliska förpliktelsesfär, den sociala gemenskap innanför vilken idéerna om rättvisa och jämlikhet får liv och innehåll.¹¹⁹

En viktig fråga blir då: Vilken tillhörighet? Vilken gemenskap? Hur avgränsa?

Globaliseringen ställer oss här inför två dilemman: dels förhållandet mellan rättvisa och jämlikhet inom det nationalstatliga perspektivet i förhållande till det globala; dels förhållandet till det slag av identitetspolitik som formulerats i en rad sammanhang under senare år, där regionala identiteter, etniska identiteter och könsidentiteter lagts till grund för en rättvise- och jämlikhetsdiskussion som tenderar att plocka sönder, dela upp och avgränsat det ”*Community*” inom vilken tillhörighetens och därtill hörande moraliska värden och förpliktelser formulerats.

fotnoter till kapitel 4.

81 Se fotnot 71. Den omedelbara anledningen till detta sammanbrott för den tidigare utbudsorienterade arbetsmarknadspolitiken är den moderatledda regeringens nedrustning av arbetsmarknadsutbildningarna. Det är kanske det mest bisarra utslaget av "den nya arbetslinje" som föreskriver att människor inte ska slösa bort tid på utbildning från att oavbrutet söka anställningar de saknar kvalifikationer för (sic). I december 2010 deltog enligt Arbetsförmedlingens månadsstatistik bara 5 319 av i landet 406 649 registrerat arbetslösa personer i arbetsmarknadsutbildning, dvs. cirka 1,3 procent.

82 Se fotnot 59 samt Aronsson, G. & Göransson, S., Fasta anställningar men inte det önskade jobbet. En empirisk studie, Arbetsmarknad & Arbetsliv, årg. 3 (1997), nr 3, s 193-205.

83 För en diskussion om dessa tendenser se vårt bidrag till Arenas årsbok 2007, Thoursie, A. (red), Vems ordning och reda?, "Det svenska kollektivavtalssystemet i stöpsleven?", ss 30-47.

84 Nilsson, A., (S)torstäder, Arbetarekommunerna i Stockholm, Göteborg och Malmö 2009.

85 Stockholm: Atlas förlag 2005.

86 Stockholm: Atlas 2005 ss. 113-119.

87 Baum-Snow, N. & Pavan, R., Inequality and City Size, University of Rochester 2010.

88 Ginikoefficient är ett sammanvägt mått på alla inkomstskillnader inom en befolkning. Måttet kan variera från 0, då alla tjänar lika mycket, till 1, då en individ har all inkomst och de andra tjänar ingenting. Siffrorna i tabellen visar ginikoefficienten för nettoinkomst, dvs. efter skatt men före transfereringar och försörjningsstöd från offentlig sektor. Vid internationella jämförelser är det vanliga måttet baserat på disponibel inkomst, dvs. även transfereringar och offentligt försörjningsstöd räknas med. Detta mått var 2008 för Sverige 0,28, dvs. lägre än det tal som ges i tabellen här. Att vi här använder oss av ginikoefficienten baserad på nettoinkomsten och inte den disponibla inkomsten beror på att det är detta mått SCB tillhandahåller på kommunnivå.

89 Vi kan inte låta bli att i detta sammanhang citera Tony Judts i kulturdebattens vänsterkretsar mycket uppskattade pamflett Illa far landet (Stockholm: Karneval förlag 2011), där han skriver: "Sorgligt nog har samtida intellektuella visat sig anmärkningsvärt dåligt insatta i och ointresserade av samhällspolitikens praktiska detaljer och föredragit att ingripa och protestera i mer etiskt inriktade frågor där valet av ståndpunkt tycks enklare. Därmed har debatten om hur vi bör

styra oss överlämnats till politiska experter och 'tankesmedjor' där det sällan finns utrymme för okonventionellt tänkande och allmänheten till största delen är utesluten" (sid 127-128).

90 Avsnitten om förtjänst vs. behovsprincip i det följande utgör en i vissa stycken förkortad, i några delar något utvecklad version av en text som ursprungligen publicerades i Nilsson & Nyström: "Strukturomvandlingen och trygghetssystemen - samt något om den sociala demokratins moraliska ekonomi", Arbetarrörelsens Tankesmedjas rapportserie nr 10 (2009).

91 I nyliberalismens klassiska källskrift, Anarki, stat och utopi, har Robert Nozick preciserat dessa villkor i sin "entitlement theory", sammanfattad i tre teser. Fördelning på basis av byte är rättvis förutsatt att a) det utbytta förvärvats på rätt sätt (ursprungsprincipen), att b) bytet verkligen är fritt (överföringsprincipen) och c) det finns möjligheter att korrigera orättvisor enligt a) och b) (omfördelningsprincipen). I vilken grad dessa villkor för ett rättvist byte kan uppfyllas i ett kapitalistiskt samhälle är naturligtvis en öppen fråga, för att uttrycka sig försiktigt. (Anarki, stat och utopi gavs ut av Timbro 1986, 2008 kom en fjärde upplaga).

92 Marx' bild av socialismen som en fri utveckling av individualiteten har väckt förvånansvärt lite diskussion inom 1900-talets västerländska marxism. Hanna Arendt berör frågan i Människans villkor - vita activa (Göteborg: Daidalos 1998), där hon ställer frågan vad som i en sådan värld ska kunna hålla människorna samman i ett samhälle. Gerald A Cohen kommer in på ämnet i Karl Marx' historieteori- ett försvar (Lund: Arkiv Förlag 1986) där han konstaterar: "Det är ingen större överdrift att säga att Marx' fritt förenade individer bildar ett alternativ till, inte en form av, ett samhälle" (s 149).

93 Likväl är det inte svårt att som en underström i hans texter se att det var en i grunden moralisk upprördhet som var drivkraften i hans livslånga brottningsanalys av det kapitalistiska klassamhällets "historiska tendens". Denna moraliska underström hade utan tvivel en central kraftkälla i urliberalismens revolutionerande tankar om alla människors lika rätt. När man väl fått syn på detta är det inte svårt att finna hur många inslag i marxismen helt tydligt bär präg av frågor, ämnen och tankelinjer som går tillbaka på Locke. Marx verkar faktiskt i stor utsträckning inom samma "diskurs". Ett sådant inslag är värdeteorin. Här sammanfaller Marx' fokus med urliberalernas. Om man utpekar värdeskapande som måttstock för fördelning istället för det feodala samhällets hierarkiska positioner blir det ju helt centralt att definiera de ekonomiska värdenas källa. Från Lockes tanke om arbetet som källan till värde utgår en rak, alltmer vetenskapligt utstofferad tankelinje via Adam Smith och David Ricardo till Marx' arbetsvärdeteori som den presenteras i Kapitalets första band. För en diskussion om Marx' värdeteori - se appendix "Vad socialdemokratien kan lära av Karl Marx".

94 Att inse hur orättvisor på detta sätt ackumuleras över tid är centralt för att genomskåda en annan sådan där liberal vanefras på rättvisediskussionens område, nämligen att det "bara" handlar om att skapa "jämlika startvillkor" för alla. I själva verket skulle detta fordra återkommande, massiva omfördelningar av villkor och möjligheter som ligger bortom rimligheternas gränser.

95 Vilket naturligtvis hänger samman med att den tidiga liberalismens och socialismens tänkare samtliga var män. Ett undantag är Mary Wollstonecraft, som lät sin år 1790 utgivna försvarsskrift för franska revolutionen *A Vindication of the Rights of Men* två år senare följas av *A Vindication of the Rights of Women*, där redan titeln fäster uppmärksamhet på det anmärkningsvärda att i engelska språket är "människans rättigheter" synonymt med "mannens rättigheter".

96 I Sven-Erik Liedmans på många sätt klagörande genomgång av solidaritetsbegreppets olika innebörder (Att se sig själv i andra - om solidaritet", Bonniers 1999) betecknas denna tolkning - "den lyckligt lottade bör vara solidarisk med de fattiga och förtryckta" - som kontrastsolidaritet. Detta kan ställas mot en annan tolkning med det motsatta perspektivet, partiell solidaritet", de fattiga och förtrycktas inre sammanhållning i kampen mot förtryck och orättvisor. Socialdemokratiens solidaritetsbegrepp, framvuxet ur 1920-talets utveckling från klass- till "folk"-parti, baserat på föreställningen om samhällsgemenskap och samhällsintresse, får inte riktigt plats i Liedmans typologi.

97 Segheten hos denna uppfattning bottnar också i att ett mer tidsenligt och verklighetsanpassat synsätt skulle fordra att hela det "språkspel" i vilket vi förstår de ekonomiska sammanhangen i samhället sprängdes, en problematik vi diskuterar i boken "Den sociala demokratiens andra århundrade" sid 314f.

98 Kapitalismens utveckling mot alltmer komplexa ömsesidiga beroendeförhållanden underminerar också att den gamla Lockeska begränsningen av självägarskapets rätt: den skulle ju bara gälla så länge man inte skadar och hindrar någon annan. Men i ett modernt samhälle är det omöjligt att överblicka vilka konsekvenser en enskilds handlande får för andra. Hela ekonomin, ja hela samhällslivet är genomsyrat av vad ekonomerna kallar "externa effekter", dvs. för varje social relation, varje bytesprocess som den enskilde involveras i finns en "tredjemans-problematik" som förlorar sig långt utom synhåll för den enskilde. Det är omöjligt att veta hur ditt handlande och dina val påverkar andra. Det enda säkra är att det sker - på ett eller annat sätt.

99 Egentligen var ju detta ett avsteg från den mot kapitalismen kritiska tolkning av självägarskapets princip som Marx gjorde i sitt alienationsbegrepp. Som vi varit inne på betyder utvecklingen av "dragande system" i den nuvarande strukturyckeln en öppning för nya sätt att angripa detta dilemma.

100 Se Nilsson-Nyström: "Åter till den sociala ingenjörskonsten", publicerad inom ramen för Arénagruppens valanalys hösten 2010.

101 För en utveckling av detta uttryck, se kapitlet "Institutions and Persons" i Amartya Sen's bok *The Idea of Justice*, London: Penguin Books 2010.

102 Steget "from Welfare to Workfare" är i sin tur nära förknippad med det skifte i arbetsmarknadspolitiken som brukar kallas "Work First" - den doktrin som ligger bakom Reinfeldt-regeringens motstånd mot den svenska arbetsmarknadsmodellens satsning på utbildnings- och omställningsstöd. En närmare presentation av Work First-konceptet, som hämtats från USA, ges i vår bok *Reformismens möjligheter* (2008). Bakom denna politik ligger föreställningen att alla får jobb bara priset är det rätta, men man stödjer sig också, särskilt retoriskt, på en argumentation med starka moraliserande inslag.

103 Begreppet arbetslinjen myntades av socialdemokratin under 1930-talet för att beteckna en politik där de arbetslösa skulle beredas arbete genom offentliga arbeten till avtalsenliga löner.

104 I vår bok *Reformismens möjligheter* finns en mer utförlig diskussion om medelklassens kulturella arv, och hur det utmanas av kapitalismens utveckling idag - se särskilt kap 4.

105 I *Reformismens möjligheter* diskutera vi på sid 142ff denna dimension av 20-talets reformistiska vändning med referens till Nils Karleby's begrepp "den psykologiska verkligheten". Dennes bok *Socialismen inför verkligheten - studier över socialdemokratiens åskådning och nutidspolitik från 1928* återutgavs 1976 på Tidens förlag med efterskrift av Tage Erlander och Björn von Sydow.

106 En översikt med generösa textutdrag av Myrdals diskussioner i ämnet finns i Örjan Appenqvist & Stellan Andersson: *Vägvisare - texter av Gunnar Myrdal*, Stockholm: Nordstedts förlag 1998.

107 Myrdals lösning på problemet med värderingar i samhällsvetenskapen var kravet på forskaren att för sig själv medvetandegöra och för omvärlden tydliggöra vilka värderingar han utgick från. I vilken grad Myrdal själv anslöt sig till ett utilitaristiskt synsätt är en fråga som ligger utanför vårt ämne. När han några år in på 1930-talet återkom till frågan som en del av sin mer och mer politiska praktik förefaller han ha utgått från att en slags konsensus var på väg att utvecklas kring utilitarismen, som därmed mer och mer blev en gemensam samhällsuppfattning som forskaren i demokratiens namn hade att utgå ifrån i sin vetenskapliga rådgivning. För en diskussion kring dessa frågor se Göran B Nilsson: "Den sociala ingenjörskonstens problematik - en orättfärdig dissektion av den unge Gunnar Myrdal" i essäsamlingen *Den lycklige humanisten*, Carlssons förlag 1990.

108 Denna diskussion, och utilitarismens livskraft i borgerligheten, aktualiserades regelbundet när nya siffror över växande klyftor (eller som senast ökad barnfattigdom) publiceras, varvid de borgerliga ledarsidorna omedelbart gen-

måler att även om överklassens välstånd vuxit med 100 procent så har i alla fall de fattiga fått det 1 procent bättre - "i genomsnitt" har alltså utvecklingen varit positiv.

109 Ledande företrädare för "The New Welfare Economics" var Lionel Robbins. Utifrån en problematiserande ansats av Kenneth Arrow ("The Impossibility Theorem") fortsatte diskussionen i den idétradition som brukar kallas "The social choice theory" (att skilja från nyliberalismens "rational choice theory"), vilken i sin tur var en utgångspunkt för Amartya Sen, vars tankar vi återkommer till.

110 En svensk översättning, En teori om rättvisa kom ut år 2000 på Daidalos förlag. För en kortfattad introduktion se C Kukathas-P Pettit: John Rawls - en introduktion, Daidalos 1992.

111 Det var således Rawls bok som var föremålet för polemiken i det som snart blev något av nyliberalismens filosofiska bibel, Robert Nozicks Anarki, Stat och Utopi (Timbro 1992 och 2008). Nya genmälen kom snart även från företrädare för komunitära uppfattningar, såsom Michael Sandels i Liberalism and the Limits of Justice, en kritik som föranledde Rawls att avsevärt nyansera sina ståndpunkter i en senare bok, Political Liberalism. Att gå närmare in på hela denna debatt ligger naturligtvis långt utanför ramarna för denna bok. För en handboks­mässig introduktion- se Will Kymlicka: Modern filosofi - en introduktion, Nya Doxa 1995.

112 Rawls argumenterar inte egentligen för detta. Det finns ju andra möjliga och argumentativt legitima rättvisepprinciper människor - även i en sådan "objektiv" rimlighetsposition som Rawls utgår från - kan komma fram till. Den som gör bäst bruk av en tillgång bör få en större andel ("produktiv" rättvisa); eller den som har störst behov av den ("distributiv" rättvisa); eller den som genom sitt arbete åstadkommit den ("självvägarskapsrätten" till frukten av ens arbete). Varför skulle inte människor "bakom en slöja av okunnighet" lika gärna kunna komma fram till någon av dessa principer - eller, troligare, bli oeniga om saken?

113 Den tidigaste texten där Sen börjar utveckla sina uppfattningar på detta område (han är ju egentligen till den akademiska professionen nationalekonom, fö mottagare av nobelpriset i ämnet) är en föreläsning han höll 1979 och som publicerades under titeln "Equality of what?" i Sterling-Mc Marrin: The Tanner Lectures on Human Value, Salt Lake City 1980. Den vidare diskussionen kan följas i Nussbaum-Sen (red): The Quality of Life, Oxford 1993. En översikt över den tankeriktning som utgått från hans idéer finns i David S Clarke: The Capability Approach - it's Development, Critiques and Recent Advances", Global Poverty Research Group 2009. Samma år kom också Sen ut med vad som måste betraktas som en syntes av sina idéer i boken The Idea of Justice (som pocket i Penguin Books 2010) Hans trots kritiken respektfulla inställning till Rawls tar sig bl a uttryck i att boken är dedicerad till denne. En annan framstående Rawls-kritisk röst

som bidragit till vår framställning, men bara delvis kan placeras i samma tradition är G A Cohen (se hans 2008 utgivna bok *Rescuing Justice and Equality*). Cohen är dubbelt intressant i och med hans uppväxt i den kanadensiska arbetarrörelsen och bakgrund i marxismen. Till svenska är bara hans tidiga bok *Marx' historieteori* översatt (Arkiv Lund 1986) medan hans senare bidrag till den politisk-filosofiska debatt vi följer fortfarande väntar på svensk språkdräkt - se här särskilt hans kritik av Nozick och den Lockska idétraditionen i *Selfownership, Freedom and Equality*. Särskilt slående är Cohens kritik av Rawls' differensprincip, som han menar ger gynnade samhällsgrupper oberättigad legitimitet för sina privilegier i samhället.

114 Ett annat tema i Sen's kritik är Rawls principer för rättvisa uttryckligen bara är tillämpliga inom ett begränsat samhälle - inte för dess relationer med andra samhällen. Mot bakgrund av Sen's engagemang för en teoretisk ram som gör det möjligt att diskutera global rättvisa är detta naturligtvis en central problematik.

115 Ett problem när man diskuterar frihet är frågan om hur mina handlingar och min handlingsfrihet sedan påverkar andras frihet och tvärtom - hur min frihet påverkas av det omgivningen gör eller underlåter att göra: förhållandet mellan frihet och beroende. Sen har ett vaket öga för denna problematik, men man kan inte säga att den är fullt ut infogad i hans filosofi.

116 Se Lind, D., *Mellan dröm och verklighet - om frihet och livschanser i framtidens Sverige*, Stockholm: Premiss förlag 2009.

117 Detta betyder naturligtvis inte att vi skulle anse att skolfrågan är av mindre betydelse i sammanhanget - tvärtom. Som vi framhöll i vår valvärdering hösten 2010 är utvecklingen på skolans område ett av de mest problematiska sidorna av samhällsutvecklingen de senaste decennierna. En närmare diskussion om skolpolitiken ligger emellertid utanför vårt ämne i denna skrift. Särskilt problematiskt ur den sociala rörlighetens synvinkel är utvecklingen mot ökande skillnader mellan olika skolor, som är tydligt kopplad till skillnader i social miljö - där också de kompensatoriska insatser som en sådan situation borde uppfordra faktiskt minskats. För en bred utvärdering av skolans utveckling - se Björklund, Fredriksson, Gustafsson & Öckert: "Den svenska utbildningspolitikens arbetsmarknadseffekter", IFAU Rapport 2010:13.

118 Detta är ett perspektiv som inte minst framhållits av välfärdsforskaren Gösta Esping-Andersen, författare till den moderna klassikern på detta område, "Three Worlds of Welfare Politics" från 1990. Han har i senare skrifter riktat alltmer uppmärksamhet mot genusfrågor, familjepolitik och sist men inte minst barns villkor. Se "Investing in Children and their Life Chances", ett föredrag vid Fundacion Carolina International Workshop "Welfare State and Competitivity", Madrid 26-27 April

2007. Hans utgångspunkt är just denna: "En strategi som enbart handlar om omfördelning av inkomster kommer sannolikt inte att bli framgångsrik".

119 G. A. Cohens term i hans bok *Rescuing Justice and Equality* är "Justificatory Community".

5. Slutord

Låt oss avsluta denna skrift med något så storvulet som en positionsbestämning av ontologisk karaktär. *Ontologi* är grekiska och betyder lära om varandet. Det handlar således om en tolkning av verklighetens grundläggande beskaffenhet.

Fundamentalt för reformismen är övertygelsen att vi kan skapa vår egen historia. Med det menar vi att vi kan förstå verklighetens strukturer och med politiken påverka dem i enlighet med våra ambitioner att skapa en jämlikare samhällsgemenskap. Framtiden är inte förutbestämd. I det ligger både ett konstaterande att den historiska rörelsen drivs av oregelbundet uppkommande, oförutsägbara obalanser – och en insikt att vi med demokratisk mobilisering och folkstyret kan inverka i dessa förlopp.

Det innebär att vi hävdar politikens företrädare framför ekonomins. Vi tror varken på någon ”historisk nödvändighet” (den ortodoxa marxismen) eller att samhällsekonomin är ett självreglerande jämviktssystem som kan beskrivas i ett spel av orsak och verkan som likt studsande biljardbollar fortplantar rörelse och förändring på ett lagbundet och förutsägbart sätt (den neoklassiska liberalismen). Som sagt tror vi inte att framtiden är förutbestämd. Därmed inbillar vi oss inte att vi kan önska oss vad vi vill och skapa vår framtid fritt. Verkligheten är strukturerad och man måste vara realist. Med Robert Musil kan man säga att den som vill rusa igenom en öppen dörr måste ta hänsyn till det faktum att den har en fast ram. Men till skillnad från det endimensionella biljardbordet är verkligheten strukturerad i flera lager och dimensioner som ständigt bjuder överraskningar i förlopp som inte är reversibla utan historiska och unika. Det finns i verkligheten ingen spela tillbaka-knapp. Det betyder att vi inte tror att matematiken eller den abstrakta logikens rörelselagar är ändamålsenliga redskap för att begripa hur morgondagen kommer att gestalta sig. Framtiden är alltid osäker.

Det innebär att vi saklöst och utan samvetsbetänkligheter förkastar vad som bildar den akademiska nationalekonomins nuvarande mittfåra: de så kallat dynamiska, stokastiska, allmänna jämviktsmodellerna (DSGE-teorierna). Med Axel Leijonhufvuds ord kan den senaste versionen av dessa beskrivas som det bräckta vattnets syntes mellan Chicagoskolans neoklassiska sötvattensekonomer vid de stora insjöarna och de nykeynesianska saltvat-

tensekonomerna vid Atlantkusten i New York och New England. Trots den nya digitala teknikens sofistikerade möjligheter att kalibrera modellerna med empiriska data, så brister de i realism i sina grundläggande förutsättningar. De beskriver ett annat universum än verklighetens. Lite tillspetsat kan man säga att de står i liknande förhållande till den faktiska samhällsekonomin som schackspelets skarpsinniga teori till det verkliga kriget.

DSGE-modellerna har också i praktiken visat sig helt obrukbara när det gäller just det som dess teknokratiska operatörer gör anspråk på – att kunna förutse vad som ska inträffa bortom inmatade indata om vad som redan har skett. Den internationella finanskraschen med epicentrum i Förenta staterna 2008-09 är bara ett av otaliga exempel på att de prognoser som DSGE-modellerna förser den finansiella sektorns och politikens beslutsfattare med är oförmögna att fånga det som ligger utanför jämviktsförloppen och dess kalkylerade trögheter. När det gäller insikten om dessa modellers tillkortakommande står vi i skuld till kritiska realister och fritänkare inom den akademiska nationalekonomin som Tony Lawson och Axel Leijonhufvud.¹²⁰

Det fundamentala felet med nykeynesianismen och de neoklassiska läroarna är att båda skolorna delar uppfattningen att samhällsekonomin är ett i grunden självreglerande system, men där olyckligtvis trögheter av det ena eller andra slaget tenderar att förskjuta jämviktsläget från vad som skulle vara optimalt. Även om nykeynesianer och neoklassiker är oense om vilka dessa trögheter är och hur de bör åtgärdas, så delar de i grunden föreställningen att den rätta politiken varaktigt och stabilt kan skapa ett tillstånd av allmän jämvikt och full sysselsättning. Vi delar inte denna ontologiska grundsyn på samhällsekonomin utan menar att t.ex. Joseph Schumpeters tolkning av hur den ekonomiska förändringen drivs av oregelbundet uppkommande oförutsägbara obalanser genom vågor av *skapande förstörelse* är mer realistisk. Någon kan invända att det är en obehagligare världsbild än de trots allt ganska trygga och förutsägbara jämviktsmodellerna. Man kan genmäla att vi nog gör bäst i att utgå från verkligheten som den är, men vi menar att denna ansats också undslipper modellernas deterministiska tvångströja och kan gripa tillfällena att skapa vår egen historia, att hävda politikens företräde framför ekonomins.

Medan borgerligheten i politiken söker legitimitet från sina fränder inom den akademiska nationalekonomin (vilket inte betyder att vi drar alla nationalekonomer över en kam) tror vi att dagens socialdemokrati har en hel del att lära av *institutionalismen* med klassiska företrädare som Thorstein Veblen, Karl Polanyi, John Kenneth Galbraith och Gunnar Myrdal. De insåg

att vare sig man vill det eller ej så determineras alltid marknaden av samhällsinstitutioner i vid mening.

Med rötterna i en liknande tradition kan man också se den tyska socialkonservativa *ordoliberalismen* med namn som Vilhelm Röpke och Walter Eucken. En efterkrigstida svensk socialdemokratisk och mer radikal variation på detta tema representerades av Rudolf Meidner och Gösta Rehn. Med ordoliberalerna delade de insikten att marknaden inte bara är historiskt determinerad av institutioner, utan också att man medvetet och överlagt kan omforma denna institutionella ram för att med marknadens dynamik som kraftkälla leda samhällsutvecklingen i en viljebestämd riktning. En annan sak är att ordoliberalismen och den Rehn-Meidnerska modellen hade delvis olika syften. Den förra hade en mer defensiv inriktning på att undvika ett upprepande av mellankrigstidens ekonomiska och politiska katastrofer i Tyskland, medan den svenska socialdemokratin hade en mer offensiv reformsträvan till modernisering och ökad jämlikhet.

Vi tror att denna institutionella ram- och modellansats rymmer den sociala ingenjörskonstens hemlighet – dvs. förmågan att inte bara formulera välvilliga och vältaliga reformprogram utan också i konfrontation med den motspänstiga verkligheten faktiskt kunna åstadkomma strukturella samhällsförändringar som ökar jämlikheten och samhällsgemenskapen. Den marknadsdrivna strukturomvandlingen är, som vi framhållit på flera ställen i denna skrift, den starkaste samhällsförändrade kraft som finns i kapitalismens tidevarv. Genom att ta den till kraftkälla kan man med Willy Brandts ord föra en reformistisk politik på toppen av tidens våg. Att återvinna den för socialdemokratin fundamentala övertygelsen om politikens företräde är särskilt angeläget i denna globaliserade tid, som så ofta har tagits till intäkt för utgjutelser om att det inte längre finns utrymme för något annat än extrem marknadsliberalism.

Det finns som vi påpekade ovan åtskilligt av redan erövrade insikter att ösa ur för en socialdemokrati som återfinner sin orientering i tiden. Samtidigt ska vi erkänna att när vi brottats med samhällsfrågorna har vi allt oftare kommit att sucka uppgivet över begreppens otillräcklighet. Det tycks oss som vi på samhällstänkandets område befinner oss i en situation som liknar astronomernas under renässansen.

Då hade det empiriska vetandet om himlakropparnas rörelser ökat snabbt med allt bättre optiska instrument. Men det var inte oproblemiskt att infoga de nya rönen med den rådande ptolemeiska världsbilden, där jorden

fanns i centrum för solsystemet. Dock gick det med *epicykler* och *ekvanter*. Det var ett slags matematiska hjälpformler med vilka de rörelsebanor man iakttog på himlavalvet kunde förenas med den geocentriska världsbilden. I takt med att kunskapen om himlakropparnas faktiska rörelser ökade, desto mer komplicerad matematik krävdes det för att man skulle kunna räkna hem epicyklerna och ekvanterna och få systemet att hålla ihop. Men det gick.

Med Nikolaus Kopernikus alexanderhugg att ställa solen i centrum för systemet och Johannes Keplers förfining av den nya modellen bortföll emellertid behovet av epicykler och ekvanter helt. Man fick en ny världsbild som bättre beskrev verkligheten. Sådant som tidigare hade varit obegripligt som till exempel det *kroniska kalenderfelet*, att det tycktes omöjligt att konstruera en kalender som inte i sinom tid förde tiden ur led så att månaderna kom i otakt med årstiderna, fann nu sin förklaring och lösning.

Begreppet *marknaden* som formar så mycket av vår syn på samhället och dess förändringar beskriver i grunden hur oberoende producenter byter produkter med varandra. Man kan säga att vår syn på samhällsekonomin är formad av hur en auktion för lantbruksprodukter gick till på den engelska landsbygden på 1830-talet. Otvivelaktigt är det så att vi fortfarande i högsta grad lever i en marknadsekonomi där utbud möter efterfrågan. Den kopernikanska revolutionen innebar inte en förnekelse av planetsystemets existens utan ett radikalt skifte av positionen för dess beskrivande. Man kan ställa frågan i vilken grad dagens marknadsekonomi verkligen består av *externa* transaktioner mellan *fristående* producenter som helt oberoende av varandra skapar sina bytesvärden – och hur mycket av epicykler och ekvanter det egentligen krävs för att upprätthålla denna världsbild från det förförre seklet i en allt mer församhälleligad ekonomi med mycket långt driven arbetsfördelning och samverkan i vad som kanske bättre skulle beskrivas som *interna flöden* i ett *sammanhängande* system.

Möjligen är det så att vi står inför en övergång från *push* till *pull* också på den samhällsekonomiska teorins område.

fotnot till kapitel 5.

120 Både Leijonhufvud och Lawson är rikhaltigt publicerade. Lämpliga introduktioner kan vara Leijonhufvud, A., "Makroekonomi och krisen: en personlig tolkning", Ekonomisk Debatt nr 4/2010; Cambridge social ontology: an interview with Tony Lawson, Erasmus Journal for Philosophy and Economics vol. 1, Issue 1 (2009).

Appendix

Vad har socialdemokraterna att lära av Karl Marx?

Har dagens socialdemokrater något att lära av Karl Marx – och i så fall vad? För att finna svaret på den frågan måste vi först leta oss fram till den historiska personen Karl Marx, som inte kunde skriva utan cigarrer och från tid till annan plågades av karbunklar i röven, bortom de upphöjda och kanoniserade läror med talrika heresier som tog form efter hans död.

Elva personer bevistade begravningen på Highgatekyrkogården i London år 1883, två månader före Marx 65:e födelsedag. Utanför en trängre krets av anhängare och vedersakare var han då i stort sett okänd för världen. 16 år tidigare hade *Kapitalets* första band lämnat trycket. De drygt 800 sidorna var bara en liten del av ett planerat mycket större verk som aldrig slutfördes. Under de sista tio åren av Marx liv avstannade arbetet med de kolossala manuskripthögarna. Levnadstecknarna skriver att han drabbades av vacklade hälsa. Mellan raderna i Franz Mehrings klassiska men glorifierande biografi från 1918 anar man att alkoholism kan ha varit en del av sjukdomsbilden.

De efterlämnade och ofärdiga manuskripten kom att förvaltas först av Friedrich Engels, som ställde samman och postumt gav ut band två (1885) och tre (1894) av *Kapitalet*. Efter Engels död 1895 överläts kvarlåtenskapen till Karl Kautsky, som mellan 1905 och 1910 redigerade och publicerade delar av en text som Marx arbetade på i början av 1860-talet, en utgåva som fick titeln *Teorier om mervärdet* och ibland benämns *Kapitalets fjärde band* – trots att manuskriptet tillkom före det som Marx själv beforderade till trycket som första bandet.

Man bör betänka att dessa postuma utgivningar handlar om texter som Marx inte ansåg färdiga för publicering och som han själv av allt att döma hade givit upp arbetet med.

Marx och Engels samarbetade nära under lång tid. I de många kontroverserna i den tidiga arbetarrörelsen tog de samma sida och delade uppfattningar. Marx fick viktiga impulser av Engels arbete 1844 om arbetar-

klassens läge i England, medan Engels höll Marx för att vara samtidens skarpaste tänkare. Ingen kan ha varit mera lämpad att ta hand om Marx efterlämnade anteckningar än Engels.

Ändå framträder olika personligheter och intellektuella hållningar i deras skrifter. Det som slår en hos Marx är den djärva tankekraften, det idoga och gränslösa grävandet efter nya samband och slutsatser som plötsligt och briljant förändrar innebörden i det redan sagda i en dialektisk syntes i Hegels grandiosa stil, och däremellan dunkla och svårbegripliga partier – medan Engels är mer aristotelisk och linjär, den som omsorgsfullt och en smula pedantiskt placerar vart och ett på sin rätta plats i en systematisk och pedagogisk ordning.

Det var också Engels som myntade begreppen ”den historiska materialismen” och ”den dialektiska materialismen” i en strävan att definiera ett universellt tanke-system, inte på spekulativ grund utan med vetenskapliga pretentioner. *Familjens, statens och privategendomens ursprung* kunde han skriva med en för den tiden tämligen stabil utgångspunkt i Lewis Henry Morgans forskning om irokesernas släktskapsförhållanden, men med *Naturens dialektik* hamnade den panteistiska populärvetenskapliga ådra som särskiljde Engels från Marx farligt nära pekoralismen.

Anspråket på vetenskaplighet blev ännu mera understruket efter Engels död, under Karl Kautskys stränga pontifikat. Med honom som främste uttolkare av ”marxismen” framstod Marx som ”socialvetenskapens Darwin, som hade upptäckt lagarna för den historiska utvecklingen”. Den determinism som därmed kom att präglade Andra Internationales vid tiden för det förra sekelskiftet hade kommit ganska långt från den Karl Marx som år 1845 hade förklarat att ”hittills har filosoferna bara på olika sätt förklarat världen – det gäller att förändra den!”

Denna betoning av handlingens avgörande betydelse tog Vladimir Lenin fasta på i sin kritik av Kautsky och vad som hade blivit den ”ortodoxa marxismen”. Första världskriget och den ryska revolutionen klöv den internationella arbetarrörelsen i en kommunistisk och en socialdemokratisk gren. I polemiken mot reformisterna hämtade Lenin ammunition i sin läsning och habila citering av Marx. I den egna framställningen var Lenins uppbrott från den ortodoxa marxismen en *återgång* till Marx och Engels politik och samhällslära, medan reformisternas revision av samma ortodoxi pekades ut som ytterligare steg på vägen bort från de kongeniala lärofäderna. Men var Karl Marx verkligen leninist?

Frågan är naturligtvis anakronistisk då motsättningarna inom arbetarrörelsen under Marx livstid tog sig andra politiska uttryck än den splittring mellan bolsjeviker och reformister som bröt ut 1917. Dock skrev han tillsammans med Engels det flammade *Kommunistiska Manifestet* under revolutionsåret 1848. Marx levde i en tid när 1789 års Franska revolution hade präglat föreställningarna om hur politisk förändring kunde åstadkommas i ett Europa som helt saknade demokratiska styresformer. Han skrev också *Klasstriderna i Frankrike* till försvar för 1871 års revolutionära Pariskommun (om vilken Bismarcks polisagenter spred ett falskt rykte att han var dess egentlige, hemlige ledare).

Otvivelaktigt fanns en hel del ammunition för Lenin att hämta hos Marx. Men i framställningen i *Kapitalets* första band av den ursprungliga ackumulationen, om kapitalismens genombrott i det feodala Europa, framträder en annan bild. I denna mästerliga historieskildring pressas inte de mot-sägelsefulla förloppen in i någon enkel systemdiskurs. Marx målar en mångskiftande fresk med ett myller av detaljer av ett Europa i förvandling. Här både brottas den frambrytande kapitalismen med feodala element och verkar igenom dem. Vi får ta del av dynamiken av motsatsernas kamp i en *blandekonomi* med politiska skeenden vars verkliga innebörder ofta är dolda för dess subjekt.

I andra sammanhang när Marx skriver om den socialistiska revolutionen kan man ana en ambivalens i innebörden av begreppet *revolution* mellan å ena sidan som i ”Franska revolutionen”, å den andra som i ”den industriella revolutionen”. Det vill säga en betydelseglidning mellan ett eruptivt politiskt skeende som i ett slag kastar den gamla ordningen över ända, och en utdragen och motsägelsefull historisk process med ekonomiska, sociala och kulturella moment i successiva förskjutningar i olika riktningar, där färdriktningen framträder först över tid och politiken snarare är en vimpel i masten som visar vindriktningen än det styrande rodet.

Marx ansåg att det mellan kapitalismen och den fullt utbildade socialismen måste finnas en övergångsfas med inslag från båda samhällssystemen. Han menade att denna fas troligen skulle präglas av ”proletariatets diktatur”, en term som Lenin sedan övertog, men uteslöt uttryckligen inte möjligheten att övergången under vissa omständigheter skulle kunna ske i demokratiska och fredliga former.

I Sovjetunionen blev ”Marxism-leninismen” en officiell och ofelbar statsideologi, med en ämbetskår av invigda som stod för lärans uttolkning efter

maktens behov. Men även där erkände man att det fanns en utveckling i Marx skrifter, från de tidiga arbetena som ännu stod under inflytande av unghegelianska ideal fram till vad som betraktades som de mogna verken, där det fulländade dialektiskt-materialistiska tanke-systemet – DIAMAT som det kallades med en tidstypisk sovjetisk akronym – hade tagit form.

Stor uppmärksamhet ägnades åt studier av Marx opublicerade texter, som exempelvis de omfattande anteckningsböckerna från åren 1861-64 med förarbeten till *Kapitalet*. Men det var inte bara den synnerligen svårtolkade handstilen som vållade problem. Anteckningarna är motsägelsefulla och innehåller många svårförståeliga passager med ofullständiga resonemang. Det var inte så lätt att få dem konsistenta med det perfekta universalsystem som man föreställde sig att DIAMAT var.

Även i väst hade marxismen under 1900-talet institutionaliserats i den akademiska världen. Men där flödade diskussionerna om olika tänkbara läsningar av Marx mera fritt. I frånvaron av en statskontrollerad kanon fanns dels en mångfald skolor i ständigt träta och kontrovers om den rätta tolkningen, dels marxistiska riktningar som präglades av olika vetenskapsdiscipliner (historia, sociologi, socialantropologi, psykologi, litteraturvetenskap m.m.).

I början av 1940-talet offentliggjordes ytterligare en stor mängd anteckningar, de nästan tusen boksidor som kom att kallas *Grundrisse*, vilka man hoppades skulle kasta nytt ljus och klarhet över Marx tankar. Men det finns ett oöverkomligt problem när det gäller de privata anteckningsböckerna. Marx tillbringade mycket tid på British Museum, världens dåvarande största bibliotek, där han hade utomordentlig tillgång till historisk och ekonomisk litteratur. Men detta var en tid utan kopieringsapparater. Det är helt enkelt omöjligt att avgöra vad som i anteckningsböckerna är Marx egna tankar och kommentarer, och vad som är avskrifter, omskrivningar och referat av vad andra författare som han studerade hade skrivit.

De bästa källorna till förståelse av Marx samhälls- och historieanalys är nog trots allt de färdiga manuskript han själv sände till trycket och offentligheten. Här kan vi, liksom de sovjetiske skriftlärde, följa en utveckling där Marx successivt frigör sig från unghelianernas idealism. Höjdpunkten i författarskapet är *Kapitalets* första band. Här framstår Marx som en nyskapande och originell tänkare med en resning som för tankarna till renässansens stora andar. Men inflytandet från Hegel var fortfarande stort. Marx beskrev själv sin metod som den hegelska dialektiken på materiell grund.

Medan Hegel i *Logikens vetenskap* hade tagit sin utgångspunkt i det abstrakta och ideella *Varat* inleder Marx sin analys i *Kapitalet* med den materiella och enskilda *Varan*, som han kallar rikedomens *elementarform* under kapitalismen.

Ur Hegels början, det abstrakta *Varat*, härleds allt med den dialektiska logikens turneringar i en uppåtsträvande spiralrörelse av begreppslika motsatser som varv efter varv stegras till det yttersta, fram till slutmålet för analysen, ”den oberoende *Idén* för sig”. ”Därmed”, konstaterar Hegel i en avslutande kommentar till *Logikens vetenskap*, ”har vi återvänt till var vi startade, men detta återvändande är också ett framsteg. Vi började med det abstrakta *Varat*, dit vi nu har kommit har vi *Idén* som *Vara*, men *Idén* som besitter *Vara* är *Naturen*.”

Den dialektiska logiken var för Hegel en universalprincip för den kosmiska ordningen av idé och materia, där *Varat* i någon mening kan sägas inta platsen av de försokratiska naturfilosofernas *Arche*, urämnet som är alltings början och slut. Med sin materialistiska ansats hade Marx inte någon avsikt att reda ut den kosmiska ordningen. Hans ämne i *Kapitalet* var hur kapitalismen fungerar och förändras. Men han tillämpar Hegels logiska metod fullt ut.

Han börjar med en dialektisk undersökning av *Varan* och konstaterar att i den finns en dubbelnatur förborgad – den har både ett bruksvärde och ett bytesvärde. Ur denna första inneboende motsättning härleder han i en uppåtsträvande spiral av synteser, antiteser och nya synteser ett antal teoretiska begrepp som är centrala för hans analys av det kapitalistiska produktions sättet. Vägen går över varornas bytesprocess, där penningen först springer fram som en allmän bytesekvivalent och sedan genom ansamling förvandlas till kapital som via krämeriet tränger in i produktionen och där delas i två, i fast kapital (råvaror, arbetsredskap och maskiner) och variabelt (lönearbete) i skapandet av mervärde för kapitalisten. Därmed har Marx kommit fram till att *Varans* inneboende motsatser bär på ett socialt förhållande mellan människor, mellan exploitörer och exploaterade.

Kommen så långt driver Marx som den förslagne dialektiker han är upp framställningen på en högre nivå genom att borra sig ner i det konkreta. Hegel hade lärt att man inte först kan skapa de teoretiska begreppen och sedan gripa sig an analysen. Det är i begreppens *tillämpning* som redskap för en analys som de utvecklas och fulländas. Efter de inledande abstrakta avsnitten av *Kapitalet* övergår Marx till att teckna den ursprungliga acku-

mulationens historia, kapitalismens genombrott i Europa, med hjälp av de preliminära teoretiska redskap som de inledande resonemangen hade försett honom med.

Här skördar han rika frukter. Som vi redan påpekat är denna del av *Kapitalet* ett mästerverk, inte bara genom tankestyrkan i utredningen av mekanismerna bakom den kapitalistiska ackumulationens genomträngande omvandlingskraft att ”förflyktiga allt som tycks fast och beständigt”, utan också genom den färgstarka och märgfulla skildringen av dess yttringar i en ansenlig dokumentation av händelser och människoöden i de talrika fotnoterna till den analyserande huvudtexten, där utvecklingen av de teoretiska begreppen drivs fram av den konkreta undersökningen av kapitalismens historiska framväxt.

Innan första bandet avslutas med ett ganska översiktligt kapitel om den europeiska kolonialismen finns ett kort men betydelsefullt avsnitt där Marx drar en första sammanfattande slutsats om den kapitalistiska ackumulationens historiska tendens. Drivkraften är stegringen av den privata tillägnelsen – men resultatet är paradoxalt nog att arbetets samhällsliga karaktär samtidigt stärks. Denna inneboende motsättning i kapitalismens utveckling kommer, menar Marx, att med nödvändighet drivas till en punkt där produktionsprocessen inte längre rymms i det privatkapitalistiska skalet.

I ödesmättad, korthuggen, gammaltestamentligt profetisk ton utslungar han sin dom över bourgeoisieens samhälle: ”Detta spränges. Den kapitalistiska äganderättens timme slår. Expropriatorerna blir själva exproprierade.”

I det andra band av *Kapitalet* som Engels färdigställde och sände till trycket fortsätter Marx analysen av kapitalismens funktionssätt med hjälp av *Tableau Economique*, en modell för att undersöka de samhällsekonomiska kretsloppen som i sin ursprungliga form hade uppställts av den franske fyziokraten François Quesnay i mitten av 1700-talet. Quesnay hade i sin tur hämtat inspiration till denna systemansats i de nationalekonomiska studierna från William Harveys upptäckt av blodomloppets funktion i människokroppen hundra år tidigare.

Större delen av detta band är ganska tröttande exerciser där Marx utvecklar de teoretiska begrepp han har med sig från första bandet i ett systemorienterat ekonomiskt kretsloppsperspektiv. Synteserna blixtrar inte lika klart och övertygande som i första boken. Av betydelse i sammanhanget är att en *Tableau Economique* är en jämvikts- och harmonimodell, medan Marx dialektiska hållning tar fasta på motsatsernas enhet och kamp. Nu är detta inget prin-

cipiellt problem för en dialektisk logik, som i ett skede av analysen mycket väl kan fortskrida genom jämviktsbegrepp i förvisningen om att de inneboende motsättningarna förr eller senare kommer till en punkt där skalet spricker och en ny syntes på en högre nivå ändrar innebörden i det redan sagda. Men Marx når aldrig i andra bandet fram till denna punkt där jämviktsmodellen sprängs och teorin tar ett omvälvande språng. Någonstans brister den dialektiska logikens kedja.

Man kan kanske beskriva *Kapitalet* med en liknelse: första bandet är en genialt anlagd grund medan andra bandet utgör byggnadsställningen till ett hus som inte blev färdigt och vars halvt uppförda väggar rasade samman på grund av något konstruktionsfel som byggmästaren aldrig fick klarhet i.

I det tredje bandet fortsätter inledningsvis övningarna från det andra bandet, nu med ett allt flitigare bruk av matematiska ekvationer för att beskriva kapitalets omloppsprocesser, medan de följande kapitlen behandlar olika frågeställningar som inte riktigt hänger samman på djupet. Här finns till exempel det höginträssanta 27:e kapitlet om kreditens roll i den kapitalistiska produktionen, där Marx med utomordentligt skarpsinne förutser hur krediten tenderar att upphäva privatkapitalismen *inom det kapitalistiska produktionssättets egen ram* och att den ursprungliga kapitalistklassen avlöses av dirigerter av för-samhälleligat kapital.

Här vacklar faktiskt grunden för den ödesmättade profetia som avslutade första bandet, att produktionsprocessens församhälleligande obönhörligen kommer att göra slut på kapitalismen genom att spränga dess alltför trånga skal av privategendom.

I *Kapitalets* tredje band finns också teorin om profitkvotens fallande tendens, som Marx själv av allt att döma betraktade som en av sina viktigaste upptäckter, men som för eftervärlden nog har givit upphov till fler frågor än klarheter, och som åtminstone efter nära 130 år efter hans död ännu inte har lett till den undergång för kapitalismen som teorin tycks förutspå.

Slutligen har en uppställning i tredje bandet blivit utgångspunkt för den stora diskussionen om vad som kallas *transformationsproblemet*, och som Marx vedersakare i den österrikiske neoklassiske nationalekonomen Eugen von Böhm-Bawerks efterföljd menar skjuter hela framställningen i *Kapitalet* i sank.

Det hela går egentligen tillbaka på den första inneboende motsättningen i varan, mellan dess bruksvärde och dess bytesvärde. Marx härleder dessa

kategorier från en egen version av en värdelära vars princip han delade med de klassiskt liberala nationalekonomerna Adam Smith och David Ricardo – en varas värde bestäms i sista hand av den mängd arbete som har behövts för dess frambringande.

I tredje bandet angriper Marx frågan om hur en varas värde transformeras till dess pris. Han söker svaret genom att som ett mellanled införa vad han kallar produktionspriser, vilket han demonstrerar med en uppställning av sifferexempel. Böhm-Bawerk – som menade att priserna bestäms av utbud och efterfrågan och att idén om ett bakomliggande värde är metafysik – hade fräckheten att inte bara summera raderna som Marx hade gjort utan också kolumnerna – och då går det hela helt enkelt inte ihop.

Engels svarade på attacken med en text som i följande upplagor av *Kapitalet* brukar finnas som en efterskrift. Misstaget i uppställningen förklarar han med att Marx originalmanuskript var ”ett snabbt skisserat och delvis ofullständigt utkast”. I sakfrågan argumenterar Engels för att enskilda varor vid enskilda tillfällen visserligen säljs till priser som inte är proportionella mot det nedlagda arbetet, men i det stora hela och över tid tenderar ändå priserna att spegla värdena, ett påstående han underbygger med anekdotiskt och rapsodiskt material. Andra debattörer har lanserat försök med avancerade matematiska lösningar för att få de vertikala och horisontella summorna i Marx uppställning att stämma överens, men inte heller det är övertygande, då det är svårt att föreställa sig hur så komplicerade transformationer kan verka genom den osynliga handen på marknaden.

Ser vi på saken empiriskt så är det nog svårt att komma ifrån slutsatsen att Böhm-Bawerk hade rätt när han hävdade att om marknaden får bestämma så är det gräns- eller marginalnyttan som avgör priset på en vara, och att det inte finns någon dold mekanism som under ytan transformerar arbetsbestämda värden till marknadspriser. Ser vi saken teoretiskt blir den verkligen paradoxal för om en sådan transformationsmekanism hade funnits så skulle det ha inneburit att den varans dubbelnatur som Marx tog som utgångspunkt för sin teori är skenbar. Varans dubbelnatur uppkommer nämligen först när den får ett bytesvärde på marknaden. Men om detta i själva verket är en proportionell transformation av det arbetsbestämda värdet är dubbelnaturen bara en förklädnad. Om det däremot *inte* finns någon sådan förbindelse mellan värde och pris, så betyder det att Marx värdelära faktiskt är metafysisk. Det är lika illa för en teori med anspråk på att stå på materialistisk grund. Man anar här de fundamentala och fatala konstruktionsfelen i det grandiosa teoribygget.

Problemet är kritiskt för Marx slutsatser om kapitalismens systemimmanenta exploatering av arbetarklassen. Teorin om mervärdet och utsugningen bygger helt och hållet på värdeläran. Men även om rovdrift av arbetskraft inte är inbyggd i systemets fundamentala ekonomiska funktioner så kan den ändå förekomma och vara i högsta grad verklig – och på sina håll systematisk – som en följd av den institutionella ordningen och maktförhållandena på arbetsmarknaden och i samhället.

Den reformistiske förelöparen och bankmannen Eduard Bernstein kunde med statistik från 1800-talets sista decennier visa att den faktiska förmögenhets- och fattigdomsutvecklingen var mer komplex än den oförgripliga koncentration av rikedom vid samhällets ena pol och massornas utarmning vid den andra som Marx menade att den i systemet inbyggda utsugningen skulle leda till. Fakta visade att i länder där den kapitalistiska utvecklingen nått längst tillväxte inte bara ett skikt av fattiga på samhällets botten utan även en ny medelklass av tjänstemän och bättre ställda arbetare. Samtidigt med framväxten av storföretag och finansoligarker kunde man också iakta en mer spridd förmögenhetsbildning i mindre skala.

I sista hand handlar detta inte om moraliska rättvisefrågor utan helt enkelt om det är funktionellt med ersättning för i produktionen verksamt kapital – eller om det som Marx menade var ett dysfunktionellt drag som med nödvändighet skulle bringa det kapitalistiska systemet på fall och förvisa det till historiens skräphög. Det bör stå klart att Marx på denna punkt hade sakligt fel. Att *båda* produktionsfaktorerna – arbete och kapital – har ett pris är otvivelaktigt rationellt för marknadens funktionssätt. Därmed inte sagt att prisbildningen för arbete eller kapital är oproblematiskt. Tvärtom finns här källor till allvarliga obalanser och missförhållanden av såväl ekonomisk som social natur, och erfarenheten visar att både kapital- och arbetsmarknaden behöver stabiliseras med institutionella ramverk och juridisk normgivning, men det är en annan fråga.

Marx nådde aldrig i *Kapitalet* som Hegel i *Logikens vetenskap* fram dit varifrån han startade, i ett återvändande som också är ett framsteg. Denna återkomst till startpunkten men på en högre nivå där allt är detsamma och ändå annorlunda karaktäriserar även Världsandens framskridande i *Historiens Filosofi*, Hegels andra storverk. Vi har ingen aning om Marx hade för avsikt att göra en liknande manöver i *Kapitalet*, att till slut återkomma till *Varan* på en högre nivå – men det är vad rörelselagen för den hegelska dialektik han tillämpade faktiskt föreskriver i den avslutande § 244 i *Logikens vetenskap*.¹²¹

Nu vet vi att *Kapitalet* är ett oavslutat verk. Marx kan ha varit medveten om bristerna i de senare delarna. Man bör hålla i minnet att han själv inte höll texterna som färdiga för publicering. Den större frågan i sammanhanget är dock om den dialektiska logiken, som är bärande för teoribygget, verkligen är en fruktbar och användbar analysmetod. I dag saknar den vetenskaplig legitimitet och tillämpning. Som vi har sett ledde den Marx till slutsatser som visat sig inte hålla streck. Det tycks som det är just i den hegelska dialektiken som teorins inbyggda konstruktionsfel har sitt upphov.

Man kan på ett sätt kanske jämföra Marx med Sigmund Freud. Båda har gått till eftervärlden som storslagna teoretiker. Båda hade höga anspråk på vetenskaplighet, men vetenskapen har gjort enorma framsteg sedan 1800-talet. Ändå finns det otvivelaktigt något av bestående värde hos både Marx och Freud. De har skördat sina lagrar som teoretiker, men frågan är om inte deras verkliga storhet är som empiriker.

Freuds undersökningar ger fantastiska inblickar i de *fin de siècle*-stämningar av ångest, dekadens, allmän trötthet, hysteri, sexualneuroser och livsleda som plågade själar inom det förra sekelskiftets mondäna borgerlighet i Wien – men de allmängiltiga slutsatser om det mänskliga psykets funktioner som han trodde sig kunna dra från detta klass- och kulturhistoriskt mycket begränsade material torde vara av mindre giltighet och intresse. Det är det empiriska studiet av psykets dynamik, inte psykoanalysens teori, som är av bestående värde i Freuds skrifter och nedtecknade föreläsningar.

På liknande sätt är det med *Kapitalet*. Det värdefulla är den på empiri grundade framställningen av den *strukturomvandling* som kapitalismens genombrott innebar och de konkreta studierna i dess speciella dynamik, som med Marx ord förflyktigade allt som var fast och beständigt. Med en sådan läsning förskjuts fokus bort från de teoretiska slutsatserna, de dialektiska turneringarna blir mer av en retorisk jargong än huvudtråden i framställningen – men samtidigt måste erkännas att det var den dialektiska ansatsen som gav Marx hans öppna sinne för det som verkligen är motsägelsefullt i den kapitalistiska dynamiken. Den modernisering av samhället som tog sin början med kapitalets ursprungliga ackumulation hade ett grundläggande karaktäristika – det är en samtidig forcering av både *privatisering* och *för-samhälleligande*. Det är den helt centrala iakttagelsen i hans analys.

Detta väsentliga drag i utvecklingen har i vår tid antagit former som Marx omöjligt kunde förutse från sin utsiktspunkt i mitten av 1800-talet. Framtiden är nämligen aldrig förutbestämd. På denna punkt ledde det determinis-

tiska anslaget och anspråket på absolut kunskap i den hegelska logiken honom vilse. Det förestående Ragnarök för kapitalismen som Marx menade med historisk nödvändighet skulle drivas fram av systemets inneboende motsättningar har uteblivit. Det är nog sant att utvecklingen drivs av ständigt uppkommande obalanser och ojämvikter, men motsatsernas spel i verkligheten dikteras inte av paragraferna i *Logikens vetenskap*.

I dag lever vi i en blandekonomi med både marknad och folkstyre, med en blandning av socialistiska och kapitalistiska element. De senare har upphört att vara privata genom kapitalbildningens församhälleligande och de förra har genom *dekommodifiering* av lönearbetet fört med sig en aldrig tidigare skådad blomstring för den privata individualismen.¹²² I det motsatsernas spel som formar den faktiska utvecklingen tenderar det väntade alltid att skymma sikten för det oväntade som inträffar. Det finns emellertid avsnitt i *Kapitalets* tredje band där Marx med sin skarpa intelligens bör ha anat möjligheten av andra vägar in i framtiden än den som hans teori så entydigt hade pekat ut, exempelvis det 27:e kapitlet om krediten som nämndes ovan. Kanske var det sådana aningar som fick honom att i förtid ge upp arbetet med det oavslutade livsverket. Det vet vi ingenting om.

Vad har då dagens socialdemokrater att lära av Karl Marx? Det är den marknadsdrivna strukturomvandlingen det handlar om, den starkaste samhällsförändrade kraft som finns i vår tid, och insikten att denna är motsägelsefull, att den bär på både kapitalistiska och socialistiska element. Det är i vart fall vad gårdagens socialdemokrater som Nils Karleby, Per Nyström, Gunnar Myrdal och Rudolf Meidner lärde av Marx.

Därtill insåg de att strukturomvandlingen genomgår olika utvecklingsfaser och att en analys av dynamiken i den fas man befinner sig kan läggas till grund för en reformistisk strukturpolitik i ett medellångt tidsperspektiv för att dra nytta av dess samhällsförändrande kraft och leda denna i en riktning där den understödjer ökad jämlikhet och större individuell frihet.

De var därmed inte marxister utan socialdemokrater. Deras inriktning var att stegvis förskjuta tyngdpunkten i sin tids blandekonomi, inte bereda väg för ett totalt systemskifte och ett föreställt idealsamhälle där intressemotsättningarna slutligen upphävs. På den punkten skiljer sig den pragmatiska socialdemokratiska reformismen från andra socialistiska läror av utopisk, revolutionär eller demokratisk natur. Men insikten om den marknadsdrivna strukturomvandlingens okuvliga förändringskraft och motsägelsefulla natur

kom från Marx. Som Karleby skrev: ”Marx hade fel, men han hade det på ett genialt sätt.”

Här finns något för dagens socialdemokrater att återvinna.

footnoter till Appendix.

121 I sin teori om det mänskliga samhällets utveckling från det ursprungliga klasslösa samhället till det kommunistiska klasslösa samhället beskriver Marx en sådan återkomst till startpunkten på en högre nivå.

122 Dekommodifiering är ett begrepp som används bl.a. av den danske socialforskaren Gøsta Esping-Andersen för att beskriva hur den moderna välfärdsstatens inrättningar i varierande grad frigör lönearbetet från marknadsberoendet genom att modifiera arbetskraftens egenskaper som handelsvara (eng. commodity). Esping-Andersen, G., *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge: Polity Press 1990.

Arbetarrörelsens Tankesmedjas rapporter utgivna 2010 – mars 2011

Den globala utmaningen, jämlikhetens grunder (Rapport nr 31/2011)

Med rapport nr 31 inleder Örjan Nyström och Anders Nilsson en Tankesmedjan-serie skrifter som diskuterar både med bredd och djup frågan om vad som krävs för att socialdemokratin åter ska framstå som den ledande kraften i kampen för den fulla sysselsättningen.

Är skatter skadliga? (Rapport nr 30/2011)

Det behövs en ny, övergripande utredning om hela skattesystemet. Vad som är centralt i en sådan översyn lyfts fram i Anne-Marie Lindgrens rapport, som är Tankesmedjans 30:e och den tredje som tar upp skattepolitiken.

Någonting har hänt med våra arbetstider (Snabbanalys nr 27/2011)

Någonting har hänt med våra arbetstider. I dag lever en stor grupp människor, framför allt i lågbetalda service- och omsorgsyrcen, i ständig osäkerhet om hur nästa veckas arbetstider och inkomster kommer att se ut. Många får nöja sig med deltid trots att de egentligen skulle vilja jobba mer. Samtidigt har medelklassgrupper problem med att de arbetar mer än någonsin, konstaterar Arbetarrörelsens Tankesmedjas utredare Johan Rydstedt.

Allt fler rödgröna kommunstyren (Snabbanalys nr 26/2011)

Efter valet i höstas ökade antalet röda och rödgröna kommunstyren från 93 till 107. Detta kan låta mystiskt med tanke på att både S och V förlorade både i procent och mandat. Men tack vare det vinnande Miljöpartiet och dess ökade aptit att ta "regeringsansvar" kom många nya rödgröna samarbeten till stånd – samtidigt som antalet alliansstyren fortsatte att minska, noterar Ove Andersson.

Arbetslöshetsförsäkringen – ett reformförslag (Rapport nr 29/2011)

Arbetarrörelsens alternativ till en statligt administrerad, obligatorisk arbetslöshetsförsäkring bör vara att stärka a-kassornas ställning som demokratiska organisationer och att utveckla dessas samverkan med fackliga och andra organisationer som kan medverka i arbetet med att stödja dem som drabbas av arbetslöshet. En solidarisk och allmän försäkring där alla arbetslösa är med är en viktig del i den svenska arbetsmarknadsmodellen och för välfärden, skriver författarna till denna rapport, Bo Jangenäs och Levi Svenningsson.

Sänkta lägstalöner lösningen? (Snabbanalys nr 25/2011)

OECD följer samma tankemodell som den svenska borgerliga regeringen, att "jobbpolitiken" främst är en fråga om ekonomiska incitament. Men är verkligen sänkta lägstalöner, obligatorisk a-kassa, skärpta sanktioner mot arbetslösa och försämrat anställningsskydd det som skapar nya arbeten? I Tankesmedjans snabbanalys nr 25 analyseras OECDs rekommendationer av Anne-Marie Lindgren, som lyfter fram alternativa synsätt.

Bostadsbubblan (Snabbanalys nr 24/2010)

Den internationella debatten har börjat uppmärksamma att den höga skuldsättningen hos såväl hushåll som företag nu försvårar återhämtningen efter finanskrisen, konstaterar Arbetarrörelsens Tankesmedjas utredningschef Anne-Marie Lindgren. Hon diskuterar vad som kan och bör göras för att undvika att den så kallade bostadsbubblan briserar.

Resultaten sjunker i svenska skolorna (Snabbanalys nr 23/2010)

Resultaten i de svenska skolorna sjunker, det visar både svenska och internationella studier. Utbildningsminister Jan Björklund skyller som vanligt på den socialdemokratiska skolpolitiken. Det håller inte.

Regeringen misstolkar utredning (Snabbanalys nr 22/2010)

Regeringen har ännu en gång lyckats prängla ut ett pressmeddelande som vantolkar en utredningsrapport. Denna gång är det Långtidsutredningens rapport "Vägen till arbete – arbetsmarknadspolitik, utbildning och arbetsmarknadsintegration" som misshandlats. Den säger inta alls att "arbetsmarknadspolitiken fungerar ganska väl". Ändå är det vad regeringens pressmeddelande hävdar! konstaterar Anne-Marie Lindgren.

Boulton – en studie i finanskapitalism (Snabbanalys nr 21/2010)

Boulton är uppenbarligen fastighetsägaren från helvetet, konstaterar Arbetarrörelsens Tankesmedjas utredningschef Anne-Marie Lindgren i snabbanalysen "Boulton – en studie i finanskapitalism". Men granskning – en kan föras djupare än till de hårdföra affärsmetoderna; bolaget är en illustration till dagens spekulativa kapitalism, som i miniatyr speglar mönstren i den pågående finanskrisen.

Vårdnadsbidraget: Lär av Norge! (Snabbanalys nr 20/2010)

Vårdnadsbidraget har existerat i två och ett halvt år och finns nu i 120 av Sveriges 290 kommuner. Över 90 procent som får vårdnadsbidrag är kvinnor. De flesta av dem är redan ekonomiskt svaga och har en svag ställning på arbetsmarknaden. Det norska vårdnadsbidraget skapades med tiden omfattande

segregationsproblem. En betydande grupp av de som tar emot vårdnadsbidrag – precis som det var i Norge – är kvinnor med utländsk bakgrund, i segregerade områden, konstaterar Tankesmedjans Emmy Widqvist.

Kollektivavtalsmodellen på spel också i Danmark

(Snabbanalys nr 19/2010)

Steg för steg har den danska fackföreningsrörelsens makt och inflytande reducerats, enligt en strategi som är lätt att känna igen från vad som har skett och sker i Sverige. I Danmark som i Sverige står den fria förhandlingsrätten och kollektivavtalsmodellen på spel. Det visar utredaren Levi Svenningsson.

Den förbiåkta järnvägen (Snabbanalys nr 18/2010)

Regeringens järnvägspolitik har hamnat på fel spår. • I stället för att satsa på underhåll och investeringar skärs anslagen till Trafikverket ner. • Nya banor förblir obygda därför att regeringen kräver orealistisk medfinansiering från kommuner och näringsliv. • SJ som bolag tvingas prioritera vinst – inte att ersätta sina åldersstigna slitna långsamma tåg med snabba moderna. • Järnvägstrafiken knäcks av kortsiktigt marknadstänkande. • Konsekvens: Förra vinterns tågkaos kommer att upprepas. Alica Selmanovic skrev rapporten.

Riksrevisionen nagelfar jobbpolitiken (Snabbanalys nr 17/201)

Sverige bedriver samma arbetsmarknadspolitik som prövats (och misslyckats) i Danmark och Nederländerna. Det är inte insatsen för de arbetslösa som är i fokus, utan önskan att på skattebetalarnas bekostnad skapa en marknad för vinstdrivande företag. Riksrevisionen är kritisk mot att resultaten av den förda arbetsmarknadspolitikerna inte utvärderas, konstaterar Levi Svenningsson.

Regeringens attack mot LAS (Snabbanalys nr 16/2010)

Tankesmedjans med sin 16:e SNABBANALYS visar hur regeringen bedriver ett dubbelspel när det gäller anställningstryggheten. Regeringen säger att den inte tänker försämra LAS. Men det är ändå precis vad som sker – bakvägen, via små steg. Rapporten på nio sidor är skriven av Alica Selmanovic.

Personlig assistans – eller RUT? (Snabbanalys nr 15/2010)

Regeringen tar resurser som skulle kunna gå till sjuka, arbetslösa och personer med omfattande funktionsnedsättningar och använder dem för att finansiera avdrag som utnyttjas av dem som har mest. Regeringen skär ner i den budget som kan användas för att skapa arbeten inom personlig assistans och satsar dem på RUT-tjänster som gett mycket få heltidsarbeten, konstaterar Emmy Widqvist.

Ekonomipriset hyllning till regeringens jobbpolitik?

(Snabbanalys nr 15/2010)

Är det regeringens ”jobbpolitik” som fått årets ”Nobelpris” i ekonomi? Om man läser svenska affärstidningar kan man få det intrycket. De tre pristagarna har förvisso skapat en teoretisk modell som visar hur olika typer av politiska instrument påverkar arbetsmarknad och arbetslöshet. Men deras forskning ger inga svar på vad som är önskvärt att göra, påpekar Anne-Marie Lindgren.

Förändra sjukförsäkringen! (Snabbanalys nr 13/2010)

Stoppa alla utförsäkringar till dess regeringen gjort en ordentlig översyn, uppmanar Tankesmedjans utredningschef Anne-Marie Lindgren.

Visst ökar klyftorna i Moderaternas Sverige (Snabbanalys nr 12/2010)

Reinfeldt förnekar envist att klyftorna ökar i Sverige. Det är märkligt, inte bara med tanke på hur statistiken ser ut, konstaterar Anne-Marie Lindgren. – För vad var det uttalade moderata skälet till att sänka skatten för löntagare, men inte för pensionärer, sjukskrivna och arbetslösa? Och vad var det lika uttalade skälet till att sänka ersättningarna från a-kassa och sjukförsäkring?

Frihet och ofrihet i framtidens Sverige (Snabbanalys nr 11/2010)

Den amerikanska drömmen är en mardröm i USA, men har varit en realitet i Sverige. Med nästan kuslig precision har regeringen under de senaste fyra åren satt igång processer som på sikt leder till ett helt annat samhälle. Konsekvensen av detta blir lägre social rörlighet och en mer ojämlig fördelning av livschanser. Det gamla privilegiesamhället återkommer i ny tappning och Sveriges konkurrenskraft försvagas. Om detta handlar valet på söndag, skriver ekonomen och statsvetaren Daniel Lind.

Ger jobbskatteavdraget nya jobb? (Snabbanalys nr 10/2010)

I söndagens TV-debatt mellan Mona Sahlin och Fredrik Reinfeldt fick båda frågan hur många jobb som jobbskatteavdraget skapat. Fredrik Reinfeldt svarade ”75 000”. Mona Sahlin svarade ”nästan inga alls”. Vem har rätt? Svaret ges i denna SNABBANALYS.

Hur skötte regeringen Saab-affären? (Snabbanalys nr 9/2010)

Regeringen skryter med att ha räddat Saab undan nedläggning. Nu har desutom alliansregeringens ansvarige för Saab-affären skrivit en bok om detta. Men hur bra var egentligen regeringen? Fordonsindustrianalytiker Aleksandar Zuza har skrivit en snabbanalys med anledning av statssekreterare Jöran Hägglunds Saab-bok och kommit fram till att Saab räddades snarare trots än tack vare regeringens agerande.

Leder fas 3 till arbete? (Snabbanalys nr 8/2010)

– Moderaterna hävdar att de står för ar på att deltagare i fas 3 i praktiken utför ordinarie arbetsuppgifter. De blir inte bara gratisarbetskraft för arbetsgivaren, utan till och med en extra intäkt, konstaterar Alica Selmanovic och Emmy Widqvist, som granskar effekterna av Jobb- och utvecklingsgarantins tredje fas.

Regeringens jobbpolitik (Snabbanalys nr 7/2010)

Väljarna har rätt att veta hur regeringens jobbpolitik är tänkt att fungera – att sänkta löner är en förutsättning för att regeringens politik ska leda till fler jobb och att löntagarna finansierar sina skattesänkningar med just sänkta löner, konstaterar analysförfattarna Daniel Lind och Jonas Olofsson.

Vad innebär "arbetslinjen"? (Snabbanalys nr 6/2010)

– Moderaterna hävdar att de står för "arbetslinjen", medan socialdemokraterna nöjer sig med att låta folk leva på "bidrag". Det är nonsens. Socialdemokraterna/de rödgröna har snarast mer genomarbetade åtgärdsprogram för fler jobb än vad de borgerliga partierna har.

Industriarbetarna förtjänar ny regering (Snabbanalys nr 5/2010)

– För att förstå den borgerliga regeringens politik under den gångna mandatperioden och dess långsiktiga ambitioner kan man med fördel studera hur den har förhållit sig till industrin och dess anställda, skriver ekonomen och statsvetaren Daniel Lind och fortsätter: "Bakom det nymoderata språkbruket om det nya och enda arbetarpartiet döljer sig en tydlig industrifientlig och antifacklig agenda."

Återskapa solidarisk a-kassa! (rapport nr 27/2010)

En solidarisk och allmän försäkring där alla arbetslösa är med hör självfallet till den svenska välfärdens kärna. Det skriver författarna till denna rapport, Bo Jangenäs och Levi Svenningsson, som lägger fram konstruktiva förslag om hur det ska gå till att återskapa en bra arbetslöshetsförsäkring efter att den monterats ned av den borgerliga regeringen.

Erlander och välfärden (rapport nr 26/2010)

Statsminister Fredrik Reinfeldt (M) sa sig i valrörelsens inledning vara socialdemokratiska statsministern Tage Erlanders politiska arvtagare. Detta häpnadsväckande utspel har föranlett Anne-Marie Lindgren att skriva en rapport där hon beskriver vad Erlander egentligen stod för i välfärdspolitiken, skattepolitiken, arbetsmarknadspolitiken och utbildningspolitiken – och ideologiskt. Inte mycket av det synes Reinfeldt ha tagit efter, tvärtom!

Ett kulturlyft för Sverige (rapport nr 25/2010)

Carl Tham diskuterar i rapporten kulturpolitikens värderingar och villkor, också i ett historiskt perspektiv och ställer frågan varför kulturpolitik och satsningar på konst på något sätt anses vara något extra, utanför vad som är nödvändigt och ofrånkomligt, en sidofråga. Socialdemokraterna i Sverige – efter norskt föredöme – borde satsa på en ökning av statsstödet på ca 2,5 miljarder och en motsvarande ökning i kommunerna.

Sjukförsäkringen (Snabbanalys nr 4/2010)

Anne-Marie Lindgren granskar effekterna av alliansregeringens församringar i sjukförsäkringen. Hon hänvisar till en rapport från Arbetsförmedlingen, som slår hål på hela myten om att långtidssjukskrivningar bara är en fråga om för generösa ersättningar.

De andra 50 procenten, då? (rapport nr 24/2010)

Rapporten diskuterar hur de som inte söker sig till högskola får bästa tänkbara väg in i arbetslivet. De fyra rapportförfattarna Irene Wennemo, Jonas Olofsson, Anne-Marie Lindgren och Levi Svenningsson har som utgångspunkt att alla inte kommer att börja läsa på universitet, drygt 50 procent söker sig ut i arbetslivet andra vägar. Hur ska deras utbildningar se ut så att de får jobb och undviker att fastna i långtidsarbetslöshet och utanförskap?

Politikerna och medielogiken (rapport nr 23/2010)

LOs före chefekonom Dan Andersson skriver om hur medietvecklingen påverkar valrörelser och medborgarnas röstbenägenhet. Han ställer frågan: Vad händer med medborgarna/väljarna när medier fyller ut politikens vakuum? Genomgången utmynnar i 14 slutsatser. En är att medierna satsar allt mindre resurser på kvalitativ journalistik och det i slutänden leder till ökande dominans för populistisk och förenklad rapportering om politiken och politikerna och att det i sin tur missgynnar Socialdemokraterna.

Barnfattigdomen i Sverige (rapport nr 22/2010)

1999 levde 345 000 barn i fattiga familjer, 2006 hade antalet visserligen minskat till 229 000, men omfattade ändå 12 procent av alla barn. Färsk alarmerande statistik pekar på att denna siffra, barn som lever i ekonomiskt utsatta familjer, ökat till 13,7 procent år 2010. I rapporten ”Jämlig startpunkt? Knapast” resonerar författaren Jesper Bengtsson kring möjliga strategier för att åter minska barnfattigdomen.

Vad kostar bostadsbristen? (rapport nr 21/2010)

Alica Selmanovic går igenom konsekvenserna av ett för lågt och för obalanserat bostadsbyggande. Hon lägger fram ett åtgärdsprogram i nio punkter,

åtgärder hon menar att politikerna behöver vidta för att den sociala bostadspolitiken åter ska fungera.

Det andra Stockholm (rapport nr 20/2010)

Hur arbetar och lever egentligen människorna som inte räknas som Stockholms medelklass, alltså de 350.000 som finns i huvudstadsregionens LO-yrken? Svaret presenteras i rapporten, som utarbetats av Johan Rydstedt, i nära samarbete med LO-distriktet i Stockholms län och med regionens fackliga avdelningar i Hotell- och Restaurang, Handels, Kommunal, Fastighets och Byggnads.

Rundgång! (snabbanalys nr 3/2010)

Anne-Marie Lindgren granskar regeringens ”arbetslinje” som den bedrivs i den s k rehabiliteringskedjan. Hon är inte nådig när hon ser vad satsningen åstadkommer – eller rättare, vad den inte åstadkommer: ”Bistert uttryckt: de som fått lämna sjukförsäkringen har inte utförsäkrats till arbete och egen försörjning. De har utförsäkrats till ”jobsökaraktiviteter” på Arbetsförmedlingen, som – om man går efter erfarenheterna av långtidsarbetslösheten – kommer att ge resultat i mycket få fall”.

Borgs dogmer (rapport nr 19/2010)

Rapporten författad av Peeter-Jaan Kask och Anne-Marie Lindgren, granskar teorierna bakom regeringspolitiken, både de mer specifika kring skatter och socialförsäkringar, och de mer övergripande kring marknadens överlägsenhet och de ekonomiska klyftornas betydelse. Granskningen görs både mot andra forskningsresultat än de regeringen åberopar och mot de faktiska erfarenheterna av vad regeringspolitiken egentligen lett till.

Vinstvarning! (rapport nr 18/2010)

När skattefinansierade verksamheter drivs i privat regi, ska det då vara möjligt att ta ut vinst på verksamheten? Den här rapporten granskar begreppet vinst, vad som skapar vinst och vad som skiljer villkoren för vinst inom den skattefinansierade sektorn från villkoren på den privata marknaden. Rapportförfattaren Anne-Marie Lindgren går igenom erfarenheterna av de senaste decenniernas privatiseringar och jämför dem med de syften, som ursprungligen angavs.

Friskolor (snabbanalys nr 2/2010)

Anne-Marie Lindgren analyserar betydelsen av friskolornas inverkan på elevernas resultat: • Blir resultaten bättre med friskolor? • Har friskolor högre betyg? • Att jämföra äpplen med päron • Hur skiljer sig friskolorna från de

kommunala? • Spelar driftsformen någon roll för skolresultatet? • Leder konkurrens till bättre skolresultat?

Rödgrön EU-politik (rapport nr 17/2010)

Rapporten författad av Mats Engström pekar ut en rad konkreta möjligheter för en kommande rödgrön regering att lägga om kursen i den svenska EU-politiken. Engström har valt ut åtta huvudområden där han ser praktiska möjligheter att ta initiativ, som den nuvarande regeringen mer eller mindre försummat.

ROT och RUT (snabbanalys nr 1/2010)

I snabbanalysen granskas de kontroversiella avdragen ROT och RUT. Anne-Marie Lindgren tar upp följande frågor: • Skapar subventionen jobb? • Underlättar avdragen vardagslivet? • Ökar arbetsutbudet? • Blir svarta jobb vita? • Alternativ till RUT? • Kontant stöd eller in natura? • Vilka branscher ska samhället subventionera?

Ögonbindlar och integritet (rapport nr 16/2010)

LOs förra chefekonom Dan Andersson har skrivit rapporten ”Ögonbindlar i stället för mer öppenhet?”, som ges ut av Arbetarrörelsens Tankesmedja. Den handlar om en växande marknad för information om individer – och inte minst om arbetskraften. Det handlar om personlig integritet, precis som i diskussionen om den så kallade FRA-lagen.

Det måste finnas arbeten! (rapport nr 15/2009)

Det måste finnas arbeten, för att arbetslösheten ska minska. Balansen mellan utbud och efterfrågan måste återskapas genom en efterfrågestimulerande ekonomisk politik och en aktiv arbetsmarknadspolitik, skriver de båda arbetsmarknadspolitiska experterna Bo Jangenäs och Levi Svenningsson i rapporten där de bland annat refererar några av de avtryck som samma sorts politik som den som nu bedrivs i Sverige har gjort i Finland, Danmark och Norge.

Jobben först – men hur? (rapport nr 14/2009)

16 svenska samhällsanalytiker – forskare, politiker, utredare och ekonomer – delar med sig av sina kunskaper kring arbetsmarknad och ekonomisk utveckling på litet längre sikt. Intervjuerna är gjorda av journalisterna Agneta och Bengt Rolfer, som ställde frågan till de 16: Går det att hantera den akuta krisen och samtidigt bedriva en politik som tryggar välfärden och jobben på lång sikt – för alla?